

VLADIMÍR ŠMILAUER
**NOVOČESKÉ
TVOŘENÍ SLOV**

STÁTNÍ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

VLADIMÍR ŠMILAUER
NOVOČESKÉ
TVOŘENÍ SLOV

L-662.505

PŘEDMLUVA

I. Tato kniha vznikla v podstatě v r. 1937–1938. Měla být součástí velké mluvnice českého jazyka, kterou připravoval profesor Miloš Weingart. Protože tehdy nebylo žádného většího slovníku, který by přinášel slovní zásobu skutečně novočeskou (slovníky jako Herzrův–Prachův byly zatíženy spoustami mrtvých slov), vzal jsem za základ česko-francouzský slovník Vladimíra Bubna, který podával vskutku jen živý slovník.

Úmrtí prof. M. Weingarta a okupace zhatily vydání mluvnice. Na základě rukopisu vznikly mé přednášky v Kruhu přátel českého jazyka (otištěné v „Prvních hovorech o českém jazyce“) a několik článků v Naší řeči.

Druhé (kráticí) zpracování, při němž mohlo být už použito Příručního slovníku, vzniklo pro universitní přednášky v letním běhu 1946. Mělo vyjít knižně jako další část Novočeské mluvnice (jejímž prvním dílem byla Novočeská skladba), ale k tomu po 1948 už nedošlo. Nevyšlo ani zpracování slovtvorných prostředků v II. díle Hallerovy Rukověti mateřského jazyka.

Doplňoval jsem rukopis dále z četby, z Příručního slovníku i Slovníku spisovného jazyka českého. Oddíl o tvoření přídavných jmen užil Andrzej Sieczkowski pro knihu „Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich“ 1957.

Až r. 1966 ujal se knihy prof. Jaromír Bělič a umožnil její vydání.

II. Nechci tajit, že mě návrh prof. J. Běliče zprvu uvedl do rozpaků. Byl jsem na pochybách, zda má smysl vydávat po dvaceti letech tuto knihu, když se mezitím dostalo nauce o tvoření slov velkolepého zpracování kolektivem Ústavu pro jazyk český, vedeným dr. M. Dokulilem (I. M. Dokulil, Teorie odvozování slov. 1962. — II. Fr. Daneš, M. Dokulil a J. Kuchař s kolektivem, Odvozování podstatných jmen. 1967). Je to zpracování založené na úplném materiálu (výhodiskem byl retrográdní soupis všech hesel Příručního slovníku a I. dílu Slovníku spisovného jazyka českého), podložené hlubokými teoretickými výklady M. Dokulila

Recenzoval univ. prof. dr. Milan Jelínek, DrSc.

Schváleno výnosem ministerstva školství č.j. 16 527/68 - III/2 ze dne 15. 5. 1968 jako vysokoškolská příručka.

Vydání 1.

© Dr. Vladimír Šmilauer, 1971

a znamenající nejdůkladnější zpracování slovo tvorby, jaké máme v slovanských jazycích.

S tím se ovšem moje práce měřit nemůže.

Ale právě tato nesouměřitelnost byla příčinou, že jsem se rozhodl laskavého vyzvání uposlechnout:

a) Akademické „Tvoření slov v češtině“ pracuje s celou obrovskou zásobou slov, zachycenou ve velkých slovnících, tedy i se všemi slovy řídkými, zastaralými, nářečními a individuálními. Tím vzniká obraz velmi složitý.

b) Je to dílo přísně vědecké, v některých partiích (není to všude stejné) i odborníkovi těžko přístupné. Nemůže ho tedy být užito přímo ve škole, zvláště když druhý díl, praktický, vyšel v pouhých 800 exemplářích, v počtu, v jakém se vydávají jinak jen nejspeciálnější monografie.

c) Pojetím materiálu tak obrovského a detailním propracováním všech odstínů nabylo dílo velkého rozsahu. I. díl má 22 autorských archů, druhý díl 74 – velká část knihy je sázena petitem. V mé knize odpovídá II. dílu pět autorských archů; je zde tedy poměr 1 : 14,5.

III. Ponechal jsem původní koncepci své knihy, ale provedl četné úpravy v detailech, zvláště podle akademického Tvoření a podle Kopečného Slovesného vidu v češtině (1962). Přizpůsobil jsem i terminologii („tvoření bez přípony“ místo „tvoření nulovou příponou“, „jména prostředků“ místo „jména pomůcek“, „jména konatelská“). Připojením praktické části, jakési „Učebnice slovo tvorného rozboru“, jsem zdůraznil zaměření na potřeby školy.

Jde tedy o knihu stejného tématu, ale zcela rozdílného rázu a směru. Podává zaokrouhlený obraz celé nauky o tvoření novočeských slov, člení ji v některých důležitých částech podstatně odchylně. Neuplatňuje tak důsledně synchronický pohled (s čím se slova v dnešním jazykovém povědomí spojují), nýbrž přihlíží i ke skutečné genezi slov, pokud je přístupná a zajímavá. A snaží se všude o jednoduchost.

KoI. Milan Jelínek provedl velmi pečlivou recenzi knihy a podnikl tak mnohé opravy a úpravy.

Jako již „Novočeská skladba“, je i tato kniha vedle soustavného, složitého, těžko citovatelného dělení [Oddíl první. VIII. A. AA. (1) 1.] rozdělena na paragrafy podle desetinné soustavy.

Při desetinné soustavě si před každou číslicí doplňujeme -0-; a protože 0,4 se dále dělí na 0,41-0,42-0,43 atd., tak se i paragraf 4 dělí dále na 41, 42, 43 atd., paragraf 41 zase na 411, 412, 413 apod. Toto dělení umožňuje rychlé nalézání míst; číslice paragrafů informují o obsahu: v každé

číslici, která se začíná 11, jde o jména lidí, v každé číslici se 16 o jména vlastností apod. Proto je třeba při práci s abecedními seznamy typů vždy používat i obsahu.

SEZNAM NEJDŮLEŽITĚJŠÍCH ZKRATEK

AP	Pravidla českého pravopisu (akademické vydání). 1957–1966
FS	J. Jelínek, J. V. Bečka, M. Těšitelová, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. 1961
NS	Vl. Šmilauer, Novočeská skladba. 2. vyd. 1965
PS	Příruční slovník I.–VIII. (devět svazků). 1935–1957
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého I.–III. A–U. 1960–1966
ŠP	Pravidla českého pravopisu (školní vydání). 1958–1966
Term	Soupis základních jazykovědných termínů. 1963
TSC	Tvoření slov v češtině: 1. M. Dokulil, Teorie odvozování slov. 1962. 2. Kolektiv, Odvozování podstatných jmen. 1967
>	změnilo se v ...
+	odvozeno

Zkratky jmen autorů se shodují se zkratkami v PS a NS.

Nejdůležitější literatura:

V. Ertl ve vydání „Gebaurovy Mluvnice české“, 9. vyd., 1926, 71–124,
Fr. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny I, 1947, 223–431,
Iv. Poldauf, M. Dokulil, M. Helcl ve sborníku O vědeckém poznání sou-
dobých jazyků, 1958,
Fr. Daneš ve sborníku O češtině pro Čechy 1960, 51–87, 1963, 61–101,
Miloš Dokulil, Tvoření slov v češtině 1, Teorie odvozování slov, 1962
Fr. Daneš, M. Dokulil, J. Kuchař a kolektiv, Tvoření slov v češtině 2,
Odvozování podstatných jmen, 1967;
speciální literatura v těchto dvou svazcích.

ÚVOD

PŘEHLED

Účelům pojmenovácím slouží vedle změn významových a přejímání slov (z cizích jazyků a z jiných vrstev jazyka národního) *tvoreň slov*.

Jako jiné jazykové jevy má i tvoreň slov svou stránku významovou a formální.

Vytvoření nového slova záleží v tom, že pro představu, kterou chceme pojmenovat (např. v sdělovací technice pro zařízení, které má zaručit nerušený poslech jisté stanice), určíme jev, který je *myslenkovým základem*,

a jeho vyjádření, *slovní základ* (základní slovo) (v našem případě je to činnost odlaďování rušících sousedních stanic, tj. jejich odstraňování laděním).

Určíme dále, do které *významové skupiny* patří představa, kterou chceme vyjádřit (v našem případě jde o přístroj, tedy prostředek), a najdeme formální prostředek, jímž se vyjádří příslušnost k této skupině [zde to bude přípona -č, která se slovesem „odlaďova(ti)“ dá slovo „odlaďovač“].

Prostředky, jimiž se ze slovního základu [např. mil(y), škol(a)] vytvářejí nová slova, jsou:

odvozování *příponami*: milost, miloučký, školní, školák 04

odvozování *předponami*: nemilý, rozmilý, přemilý 05

skládání s jinými základy: milosrdný, bohumilý, školomet 06

některé *zvláštní způsoby*: Čedok z „Československá do-
pravní kancelář“ 07

K tomu přistupují:

přesuny do jiné kategorie beze změny formy a změny for-
my beze změny významové 08

— tvoreň *sousloví* 09

Při odvozování a skládání (04–06) může *slovní základ* vy-
stupovat v různých *podobách* 10
a mohou v něm nastávat *hláskové změny* (dloužení, krácení,
přehláska) 11

Jak jednotlivé slovtvorné prostředky, tak změny základu
jsou zčásti *produktivní* (tj. dosud při tvoření užívané), např.
dřevo → dřev-ný, ház-et → pohaz-ovat; zčásti *neproduktivní*
(tj. v starší slovní zásobě zastoupené, ale dnes už neužívané)
dřevo → dřev-ěný, nes-e → nos-í 12

Všechna slova vytvořená z jednoho slovního základu tvoří
jeho *slovní čeleď*. 13

01 MYŠLENKOVÝ ZÁKLAD

0-01

je znak, z něhož vycházíme při tvoření nového slova.

1. *Příkladem* může být pojmenování živočichů (v. § 12). Základem mohou být:

(1) *zvuky*: sedmihlásek, kukačka, kavka, cvrčala, kvičala,

(2) *znaky tělesné nebo duševní*, tj. celková podoba, označená srovnáním: lvoun, orloun, sviňucha, ježovka; barva: černohlávek, bělásek, červenka, plameňák, zlatohlávek; výrazné části těla: chocholouš, kozorožec, nosatec, pyskoun; jiné vlastnosti: hlušec, tučňák, měkkýš, hořavka (hořká); duševní charakteristika: blboun, koňadra (tj. ras, „koně droucí“, přeneseno na ptáka pro jeho rvavost),

(3) *původ a životní prostředí*: novofundlandčan (pes), netoličák (kůň), tyrolka (slepice); svalovec, zákožka, kurovec, doupňák, vodouch, dešťovka, břehule, nálevník,

(4) *pohyby a činnost*: lenochod, poletucha, skákač, šoupálek, mýval, hraboš, vodoměrka, plískavice,

(5) *způsob výživy a škodlivost*: hlodavec, mrchožrout, myšilov, mravenečník, květopas, lýkožrout, kožojed,

(6) *výměšky a působení*: smraďoch, puchýrník, světluška, hedvábník.

2. Myšlenkový základ se buď volí samostatně (koňadra), nebo se přejímá z cizí předlohy (nálevník — Infusorium, novofundlandčan — Newfoundlander).

3. Žádné slovo nemůže být popisem představy, nýbrž zachycuje vždy jen některý její znak, který nám připomene celek.

1. *Základním slovem* (výrazem) nazýváme ono slovo (výraz), z něhož tvoříme slovo nové.

Pro slova *zahřmít*, *hřmění*, *hřmíci*, *hřmot* je základním slovem sloveso *hřmít*. Ale jednotlivá uvedená slova nemají stejné východisko:

zahřmít je utvořeno předponou *za-* z celého slovesa *hřmít*,

hřmění je utvořeno příponou *-ní* z tzv. minulého kmene tohoto slovesa (najdeme jej, když z přičestí minulého činného odepneme *-l*): *hřmě-*,

hřmíci je utvořeno z přechodníku přítomného (*hřmě*, *hřmíc*), *hřmot* pak ze *hřm-*, části společné kmenu minulému i přítomnému, z tzv. základního kmene.

2. *Kmenem* rozumíme tu část slova, k níž přistupují koncovky pádové nebo osobní; u jmen je zpravidla jeden: stroj-*e*, *-i*, *-em*, *-ích*; mlad-*ý*, *-ého*, *-á*; u sloves dvojí, přítomný (*kupuj-*) a minulý (*kupova-*). Obecněji mluvíme o *základu slovní*.

3. *Kořen* je nejjednodušší slovní základ z hlediska jazyka praindoevropského. Např. české slovní základy *hoř(et)*, *hoř(ký)*, *hoř(e)*, *(ú)hor*, *hor(ký)*, *hor(livý)*, *hár(at)*, *(o)har(ek)*, *hr(nec)*, *žár*, *Žďár*, *řeř(avý)* lze převést na jediný indoevropský kořen *g^hher „horký, teplý“.

Jsou tedy novočeský slovní základ a indoevropský kořen věci podstatně různé (*byst-* v „*bystrý*“ je pro češtinu dále nerozložitelný základ, pro mluvnici indoevropskou je v tom kořen *bhū-, rozšířený o *-s-*; mluvnice praslovanská ukazuje, že z toho vzniklo *bys-, k němuž přistoupila přípona *-ro* a mezi *s* a *r* se vsunulo *t*). Proto v novočeské mluvnici termínu kořen neužíváme.

4. Základním výrazem může však být i *slovní spojení*, a to: předložkový pád: mezi městy → *meziměstský*, sousloví: svatý Václav → *svatováclavský*, volné slovní spojení: bořiti ledy → *ledoborec*.

5. Slova tvořená ze jmen (podstatných i přídavných) se jmenují *denominativa*, slova tvořená ze sloves *deverbativa*.

1. Základní významovou skupinou pro tvoření slov jsou *druhy významových slov*, a to: I. substantiva (žena), II. adjektiva (chorý), III. slovesa (skonat), IV. příslovce (včera).

Tyto čtyři druhy tvoří podle FS 96 % naší slovní zásoby (substantiva 39 %, adjektiva 21 %, slovesa 27 %, příslovce 9 %). Tvoření zájmen a číslovek se probírá v tvarosloví, tvoření předložek, spojek, částic a citoslovců ve skladbě (o citoslovcích v. NS § 311, 314).

2. *Přesuny* z jednoho druhu slovního do druhého se stávají nutnými z důvodů skladebních. Aby se představa vlastnosti (vyjádřená adjektivem) nebo děje (vyjádřená slovesem) mohla stát podmětem, o němž chceme vyslovit přísudek, abychom ji mohli určit přívlástkem, musíme představu převést do kategorie substantiv. Tak vznikají *abstrakta vlastnosti* a *abstrakta dějová*: chorý → choroba, skonat → skon (Její choroba byla následkem úrazu. Její skon se bolestně dotkl celé rodiny). Podobně se mohou příslovce (včera) stát adjektivy (včerejší) a dále substantivy (včerejšek).

3. Další dělení jednotlivých druhů slovních na *významové skupiny*, jak si je jazyk vytvořil svými slovtvornými prostředky, je značně nerovnoměrné. Nejobecnější jsou přípony označující, že substance je „nositel vlastnosti“. Stejnou příponou *-ník* jsou např. tvořena slova: zahrádník, obojživelník, ručník, čeledník, kysličník, krtičník, hrudník, moučník, slovník, středník atd. Příponou *-tel* se tvoří velkou většinou jména lidí, příponou *-dlo* jména prostředků, příponou *-ot* jména zvuků.

Mluvnice musí toto třídění doplnit a učinit pravidelnějším. Tak např. *substantiva* dělíme na jména: I. lidí, II. zvířat, III. prostředků, IV. míst, V. jiných věcí (nebeských těles, nerostů, rostlin, živočišného těla, nemocí atd.); k tomu přistupují VI. abstrakta vlastnosti, VII. abstrakta dějová.

4. V některých případech se v novém slově základní představa nepřesouvá do jiné skupiny, nýbrž se (VIII.) ve svých mezích obměňuje: cikánka, cikáně, cikánstvo, cikánek, cikánisko — to všechno jsou pořád cikáni, ale je to cikán ženského rodu, cikán mladý, cikáni jako celek, cikán zdrobněle nebo zhruběle.

5. K tomuto odvozování příponami (daleko nejdůležitějším) přistupují potom výklady o odvozování předponami a o skládání.

6. U *adjektiv* a *sloves*, které nevytvářejí tak zřetelných významových skupin, je výhodnější třídění formální: tvoření ze substantiv, adjektiv, sloves atd. Při tvoření sloves ze sloves jde o obměny *vidu* a *způsobu slovesného děje*.

Přípony (sufixy); odvozování příponami (derivace sufixální n. sufixace).

1. *Přípona* je prvek, jehož připojením za kmen základu vzniká nové slovo (sad → sad-ař) nebo kmen (boj- → boj-ova-). Podle toho, co příponou vzniká, rozeznáváme přípony *slovotvorné* a *kmenotvorné* (kmenové).

2. O tvoření *bez přípony* mluvíme v těch případech, kdy se novým slovem (nebo členem složeniny) stává pouhý slovní základ (s příslušnými změnami) bez připojení přípony (u mužských bez koncovky, u ženských s koncovkou -a, -e), např.

vrh-nout diskem → vrh diskem
nastín-it vývoj → nastín vývoje
běž-et → běh
ztrat-it → ztrát-a (-a je koncovka).

3. *Zpětné odvozování* (retrogradní) nastává, když se k danému slovu přitváří zdánlivě základní slovo: starší německé *wätsac* „cestovní brašna“ bylo do češtiny přejato jako *váček*; k tomu bylo podle poměru ráček: rak, mráček: mrak atd. přitvořeno zdánlivě základní *vak*.

Předpony (prefixy); odvozování předponami (derivace prefixální neboli prefixace).

1. *Předpona* je prvek, jehož připojením před základní slovo vzniká nové slovo (otec → praotec, hezký → nehezký, skočit → do-skočit).

2. Tvoření předponami není přímým protikladem k tvoření příponami: předpony nepřistupují ke kmenu základu, nýbrž k celému základnímu slovu; významová skupina se nemění, nýbrž se provádí jen obměna v jejích mezích (zesílení, specializace, změna vidu apod.).

Poznámky:

1. Sufixy a prefixy se dohromady jmenují *afixy*.
2. Odvozování předponami nelze pokládat za skládání, protože se tu nespojují dvě významová slova, nýbrž jedno významové slovo s prvkem povahy formální.

3. V některých případech významová slova poklesají v předpony nebo přípony: vzdorokrál je totéž co protikrál; (země)pis, (boho)sloví mají už ráz přípon.

1. *Skládání slov* (kompozice) je tvoření slov spojováním dvou významových slov v slovo jedno.

Složeniny z více než dvou slov jsou v češtině vzácnou výjimkou: fotokulomet, červenomodrobílý, svěživotopis; v přejatých termínech jsou ovšem častější: stereofotogrammetrie, formaldehydbisulfid. V těchto případech dochází někdy k elipse středního členu: Středozemní moře → středomořský, fotogram, ale stereogram.

2. Slovo skládáním vzniklé se jmenuje *složenina* neboli *složené slovo* (kompozitum), její části jsou *členy složeniny* (komponenty), místo, kde se stýkají, je *šev*, samohláska na konci prvního členu *kompoziční* (spojovací) *vokál*.

3. *Význam* složeniny se odchyluje od významu slovního spojení, které je jejím základem; zpravidla je užší (specializovaný): černozem není libovolná černá zem, nýbrž zcela určitý typ půdy.

4. Složeniny *se dělí*:

a) *Podle těsnosti vztahu mezi oběma členy* na

aa) *složeniny vlastní (pravé)*, tj. takové složeniny, které se prostě (tj. beze změny podoby) nedají rozložit v samostatná slova; první člen mívá podobu neshodující se s žádným tvarem základního slova: zprav-o-*daj*, kaz-i-*svět*, v druhém členu se vyskytují slova nemající samostatnou existenci: zpravo-*daj*, listo-*noš*, kože-*luh*;

bb) *složeniny nevlastní (nepravé)*, dříve nazývané sprežkami, tj. takové složeniny, které se dají prostě (tj. beze změny podoby) rozložit v samostatná slova (tj. přízvukovat oba členy, psát odděleně): vlastizrádce – zrádce vlasti, divuplný – plný divu, budižkničemu – budiž k ničemu; nejdůležitější jsou zde příslovce (v. AP § 155–161, ŠP § 133–139).

Jsou i případy přechodné: pantáta je v 1. p. j. složeninou nevlastní (pan táta), ale při skloňování (pantáty, pantátové) se mění ve složeninu vlastní.

b) Podle povahy větného vztahu mezi oběma členy:

Přehled:	Vztah:	Složeniny:
	souřadnosti	aa) slučovací (kopulativní)
	podřadnosti:	
	přívlastek, přísl. určení, doplněk, předmět	bb) určovací (determinativní)
	predikační	cc) vazebné (rekční)
		dd) predikační
		ee) větné
	beze vztahu	ff) mechanické.

aa) *Slučovací složeniny* (kopulativní)

lze rozložit na větnou skupinu souřadnou slučovací: Baltoslované – Baltové a Slované, abeceda – a + b + c + d, černobílý – černý a bílý, stodvacetpět – 100 + 20 + 5. K nim patří i složeniny *vzájemnostní* (reciproční): slovník česko-ruský (v němž jsou ve vzájemném vztahu slova jednak česká, jednak ruská), a *zdvojené* (reduplikované), kde se opakuje týž základ: čiročirý – čirý a čirý, jižjiž – již, již.

Odchylnou povahu mají složeniny *násobné* (multiplikativní), vyskytující se podle mezinárodních vzorů jen v odborném názvosloví: watthodina – počet wattů násobený počtem hodin.

bb) *Určovací složeniny* (determinativní)

lze rozložit na větnou dvojici podřadnou, a to: přívlastkovou (atributivní): černozem – černá zem, zeměžluč – žluč země

přísllovečnou (adverbiální): pecivál – válí se na peci, sněhobílý – bílý jako sníh

doplňkovou: samouk – sám se učí.

cc) *Vazebné složeniny* (rekční)

lze rozložit na větnou dvojici podřadnou předmětnou (objektovou):

patolízal – líže paty, držgrešle – drží grešle, divotvorný – tvoří divy, divuplný – plný divů.

dd) *Predikační složeniny*

lze rozložit na větnou dvojici predikační (přisuzovací): lidovláda – lid vládne.

ee) *Větné složeniny* jsou velmi řídké: budižkničemu, mouchy-ventesimě, jaksepatří.

ff) *Mechanické složeniny*

nelze rozložit na větnou skupinu nebo dvojici, neboť vznikly prostým sražením slov po sobě pravidelně následujících; jsou

to ovšem zpravidla slova formální: arci – a rci, jestliže – jestli, že.

V lingvistice se někdy užívá pro typy složenin termínů indických: slučovací – dvandva, určovací – karmācharadza, vazebné – tatpuruša; jako bahuvrihi označovali Indové složeniny vyslovující vlastnost substance v složenině nepojmenované: těžkomyslný.

5. Skládáním se tvoří zvláště substantiva (§ 31–36) a adjektiva (§ 492–494, 55–57, 68), zřídka příslovce (§ 956–957), zcela výjimečně slovesa (§ 701).

6. Poměr mezi volným spojením (prolitá krev), souslovím („býčí krev“ jako druh vína, bikavér), nevlastní složeninou (krveprolití) a vlastní složeninou (krvotok) vyplývá z tohoto přehledu:

	Volné spojení	Sousloví	Nevlastní složenina	Vlastní složenina
a) jednota významu:	(není)	(je)	(je)	(je)
b) stálost slovosledu:	není	je ¹⁾ není ²⁾	je	je
c) jednota přízvuku:	není	není	je	je
d) zvláštní podoba prvního členu:	není	není	není	je

¹⁾ V souslovích jmenných (Bílá Hora) a příslovečných (sem tam).

²⁾ V souslovích slovesných (vést válku, válku vedl).

07 NĚKTERÉ ZVLÁŠTNÍ ZPŮSOBY TVOŘENÍ SLOV

0-07

1. Zkratkové tvoření

Nové slovo se tvoří z částí (počátků, konců) jednotlivých slov souslovného názvu; podle toho, co je prvkem nového slova, lišíme zkratky:

a) *slabičné* (nebývají to ovšem slabiky ve fonetickém smyslu, nýbrž různé úseky slova): karma (*Kar-el Ma-cháček*), Svatka (*svat-ební ka-nceľář*), Svazarm (*Svaz pro spolupráci s arm-ádou*); Tesavela (*Tesa-řik a Pa-vela*), osram (*os-mium a wolf-ram*);

b) *hláskové*: ROH (*Revoluční odborové hnutí*), ÚRO (*Ústřední rada odborů*), AMU (*Akademie múzických umění*), fob (*free on board, záruka za zboží až do dopravení na palubu lodi*), ÚLUV (*Ústředí lidové umělecké výroby*);

c) *písmenné* (z názvů jednotlivých písmen): SNB (es-en-bé, Sbor národní bezpečnosti), SSSR (es-es-es-er, Svaz sovětských socialistických republik);

d) *smíšené*: Čedok (Československá dopravní kancelář – slabičné a hláskové), Četka (Československá tisková kancelář – slabičné a písmenné, tj. t, nikoli ṭ), Pofis (Poštovní filatelistická služba).

Některé zkratky zůstávají pouze grafickými, jiné se stávají slovy, někdy nesklonnými (odcestoval do Eseseser), jindy sklonnými (v Četce, do Čedoku). Ovšem tento postup má často ráz jen hovorový.

Tvoření zkratkové je celkem řídké a v češtině se omezuje na jména institucí a výrobků.

2. Mechanické krácení

se vyskytuje při tvoření hypokoristik (domáckých jmen, § 189, II. 1): Dor-ot-a → Dora, Magda-lenka → Lenka, Hel-en-a → Hela; zpravidla je provázáno sufixací: An-ton-in → Ton-da.

Jinak je jen slangové a argotické: Ale, slečí! (Poláč.), prodávali za korunu pade(sát), to na nás nepla(tí), (ciga)retka, (de)šťovka.

Jiné takové zkráceniny přejímáme z cizích jazyků: auto(mobil), rádio (z radiotelefonie), metro (z métropolitaine), Expo(sition).

3. Nastavování slov

je expresivní a omezeno na obecný jazyk: strakatý → strakamakatý, rakety → rachejtle → rachomejtle, posera → poseroutka; ze spisovného jazyka sem patří typ „malilinký“, § 527. Nastavováním je i přidávání rýmového slova: tlachy → tlachy-plachy (Šlej.).

4. Překrucování slov

bývá při kletbách (člověk si chtěl ulevit kletbou, ale nechtěl slovo kletby vyslovit celé, protože to byl hřích): zatracený (tj. propadlý zatracení) → zatrápený, zadržtilý, zadržepený, zadržakaný apod.; krucifix (Ukřížovaný) → krucifagot, krucinál, krucihiml, krucilaudon apod.; sakrament (svátost) → sakulente, saprlote, sakvalent, saprmente atd.

5. Křížení slov

(kontaminace) vzniká mechanickým spojením dvou souznačných slov v jedno:

hrůz-ný + straš-livý → hrůzlivý,
elip-sovitý + vej-čitý → elipčitý,
obezře-lý + prozře-telný → obezřetelný,
bez-božný + ne-znaboh → beznaboh.

Slova takto vzniklá nepokládáme za správná.

6. Pojmenování podle prvních slov

a) Písňe, básně, modlitby, listiny (zvláště papežské buly), středověké legendy apod. se pojmenovávají (synekdochicky) podle prvních slov: Hej, Slované; Otčenáš, Angelus, Memento; bula „Industriae tuae“ papeže Jana VIII. z r. 880; Crescente, Diffundente, Tempore Michaelis.

b) Tato slova se někdy stávají normálními substantivy se schopností skloňování (dva otčenáše a dva zdrávasy) a tvoření odvozenin (laciné hejslovanění).

c) Názvy se pak přenášejí (metonymicky) na doby, kdy se uplatňují: Roráty jsou adventní ranní pobožnost, při níž se zpívá píseň „Rorate, coeli, desuper“ (Rosu dštěte, oblakové); neděle se nazývají podle introitů, tj. začátků mešních oficií, čtených ten den při mši (jsou vzaty z žalmů nebo proroků): Circumdederunt, devátá neděle před velkonoce (devítník) se jmenuje podle verše z žalmu 18, 5: Circumdederunt me gemitus mortis, Obklíčilyť mne byly bolesti smrti.

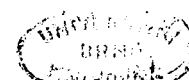
08 ZMĚNY JEN VÝZNAMU NEBO JEN FORMY

0-08

Při tvoření slov se zpravidla změny významu a změny formy provázejí. Jsou však i některé případy změn jednostranných. Častější jsou pouhé změny významové, tj. přechody z jednoho slovního druhu do druhého beze změny formy.

a) *Přechody do jiného slovního druhu beze změny formy:*
Substantivizace adjektiv: bytný, vedoucí, svičková, sousedská
Přechod jmen v příslovce: celkem, trochu; lehký (Dnes je lehký napsat sonet: adjektivum. — Je mi lehký: příslovce)
Přechod jmen v citoslovce (zvláště vokativ): hrome, blesky boží.

b) *Změny formy bez patrné změny významové*
jsou v dvojicích: šedý → šed-iv-ý, líný → len-iv-ý, prchlý → prchl-iv-ý, spravedlný → spravedlivý.

1. Sousední (sdružené pojmenování) je ustálené spojení dvou nebo více slov, které má význam slova jednoho: drahý kámen = drahokam, Vysoká škola ekonomická (: universita), Malá Strana (: Hradčany), zlatý děš = čilimník, hlava na hlavě = hustě, rok co rok = každoročně.

2. Jmenná a příslovečná sousloví mají pevný pořádek slov (rozchodník prudký, křížem krážem), slovesná nikoli (Mám hlad – Hlad mám jako vlk).

3. Mezi členy sousloví jsou tytéž vztahy jako mezi členy složenin; můžeme lišit sousloví: slučovací (vpravo vlevo), zdvojené (už už), násobné (metr krát kilogram), určovací (střední škola, mrtvě narozený, princ manžel), vazebné (vést válku), větné (To mu jak se patří vysvětlím).

1. Substantivní sousloví § 377, adjektivní § 695, slovesná § 702–703, příslovečná § 96–97.

2. Ze sousloví se odvozují:

a) *Substantiva*: celkem zřídka, proto zde bývá kolísání: stoupenec Volné myšlenky je volnomyšlenkář nebo volný myšlenkář; slangové je „slepý střevař, potravní čarista“. Proto se odvozování ze sousloví často vyhýbáme: jazyk Polabských Slovanů je polabština, na Královských Vinohradech je Vinohradská třída. Běžné je však tvoření obyvatelských jmen na -an, -ák, -ec (§ 115), protože se zde vychází z adjektiv: Malá Strana – malostranský – (ob.) Malostranák, Nová Guinea – novoguinejský – Novoguinejec.

b) *Adjektiva* v typu „svatováclavský“ v. § 493.

0-10 10 SLOVNÍ ZÁKLAD A ZMĚNY JEHO PODOBY

1. Při odvozování příponami

a) Slovním základem je

u jmen: slovo bez koncovek (tzv. kmen): žen(-a, -y, -ou) – ženský, žen-áč; kde se při ohýbání podoba kmene mění, stává se základem hned ta, hned ona podoba: (telet-e, telat-a) telecí, telát-ko; (dít-ě, dět-i) dítě, dětský; (přítel, přátel-é) přítel-kyně, přátel-ský; odsouvají se i ty koncovky, které fungují jako přípony: pří-moř-í → přímoř-ský, vědom-í → podvědom-ý;

u sloves:

aa) některé participium (tj. přechodník nebo přičestí): hojící, vyhojivší, zběhlý, vyhojený;

bb) minulý kmen: nakupova-č;

cc) základní kmen: kup-ec.

b) Tento slovní základ se v některých případech:

aa) *rozšiřuje*: o -ov-: císař-ský, ale král-ov-ský, vorvan-ina, ale slon-ov-ina, (zřídka -ev-: duš-ev-ní); o -n-: budouc-í → budouc-n-ost; dvoj-í → dvoj-n-ík; tragick-ý → tragičn-ost;

bb) *zkracuje odsouváním adjektivní přípony*:

(1) -sk- před -ka: španělská hůl → španěl-ka

(2) -n- před -ik, -ice, když se základ končí na -n: kámen → kamenn-ý → kamen-ík,

před -ka: hlásná věž → hlás-ka, lokální trať → lokál-ka

jinde: severní vítr → sever-ák, rovná plocha → rov-ina, necudný chlap → necud-a

(3) -ov- před -ka: automobilová továrna → automobil-ka

jinde: březnový zajíc → březň-ák

(4) -at- před -áč: bradatý člověk → bradáč, huňatý pes → huň-áč,

-av- před -a: huhňavý člověk → huhň-a

(5) -k- (které již jako příponu necítíme): hoř-k-ý → hoř-ec, krát-k-ý → krat-ší.

Jen zdánlivé zkracování vzniká tam, kde základní slovo bylo zatlačeno svou zdobnělinou (která tím ztratila svůj zdobňovací význam), ale zůstaly jeho staré odvozeniny: skop-ec → skop-ové; jež-ek → jež-it se, jež-atý; krt-ek → krt-ina; pup-ek → vz-pup-ný, pup-en; žebř-ík → žebř-ina; slun-ce → slun-it se, slun-ný; srd-ce → srd-natý.

c) Někdy se v jazykovém povědomí slovo nesprávně člení; vytvářejí se tak *druhotné přípony*: slovo „tučník“ vzniklo z „tuč-n(ý) + ík“, členilo se však „tuk + ník“ a podle toho vzniklo i slovo „žlut-ník“ (xanthoma) apod. Vyvinula se tedy druhotná přípona -ník; pod. -nice.

2. Při skládání

a) U vlastních složenin nabývá první člen zvláštní podoby; končí se

aa) u *substantiv* na kompoziční vokál:

-o-: hromo-svod, veršo-tepec, barvo-měnka

-e- (po -j, -ž): děje-pis (proti přírodo-pis), báje-sloví (proti boho-sloví), kože-juh (ale kožo-jed)

-i- (u některých slov vz. „kost“ a „píseň“): soli-tvorný, lodi-vod, mědi-ryjec, pidi-mužník;

na *souhlásku*: v složeninách s -mistr: mincmistr, strážmistr, mezi dvěma slabikami s -o-: kovkop, vojvoda (proti: kovo-dělník, voj-jevůdce)

bb) u *adjektiv* na
-o-: černo-býl, cizo-pasný

cc) u *číslovek*

jsou podoby různé; u *základních* je: jedno-, dvou-, tří-, čtyř-
a čtyř-, pěti- atd., sto-, tisíci-;

u *druhových*: dvoj-, troj-, čtver-, patero-, atd., stero-, tisícero-;
u *řadových*: prvo-, druho-, třetí-, čtvrt-

v složeninách s prvním členem číslovkovým není rozdílu mezi
základními dvou-, tří- a druhovými dvoj-, troj-: dvojciferný
i dvojciferný

dd) u *sloves* bývá zpravidla podoba na

-i-: kazi-mír, kruti-hlav, trati-vod, vydři-duch, nebo *souhlásku*:
drž-greše, lam-železo, tluč-huba; řidčeji na -o-: krato-chvíle,
traso-řítka, vrto-hlavý, nebo na -a-: nezna-boh.

b) Místo adjektiv na -ní, -ný objevuje se ve složeninách jejich
základ: střední věk → středo-věk, severní Čechy → severo-český,
Přední Asie → předo-asijský, kamenné uhlí → kamenouhelný, již-
ní Čechy → jiho-český.

0-11 11 HLÁSKOVÉ ZMĚNY (alternace)

Při odvozování a skládání vznikají hláskové změny. Podrobněji o nich pojednává historická mluvnice; zde jen stručný přehled.

A. Kvantitativní změny:

krácení: král → kralovat, kříž → křižovat, rozpúliti → rozpúlovat,
hýbat → pohybovat;

dloužení: hrad → hrádek, mihnout se → míhat se, sypat → nasýpat.
V poměru *i*: e, ě; *ú*: o; *ou*: u se kvantitativní změny kombinují
se změnami kvalitativními. — AP § 45–74, ŠP § 42–61.

B. Kvalitativní změny samohláskové:

stupňování (ablaut): nesu → nosím, teče → točí

ū > y: duch → dýchat

stahování: voj vodit → vojvoda > vévoda

přesmyknutí: soli → slaný, zoře → zrak

pohybné e: služba → služební, sestra → sesterský

přehláska: svatý → světější, vejce → vaječný

úžení: řemen → řemínek, nehet → nehýtek, roznititi → rozněcovat
díftongizace (a nová monoftongizace: ó > ou > ů):
borový → borůvka, stůl → stolec;
sud → soudek, hloupý → hlupák;
brýle → brejlovec, nalívat → nalejvák.

C. Kvalitativní změny souhláskové

1. Měkčení (palatalizace) se provádí ve třech typech:

Typ I. — všechny tvrdé + c:

souhláska: h ch g k sk ck ; c; d t n r
mění se v: ž š ž¹⁾ č sč čč č ě t ň ř
šť čť

před příponami, které se začínají hláskou -i- (-í, -ina, -ice, -ivo)
nebo -ě- (-ější, -ě ý); též před -an-, -ák.

Příklady: {Bůh macecha Olga matka lyska vosk Anička }
{boží macešin Olžin¹⁾ matčin lyscí voštěný Aniččin }
{plačky opice; strnad kohout jelen výr }
{plačtivý opičí; strnadí kohoutí jelení výří }

Před příslovecným -e se mění h v z, k v c: vlahý/vlaze, těžký/
těžce.

¹⁾ Pro řídkost g bývá tu kolísání: Solvejšina píseň; Olžin (Němeč.,
Svob.) i Olgin (Olb., Tíl.).

Typ II. — hrdelnice + c:

souhláska: h ch g k sk c
mění se v: ž š ž č št č

Před příponami -ec, -ek; -ka, -ko; -na, -ný, -ní; -ský.

Příklady: {jih živočich Kongo čtvrtek zisk noc }
{jižní živočišný konžský¹⁾ čtvrteční zisťný noční }

¹⁾ řížský, oněžský, volžský, ale: haagský, chicagský.

Typ III. — zubodásňové a předopatrové:

souhláska: d t z s ; ě t zď sť sl
mění se v: z c ž š ; z c žď sť šl

Příklady: {hovado hraběte kněz vysoký; hladit obohatit }
{hovězí hraběcí kněžský vyšší; uhlazovat obohacovat }
{opozdit očistit vymyslet }
{opozďovat očišťovat vymýšlet }

2. Tvrdnutí (depalatalizace)

nastává zvláště při tvoření substantiv bez přípony, při zdrobňování atd.:

souhláska: ž š č ě ě ť ň ř

mění se v: h ch k d t n r

Příklady: {běžet přšet brečet zeď letět skříň sv. Jiří }
{běh sprcha brek zídka letec skříňka svatojirský }

3. Změny v sykavkových skupinách

v. § 423, A. 3.

0-12 12 PRODUKTIVNOST A NEPRODUKTIVNOST

A. 1. Způsoby tvoření a formální změny při nich jsou zčásti *produktivní*, tj. dosud při tvoření nových slov užívané, zčásti *neproduktivní*, tj. v slovech zastoupené, ale při tvoření nových slov už neužívané.

M. Dokulil (TŠČ I. 77–93) rozlišil *produktivnost* slovtvorných prostředků (tvoříme jimi nová slova) a *živost* (dovedeme je zřetelně vyčlenit). Podle toho jsou živé prostředky: 1. produktivní, a to neomezeně a omezeně (velmi, středně, málo), 2. neproduktivní.

2. Produktivnosti je mnoho stupňů do sebe neznatelně přecházejících. Na jednom konci škály jsou např. podstatná a přídavná jména slovesná (zvl. typu *-cí*), která můžeme podle potřeby vytvořit od každého slovesa (chození, chodící); na druhém konci jsou např. substantivní přípony *-yka, -yla, -yto, -taj* (vladyka, motyka; mohyla, kobyla; kopyto, koryto; rataj, vozataj), u nichž si už neuvědomujeme, že jsou to přípony, a jimiž se tedy novočeská mluvnice již nezabývá.

Totéž platí i o změnách: stupňování už neužíváme, měkčení je běžné.

B. Příklady:

1. Tvoření naprosto produktivní, takže se blíží tvoření tvaroslovnému; v slovnících se neuvádí, pokud nejsou zvláštnosti formální nebo významové: podstatná jména slovesná, přídavná jména slovesná typů „hojící, vyhojivší, hojený, vyhojený“, komparativy a superlativy, přivlastňovací adjektiva na *-ův* a *-in*.

2. Tvoření zcela pravidelné; SSJČ tato slova přiřazuje k zá-

kladnímu slovu: substantiva na *-ost*, jména přechýlená, zdrobňeliny, substantivizovaná adjektiva, adjektiva na *-ní* ze slov přejatých, frekventativa („násobená“), příslovce z adjektiv.

3. Tvoření velmi hojné: např. vztahová adjektiva na *-ský, -í* (ze jmen zvířat), *-ový* (ze jmen věcí), deverbativa vz. „kupuje“ atp.

4. Tvoření hojné: substantivní přípony *-ář/-ař, -č, -dlo, -ka, -ník, -tel*, tvoření bez přípony v typu „sad“, složeniny typu „dřevokaz“; adjektiva na *-ný, -ní, -cí* (typ hráci).

5. Tvoření dnes už jen ojedinělé (umělé): *-oba*: hnědoba, *-lo*: táhlo; *-čí*: rozhodčí.

6. Tvoření neproduktivní, ale živé (zřetelné): *-da* (pravda, křivda), *-ěný* (dřevěný), typ „kazimír“.

7. Tvoření neproduktivní a už jen částečně průhledné: *-t* (mast), *-ch* (smích), *-seň* (píseň) atd.

13 SLOVNÍ ČELEĎ

0-13

A. Soubor slov vzniklých z téhož společného základu se nazývá *slovní čeleď*.

B. Výrazy k slovní čeledi patříci řadíme takto:

I. Přechody beze změny podoby

II. Odvozeniny: 1. příponové: substantiva (nejprve obměny), adjektiva, slovesa, příslovce
2. předponové

III. Složeniny (v prvním členu, v druhém členu)

1. vlastní, 2. nevlastní

IV. Sousloví.

Slova odvozená z odvozenin se zařazují podle své povahy nebo se přiřazují ke svým přímým základům; tak vznikají celé řetězy: kruh—kroužek—kroužkovat—kroužkovací; měkký—měkčit—obměkčit—obměkčovat—obměkčovací; cvik—cvičit—(zast.) cvičba—cvičební—cvičebnice—cvičebnicový; sluha—sloužit—služba—služební—služebník—služebníček—služebníkovat.

C. Příklad: adjektivum *milý*.

I. *Přechod beze změny*: milá (milanka).

II. *Odvozeniny 1. příponové*: I. milec, milenec, milouš, miláček, milán, milánek, milas, milovník; milka, milanka, milovnice, milostnice; Milek, Milena, Milada; milost, milenectví; II. milejší, miloučký, milounký, milítký, mileny, milostný, milecký, milenec-ký, milovný; V. milovat (po-, s- se, za- se atd.), milkovat se, mi-

liskovat, milovávat; VI. mile, milounce, milecky, milenecky, milostně

2. předponové: nemilý, rozmilý, roztomilý, přemilý

III. Složeniny 1. vlastní: milodar, Miloslav; milokrásný, milosrdný, Jarmila

2. nevlastní: a) milostpán, milostpaní, milostslečna, milerád; b) bohumilý, hudbymilovný, mírumilovný, pořádkumilovný atd.

IV. Souslovi: Milý příteli!; milá sestra (oslovení řadových sester).

D. 1. Z jednotlivých slov je možno teoreticky vyvodit složitou soustavu odvozených slov; tyto možnosti uvádíme v dodatcích k jednotlivým kapitolám. Viz: substantiva: jména lidí § 1192, zvířat § 129, prostředků § 139, míst § 149, věcí § 159; adjektiva § 699, slovesa § 899, příslovce § 989.

2. Taková soustava se nikdy nerealizuje úplně; uskutečňuje se z ní podle potřeby větší nebo menší část. Máme sice řadu „láhev—lahvice—lahvička“, ale jen „tráva—travička“, „lavice—lavíčka“.

Dobré příklady poskytují obměny mužských jmen (§ 18). Sestavíme-li je podle SSJČ (bez rozlišení, jde-li o slova běžná, řídká nebo nářeční), najdeme různý počet případů:

8 cikán: cikánka; cikáně, cikánče, cikánátko; cikánstvo; cikánek, cikáneček, cikánečka (vedle toho varianty s -g-)

7 kantor: kantorka; kantůrče; kantůrek, kantůřík, kantůřice, kantorčice; kantořisko

6 soused: sousek, sousekyně; sousedstvo; sousedík, sousedíček

5 dělník: dělnice; dělnictvo; dělníček, dělnička, dělnásek

4 rytíř: rytířka; rytířstvo; rytířek, rytířiček

3 občan: občanka; občanstvo; občánek

2 konšel: konšelka; konšelstvo

1 klempíř: klempířka

0 kardinál: —

3. Soustavnost je porušována různým způsobem:

a) Základní slovo má různé významy; v odvozeninách se uplatňuje hned ten, hned onen význam; např. v slovech s -prava, -práva k praviti:

aa) „zařídít, uzpůsobit“: průprava, příprava, správa, úprava, výprava (kusu)

zvl. „zlepšit“: náprava, oprava, správa (bot)

bb) „na cestu“: výprava (Maeldunova)

„vézt“: doprava, přeprava

cc) „říci, oznámit“: rozprava, zpráva

dd) soudně: poprava.

b) Slova patří do různých významových oblastí a ztrácejí souvislost; srovnej: obklad — sklad, výklad — poklad, náklad, vklad, výklad — doklad, rozklad (písemný) — překlad — odklad, podklad, příklad — základ — úklad.

c) Ztráta středního členu vede někdy k nesrovnalostem. Jistě se zarazíme, když procházíme řadou „průtok k protěci, přítok k přítěci, výtok k vytěci“ a dostaneme se k dvojici „útok — utěci“. — Útok patří ovšem nikoli k našemu utěci, ale ke staročeskému „utěci se na někoho“ = „vrhnout se na někoho“.

4. V slovtvorném rozboru pokládáme základní slovo za prvotní, odvozené za druhotné. Ale v živém jazykovém povědomí tvoří základní slovo se svými odvozeninami celek, jehož členy se navzájem opírají a na sebe působí. Vidíme to na tvoření zpětném, v. § 0—043 váček → vak, podobně faja z fajka, kounit z okounět (což je k „okoun“). Slovo základní někdy nabývá významu, který patří vlastně jeho odvozenině: „trávit myši“ je podle „otrávit“, „vrhnout“ (zvracet) podle „vyvrhnout“.

ROZDĚLENÍ NAUKY O TVOŘENÍ SLOV

0-2

Nauka o tvoření slov se dělí na nauku o tvoření:

I. podstatných jmen § 1—3, II. přídavných jmen § 4—6, III. sloves § 7—8, IV. příslovci § 9.

Tvoření zájmen a číslovek se probírá v tvarosloví, o citoslovích se mluví ve skladbě (NS § 31).

Výklady o jednotlivých typech se dělí na tři části:

A. *Formální stránka*: Povaha základního slova (substantiva; adjektiva; slovesa: dokonavost, předpony, vzory; příslovce). — Kvantita. — Měkčení a tvrdnutí souhlásek. — Rozšiřování, od-souvání.

B. *Významová stránka*. Význam typu, pejorativnost atp. Produktivnost.

TVOŘENÍ PODSTATNÝCH JMEN (substantiv)

Přehled

Podstatná jména se tvoří:

***A. příponami:** I. Lidé § 11. — II. Zvířata § 12. — III. Prostředky § 13. — IV. Místa § 14. — V. Jiné věci § 15.

(Abstrakta) VI. Vlastnosti § 16. — VII. Děje a jejich výsledky § 17.

(Obměny) VIII. A. Přechylování. — B. Mláďata a potomci. — C. Hromadná. — D. Zdrobnělá a zveličelá § 18.

***B. předponami:** § 2.

***C. skládáním:** § 31–36.

***D. jinými způsoby:** § 37.

Přídavek. Vlastní jména § 38.

1 *A. Podstatná jména odvozená příponami

11 I. JMÉNA LIDÍ (a bytostí antropomorfizovaných)

Přehled

Jména lidí se tvoří:

A. ze sloves: jména činitelská § 111–113

B. ze substantiv: jména podle zaměstnání (jména konatelská)

§ 114

jména podle původu a příslušnosti § 115–116

C. z adjektiv: jména nositelů vlastnosti § 117–118.

A. Tvoření ze sloves (jména činitelská, nomina agentis) 11-1 až 3

Přehled

Tvoření produktivní: 1. *-tel.* — 2. *-č*

Tvoření řídké: 3. *-ce.* — 4. *-ec.* — 5. *-čí(k)*

Převážně pejorativní: 6. *-l.* — 7. *-lík.* — 8. *-oun, -out* atd.

Ze sloves se tvoří jména lidí charakterizovaných buď stálou činností (ošetřovatel, cvičitel), zvyklostí (loudal), nebo dějem dočasným a jednorázovým (tazatel, vysvoboditel).

1. *-tel* „pisatel“

11-11

A. Z minulých kmenů sloves nedokonavých (a) i dokonavých (b), bez předpony i s předponou, hlavně ze vzoru „dělá“ (*-atel*), „prosí“ (*-itel*) a „kupuje“ (*-ovatel*), zřídka od sloves jiných (ze sloves na *-eti* je *-itel*) (c). Ojedinele se tvoří i od sloves zvratných (d). — Samohláska základu se větší *ou* krátí; AP § 49–52, ŠP § 43–45 (e).

B. Označuje lidi s činností hlavně intelektuální, vyšší, na rozdíl od *-č* (a). Přeneseně i o matematických činitelích (f). Produktivní.

C. (a) ředitel: fidič; nakladatel: nakladač; nositel vyznamenání: nosič; sběratel: sběrač lesních plodin; stavitel: stavěč kuzelek; ale tupitel i tupič, chvalitel i chvalič; (b) stvořitel, podmanitel, uchvatitel, objevitel, doručitel, složitel; (c) pokoušet → pokušitel, trpět → trpítel, držet → držitel; (d) tázat se → tazatel; (e) hlasatel, obstaravatel, tazatel, uživatel, dobytý, odběratel, ale: drážditel, dohlížitel, trýznitel, obléhatel; (f) mocník, dělitel, násobitel, činitel; pod. ukazovatel cesty, malý oznamovatel (v novinách).

2. *-č* „opisovač“

11-12

A. Z minulých kmenů sloves téměř napařád nedokonavých, bez předpony i s předponou, hlavně ze vzoru „dělá“ (*-ač*), „prosí“ (*-ič*), „kupuje“ (*-ovač*) (a), ale i od jiných (*-eč* atd.) (b). Samohláska základu se většinou krátí; AP § 46–48, ŠP § 43–45 (c).

B. Označuje lidi s činností spíše manuální, konkrétní (příklady u -tel, odst. a). To souvisí s tím, že se touží příponou hojně tvoří jména prostředků (§ 1344). Produktivní.

C. (a) vyděrač, hadač, natěrač; palič, lepič, holič; dohazovač, pochybovač; (b) „sází“ nadháněč, donašeč i donášeč; „kryje“ šič-ka, myč-ka; „umře“ dřič; „nese“ kladeč; (c) lamač, pořadač, vyděrač, posluchač, brusič, ale přijímač, vysílač, rozsévač, potápěč, třidič; udávač i udavač, slévač i slevač, otvírač i otvěrač.

11-13 3. -ce „průvodce“

A. Ze základních kmenů sloves bez předpony i s předponou, hlavně ve vzoru „prosí“ (a); časté ve složeninách; v. § 31 (b). Samohláska základu je dlouhá, řidčeji krátká (c). Koncová souhláska základu tvrdne (d). Základ sloves vz. „kryje“ se končí na -j (e). Někdy se základem tvoření stávají dějová jména (f).

B. Proti jménům na -č znamenají spíše trvalý stav (najímač – nájemce, sudič – soudce), proti jménům na -ec jsou abstraktnější. Málo produktivní.

C. (a) rádce, smírce, tvůrce, strůjce, škůdce, zhoubce; vynálezce, odhadce; (b) divotvůrce, vojevůdce, ohněstrůjce; (c) nastoupit → nástupce; (d) radit → rádce, platit → pláče, zachránit → zachránce, tvořit → tvůrce; (e) bít → turbobíjece, lát → lájce; (f) výboj → výbojce, příděl → přídělce, osoba, která dostala příděl.

11-14 4. -ec „plavec“

A. Ze základních kmenů nedokonavých sloves bez předpony z různých vzorů (a); hojně v složeninách; v. § 31 (b). Samohláska základu se krátí (c). Souhláska tvrdne (d). O podobě základu ve slovech jako „lijec“ v. § 1733.

B. Konkrétnější než -ce; označuje povolání. Málo produktivní.

C. (a) lezec, herec, běžec, pištec, ryjec - rytec; (b) krasojezdec, knihkupec, horolezec, hvězdopravec; (c) koupit → kupec, létat → letec; (d) jezdit → jezdec, honit → honec.

11-15, 16 5. -čí(k) „průvodčí, plavčík“

AB. Ze základních kmenů různých sloves (a), často vedle -ec a -ce jako specializace (b). Samohláska je krátká, koncová souhláska tvrdne (c).

C. (a) krejčí, lovčí, mluvčí, náhončí, průvodčí, rozhodčí, výběřčí, závodčí; plavčík; (b) lovec → lovčí, plavec → plavčík („dozorce na plovárně“), průvodce → průvodčí, púhonce → púhončí, rozhodce → rozhodčí; (c) vodit → průvodčí, honit → náhončí.

11-17 6. -l(ek) „prášil, čmuchaček“

A. Zpodstatnělé přičestí minulé činné nedokonavých sloves bez předpony zvl. vzoru „prosí“, „dělá“, řidčeji „sází“ (a). Někdy

s deminutivním -ek (§ 1861), před nímž je dloužení v -álek, -ílek (b).

B. Většinou pejorativní charakteristika podle způsobu a obsahu řeči, vydávaných zvuků, nehezké činnosti; odchylkou nepejorativní (c). Přípona -ek pejorativnost zesiluje: slova na -lek jsou pejorativní, i když jsou tvořena od sloves nepejorativních (b).

C. (a) cancal, kecal, krápal, prášil, chlubil; broukal, hřmotil; čmuchal, slídlil, sháněl, patolízal; (b) fintílek, hloubálek, básnílek, snílek, řečnílek; (c) střádal, spořil (nová umělá slova).

7. -lík „poběhlík“

11-18

A. Z přičestí minulé činné dokonavých sloves vz. „tiskne“ s předponou (mimo „jedlík“).

B. Většinou pejorativní (ale „jedlík, uprchlík, usedlík“). Ne- produktivní.

C. poběhlík, přeběhlík, odpadlík, vzteklík, uprchlík, zbohatlík, zpusťlík.

8. -oun „řvoun“

* 11-19

9. -out „mlsout“

A. Ze základních kmenů nedokonavých sloves bez předpony různých vzorů. Samohláska základu je krátká (chvastoun, chrapoun).

B. Velkou většinou pejorativní (ale „běhoun, pěstoun“). Řídké.

C. (8) chvastoun, bručoun, chlastoun, zevloun, šplhoun, bifloun, šilhoun; (9) žrout, mrzout (k „mrzet“).

10. Jiné přípony

11-2

Řídké a většinou pejorativní jsou přípony:

-a: „předseda“, vévoda, napověda i ná-; pobuda, ochlasta, poberta (z „pober to“), skuhra, šma ha, šmudla

-ka: „vozka“, spojka (v. i § 174); mluvka, ochmelka, lapka

-ák: „pasák“, honák, divák, zpěvák; tulák, lajdák, žebrák, škrabák

-an: „trhan“, škuban.

Tvoří se ze základních kmenů sloves většinou nedokonavých a bez předpony (ale např. ochmelka). Samohláska základu je krátká.

1. Významovým posunem sem zasahují i dějová jména bez přípony, jako „zvěd“ (§ 1736, 2a), zvláště ve složeninách typu „dřevokaz“ (§ 31), dále jména výsledků děje na -ek jako „zmetek“ (§ 1781 n).

2. Typ „klepna, vdávanda“ v. 1824.

3. Podobné přípony cizí: -ant: defraudant, kverulant, slabikant; -ent: absolvent, dirigent; -át: delegát, adresát; -or: kontrolor, investor; -tor: direktor; -átor: dekorátor, propagátor; -itor: repetitor, editor; -ér: aranžér, masér; -er: sprinter, boxer.

B. Tvoření z podstatných jmen

(ev. přes denominativní adjektivum)

11-4 JMÉNA PODLE ZAMĚSTNÁNÍ (jména konatelská)

11-41 až 44 1. -ář, -ář, -ěř, -ír, -ýř „stříbrař, bankéř, hrnčíř“

A. Ze substantiv prvotních i denominativních (*a-e*); řídčeji ze sloves, a to ze základních kmenů nedokonavých sloves bez předpony (*f*); nověji i ze substantiv deverbativních a ze souloví (*g*).

V základu se může krátit příponové *-ík*; jinde je krácení ojedinelé; AP § 57–59, ŠP § 47 (*h*).

Poměr přípony *-ář* a *-ař*:

V jednoslabičných a delších než dvojslabičných je *-ář* (*i*); v dvojslabičných po dlouhé je *-ař* (*j*); po krátké je kolísání, při čemž u nových slov převažuje *-ař* (*k*). V. AP § 76, ŠP § 63.

Koncové *-c* se měkčí, koncové *-ň* tvrdne (*l*).

Přípona *-ěř* je jen ve slovech přejatých; přípona *-ír* u některých starších substantiv, *-ýř* je místo toho po *d*, *t*, *k* (*m*).

B. Označuje toho, kdo věci základním substantivem označené: vyrábí (pěstuje, chová, loví, sbírá) (*a*), s nimi obchoduje (*b*), má v nich zálibu (zde se tvoří i od abstrakt, a to s významem pejorativním) (*c*), s nimi pracuje (*d*) nebo je k nim v jiném vztahu (*e*).

Přípona velmi produktivní.

C. (*a*) bednář, kopytář, cihlář, cukrář, dobytkař, sadař, rybař, houbař; (*b*) mlékař, květinář, otrokář; (*c*) holčíkář, pletichář, hmořář, lichvář, mamonař, svornostář; (*d*) brzdař, bruslař, lyžař, kolovrátkář, železničář, francouzštinář; (*e*) statkář, mlynář (majitelé), četař (velitel); (*f*) lhář, žhář, písař, kovář, tesař; malíř, šermíř; novější: sušař, točír; (*g*) topenář (odborník na ústřední topení), sdruženář (závodník v sdruženém závodě), házenkář (hráč házené); rozšíření o *-k-*, pozemkář (hráč pozemního hokeje); (*h*) knoflíkář i knoflíkář, moučníkář i moučkář, slovníkář i slovníkář; puntičkář; kramář, mýdlo → mydlář, mlýn → mlynář; (*i*) lhář, psář, tmář; hodinář, hřebenář, zahrádkář, železničář; ale nástrojař, nátiskař; (*j*) houbař, lékař, mlékař, sánkař, sýrař; ale: loutkář; (*k*) po jedné souhláse: čtenář, mlynář, rybař, ale: četař, knihář, lyžař; po skupině souhlásek: bednář, cestář, cihlář, hvězdář; ale: bruslař, brzdař, studnař, filmař; (*l*) čepičář, železničář, silničář; ale srďcař (slang. kardiolog), rabicář (zedník stavějící rabicové stěny); topení → topenář, svině → svinář; (*m*) bankéř, kancléř, švindlér, žoldnér; hrnčíř, mečíř, nožíř, zbrojíř, uhlíř, bradýř, baštýř, platnýř, šperkčýř.

K přejatým jménům na *-ce*, *-cie* patří osobní jména na *-cionář*: revoluce → revolucionář, akcie → akcionář; pod. reakcionář, konfesionář, funkcionář.

2. -ník „stříbrník“

A. Ze substantiv všech druhů, též z deverbativ (*a*) a z předložkových pádů (*b*). Je to vlastně tvoření z denominativních adjektiv na *-ný*, *-ní* příponou *-ík*; někdy jsou základem i deverbativní adjektiva na *-ný* (*c*), jindy řadové číslovky (*d*). Končí-li se základ adjektiva na *-n*, mělo by být *-n-ník*, ale podle starého zvyku píšeme jen jedno *n*; v. AP, ŠP § 20 (*e*).

B. Označuje toho, kdo s tím, co označuje základní slovo, pracuje (*f*), je majitelem, velitelem, správcem (*g*), provádí je (u deverbativ) (*h*); řídčeji jsou vztahy jiné (*i*). Produktivní.

Srovnej: zvonař, varhanář jsou výrobci nástrojů, zvoník, varhaník jich užívají.

C. (*a*) odbojník, hudebník, řečník; (*b*) náčelník, nádeník, pobočník, zákeřník; (*c*) marnotratný → marnotratník; pod. poplatník, podílník; (*d*) desátník, třicátník, osmačtyřicátník; (*e*) kameník, soukeník, bubeník; (*f*) granátník, harfeník, bubeník, kormidelník, strojník, státník, právník; (*g*) baráčník, zahradník, cukrovarník, plukovník, knihovník, kostelník; (*h*) odbojník, záletník; (*i*) zámečník, ptáčník, vetešník, karbaník, barikádník.

3. -ista „gážista“

A. 1. Cizí přípona; jen zřídka přistupuje i k domácím základům (*e*).

2. Koncové samohláskové *y* u základu odpadá stejně jako *a*: drog-a – drogista, e: fráz-e – frázista; tedy ragb-y – ragbista, Darb-y – darbista, Mac Carthy – maccarthista.

3. Zastaralá je podoba *-ist* (podle němčiny): skonstrist, trapist.

B. Označuje toho, kdo věci označené základním slovem tvoří (*a*), s nimi obchoduje (*b*), v nich má zálibu (*c*), jich užívá (*d*); zde jde zvláště o hudební nástroje, kde přípona přistupuje i k domácím základům (*e*); užívá se jí k označení odborníků (*f*) a gážistů (*g*).

C. (*a*) žalmista, evangelista; (*b*) materialista, drogista; (*c*) frázista, kravalista; (*d*) hokejista, jawista, fiakrista; (*e*) basista, cellista, hobojista, obdobně sopránista; z domácího základu: houslista; (*f*) jurista, internista, romanista, slavista; (*g*) diurnista, penzista.

4. Jiné přípony

1. Domácí *-ák*: ovčák, husák; dudák, písmák, cirkusák; pošťák *-ek* z předložkových pádů: bezzemek (bez země), náměstek, podomek, pohrobek.
2. Cizí *-ik*: (ke jménům oborů na *-ika*) botanik, gramatik, matematik, heraldik, (jinak) dramatik, chemik, prozaik *-ér*: pozounér, skulér.

V tomto smyslu vytvořil K. Čapek v „Zahradníkově roku“ jména pěstitelů květin: jirínář, kaktusář, primulář; asterník, irisník, kosatečník; aurikulista, delphinista, floxista.

JMÉNA PODLE PŮVODU A PŘÍSLUŠNOSTI

11-5 a) MÍSTNÍ (původ, bydliště)

11-51 1. -an „měšťan“

A. 1. U jmen obyvatelů zemí je základ stejný se základem adjektiv na *-ský*; v. § 423 a 451 (a), u jmen obyvatelů měst a u jmen odvozených z obecných jmen je základem kmen podstatného jména (b, c); jednotlivě je odvozování z celého adjektiva na *-ský*: nebešťan z nebeský, pozemšťan z pozemský.

2. Krácení je ojediněle (Austrálie – Australan jako v australský).

3. Měkčí se v typu I. (d).

B. Označuje obyvatele (příslušníky), při čemž základem jsou vlastní jména zemí (a), osad (b) nebo místní jména obecná (c). Tvoření produktivní, ale u jmen obyvatelů osad často knižní.

C. (a) Evropan, Australan, Alsasan, Moravan, Slezan (k Slezý = Slezsko); (b) Pražan, Atéňan; (c) krajan, měšťan, ostrovan, severan; (d) Pražan, Benátčan, Dobruščan (Jir.), Lužičan, Holanďan, Egyptan, Atéňan, Gomoňan; Tatran je přejato ze slovenštiny.

11-52 2. -ák „měšťák“

A. Základ jako u *-an*. V základu se krátí *-ik*, *-ník(a)*. Měkčení v typu I. (b). Někdy se v základním jméně odsouvá sufix, zvláště *-ice* (c).

B. Označuje obyvatele (příslušníky), při čemž základem jsou vlastní jména zemí (d; zřídka), osad (e) nebo místní jména obecná (f). Kde jsou vedle sebe jména na *-an* a *-ák*, mají jména na *-ák* ráz lidovější, někdy familiární, až pejorativní (g). U jednotlivých jmen je ustálen ten nebo onen typ (h).

C. (a) Mělník → Mělničák, Braník → Braničák; (b) Pražák, Braničák, Hradečák, Vinohradák, Sudeták, měšťák, Malostráňák, dvořák; (c) Holešovice → Holešovák, Vršovice → Vršovák, Humpolec → Humpolák; (d) Bavorák, Bosňák, Hanák, Tyrolák; (e) Pražák, Příbramák; (f) měšťák, sedlák (k sedlo, rus. selo „vesnice“), dvořák, zálesák, horák (horal je polonismus); (g) měšťan – měšťák, Pražan – Pražák, Bosňan – Bosňák; (h) „Jsem Časlavákem opravdu jen rodem, zato Podřipanem celým svým dětstvím a jinoštvím.“ Váša. – Je jen Pařížan, Říman, Atéňan, ale zpravidla Kladeňák.

11-53 3. -ec „cizinec“

A. Základ je stejný se základem adjektiv na *-ský* (§ 423). – V Dalmatínece, Levantíně, Kubáně, Marokáně se vychází z cizích adjektiv na *-in-*, *-an-*.

B. Označuje obyvatele a příslušníky, končí-li se základ jména

(vlastního nebo obecného) na *-j* (a), *-l* (b), *-n*, *-m* (c); jsou ovšem i některé případy jiné (d).

C. (a) Galilejec (galilej-ský), Bolivijec (bolivij-ský), Korejec, Havajec; ale Savojan; (b) Australec, Bengálec, Brazilec, Portugalec; ale Tyrolan nebo Tyrolák; (c) Balkánek, Bretonec, Albánek, Íránec, Estonec, cizinec, Siamec, ale Číňan; (d) Čakavec, Černohorec, Litevec, Skandinávec.

4. Jiné přípony

a) Substantivizace adjektiva na *-ský*: Galilejský, Athénští, Albigenští, Ochranovští, Kocourkovští, Kladenští. 11-54

b) *-án* z cizí přípony *-anus*, *-aner* v některých jménech, zvláště po *-k* (protože neměkčí): Amerikán, Korsikán, Marokán, Mexikán (vedle Američan, Korsičan); má ráz obecný a zastarává. 11-55

c) *-at*: Asiat, Eleat (k Elea). 11-56

d) *-ita*: Abdérita, Elamita, Sodomita, Semita. 11-57

e) *-itán*: Neapolitán, Samaritán (k Samarie = Samaří). 11-58

b) SPOLEČENSKÉ

(příslušenství ke společenské vrstvě, rodu, stavu, církevní řeholi, organizaci, straně, škole, směru atp.). 11-6

1. -ník „chasník“ 11-61

A. B. Viz § 1145. – Produktivní.

C. osadník, kolchozník, družstevník, osmadvacátník, úředník, řeholník, farník, opozičník, záložník. 11-62

2. -ovec „Přemyslovec“

B. Označuje příslušenství k rodu (a), straně (b), škole a směru (c), jiným skupinám (d) podle jejich zakladatele, vůdce atd., analogicky i podle časopisu (e). 11-63

C. (a) Atreovec, Jagellovec, Karlovec; (b) hlinkovec, hitlerovec; (c) epikurovec, bergsonovec, bolzanovec, gebauerovec; (d) batovec (zaměstnanec firmy Batovy), svobodovec (příslušník armádního sboru generála L. Svobody); (e) májovec, lumírovec, ruchovec.

3. Jiné přípony

1. Domácí *-ák*: pravičák, svazák, školák, cisterciák; ob. hejrupák (podle Voskovcova–Werichova filmu Hej rup), mánesák, průmyslovák, strahovák, jezeďák (člen jednotného zemědělského družstva) 11-64

-ař, *-ář*: jednotář, kopaničář, odborář, omladinář, vlajkař, sektář, legionář 11-65

-ín: čeledín, vojín, jakobín

2. Cizí:

- 11-66 -ec místo -ovec v přejatých z ruštiny: mičurinec, stachanovec (podle A. G. Stachanova)
11-67 -án: františkán, luterán, mafián, republikán, universitán
11-68 -ián: hegelián, kartuzián, vegetarián
-ik: akademik, platonik
11-69 -ista: bolzanista, gardista, gymnasista, hlasista, kursista, ligista, rezervista
-ita: bandita, husita, jezuita, táborita.

11-7, 8 C. Tvoření z přídavných jmen

(adjektiv, jména nositelů vlastnosti)

Při tomto tvoření není rozdílu mezi adjektivy prostými, odvozenými a složenými; stejně je tvořeno *mladík, opatrovník, duchaplník*.

11-71 1. -(n)ík „mladík, protivník“

A. B. Z adjektiv na *-ný, -ní* (a), zřídka z jiných (b). Analogií dochází k přímému tvoření ze základů substantivních (v. § 1145 a 1161). O typu „poběhlík“ v. § 1118. — Adjektiva na *-cí* a číslovky se rozšiřují o *-n-* (c). — Tvoření má často ráz pejorativní, což se jeví zvláště při odvozování abstrakt (na *-nictví*): srovnej *opatrnost* a *opatrnictví, duchaplnost* a *duchaplnictví*.

C. (a) protivník, příslušník, smrtelník, chlípník, licoměrník, nevolník, duchaplník, opatrník, lehkomyšlník; zpátečník, finančník, plukovník; (b) mladík, tloušťík (k tlustý); (c) kající → kajícík, desátý → desátník, dvojí → dvojník.

11-72 2. -ec „lakomec“

A. B. Z adjektiv jiných než na *-ný, -ní*, a to z adjektiv prvotních (a), denominativních (b), deverbativních (c, d). Ze zájmen „náš, váš“ se tvoří příponou *-inec*: *našinec, vašinec*. — Produktivní zvláště v tvoření z přičestí trpného (d).

C. (a) hrubec, slepec, stařec, surovec; (b) protinožec, svěhlavec, synovec; (c) povstalec, přivandrovalec, umělec, dotěravce, hltavec, horlívec, lakomec; (d) dovolenec, přesídlenec, pojištěnec, poraženec, zajatec, zaměstnanec.

3. Jiné přípony

11-73

Neproduktivní jsou přípony:

- ina: staršina, prudina (k prudký)
- osta: přednosta, starosta, měšťanosta.

4. Přípony převahou pejorativní: -a, -áč, -ák, -án, -ek, -och, 11-74 až 79 -oun atd.

A. Tvoří se jednak z adjektiv nezkrácených (a), jednak z adjektiv s odsunutou příponou (b); potom však i přímo ze substantiv (c). — O *-oun* ze slovesných základů v. § 1119. — Před *-ek* se dluží *a* (mazánek, holobrádek), jinak bývá krácení (mudrák, běloch). Expresivní měkčení je v „sprosták“.

B. Význam je většinou pejorativní, ale je hojně případů nepejorativních.

- C. -a: (b) *-ný*: nemluva, dotěra, bezcita; *-avý*: huhňá, kokta, nimra; 11-74
jiná: nelída, nestyda, nešika, rozpusta
-áč: (b) *-atý*: boháč, bradáč, břicháč, hrbáč, ramenáč 11-75
-ák: (a) levák, bouřlivák, mudrák, sprosták; (b) *-ný*: bídák, darebák, silák; (c) levičák, prasák, sviňák 11-76
-án: (a) dlouhán, suchán, velikán;

obměny (silně expresivní) jsou:

- ián: (a) hrubián
- ant: (a) hluchant, hrubant, slepant, suchant; (c) pracant
- as: (a) chudás, krufas; (b) klidás, prudás
- ek: (a) posmrkánek, mazánek; holobrádek, levoboček 11-77
- och: (a) běloch, černoč, lenoch, slaboch, staroch 11-78
- oun: (a) čiloun, drzoun, vztekoun; (b) hezoun; (c) hrboun, kostroun, rohoun, špekoun 11-79
- our: (a) hubeňour
- ous: (a) divous, hubeňous
- ouš: (a) chytrouš, starouš.

5. Substantivizace adjektiv

11-8

Změnou funkce beze změny formy; v. § 0—08. Jsou to např. adjektiva na:

- cí: cestující, dílovedoucí, místodržící, pracující, přísedící
 - ní: důchodní, duchovní, nadlesní, radní, třídní, účetní; ze jmenných tvarů těchto adjektiv jsou slova na:
 - eň: učeň, věžeň (dnes už málo průhledné);
 - ný: bytný, hajný, polesný, ponocný, rotný, vrátný; obžalovaný
 - ový: o typu doktorová v. § 1817
 - ský: hostinský, kantýnský, krámská, pokojská; typ Galilejský v. § 1154
 - ší: podstarší;
- dále např. pan starý, smírčí, milá atd.

- 11-88 1. Z cizích adjektiv se tvoří i příponou **-ista**: externí → externista, privatní → privatista.
 11-89 2. Z příslovčí je tvořeno příponou **-ek**: potomek (k potom), spodek, svršek (v kartách).

11-91 D. Jiné tvoření jmen lidí

Mimo obměny jmen (§ 181–185) a tvoření předponami (§ 2) tvoří se jména lidí ještě:

- a) některými příponami jiného základního významu:
 prostředkovým **-dlo**: fintidlo, § 1341
 abstraktem vlastnosti **-ost**: Jeho Svatost, § 161
 b) z předložkových pádů:
 typ „příručí“ § 241, „bezzemek“ § 242 (v. § 1147)
 c) složeninami typů „dřevokaz“: listonoš, § 31
 „černozem“: dobrodruh, § 32
 „kazimír“ § 33, „samouk“ § 351, „Baltoslované“ § 352
 d) souslovími: starý mládenec.

11-92 Odvozování ze jmen lidí

Ze jmen lidí (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

A. Jména lidí, kteří mají v někom zálibu nebo jsou jeho přívrženci: 1141 holkař, 1162 bolzanovec, 1166 luterán, 1169 bolzanista, husita

B. Jména zvířat a prostředků metaforou: kovařík, tesařík; hlídač

C. Jména míst, kde někdo pracuje nebo bydlí: 141 pisárna, myslivna; území, nad nímž vládne: 1452 království

D. Jména vlastností, tj. souhrnu charakteristických vlastností: 162 brusičství; zaměstnání, ev. příslušných místností: 162 cukrářství; směru nebo ideové příslušnosti: 162 kacířství.

E. Obměny: 181 jména žen: cikánka, vnučka, královna; mužů: vdovec;

183 jména mládat a potomků: cikáně, králevic;
 184 jména hromadná: cikánstvo, učitelstvo, služebnictvo;
 185 jména zdobnělá a zveličelá: cikánek, králík, učítylek, babizna.

F. Tvoření předponami: 23 nadčlověk, podporučík, místopředseda, vicepresident; 25 arcibiskup, protonotář, velvyslanec, praděd, ultrapokrokář, pakřestan, pseudomělec, nepřítel; 26 soudruh, spoluobčan; 28 exkrál, reemigrant.

II. Adjektiva vztahová, a to
 individuální: 421 bratrův, 422 matčin,
 druhová: 423 bratrský, 424 hraběcí, 425 dozorčí.

III. Slovesa s významem:
 721 „být někým“: sedlačit, kralovat; 722 „počínat si jako někdo“: skotačit, lichvařit; 725 „učinit někoho někým“: zotročit; 726 „stát se někým“: zbláznit se.

II. JMÉNA ZVÍŘAT

12

A. Původ jmen zvířat

12-1

Jména zvířat jsou:

1. *prvotní*: vlk, rys, jelen, bobr, husa, myš
 2. *odvozená a složená*, viz zde B.
 3. *přenesená* (metaforická), zpravidla v podobě zdobnělá; v. § 185(7): tesařík, hrobařík, kapucínek, paví oko, vážka, koníček, sasanka, peníze
 4. *přejatá*: (evropské jazyky) lev, tygr, hyena, (asijské) jak, orangutan, (africké) gazela, (americké) jaguár, tapír, (austral-ské) kivi; z ruštiny jsou názvy jako: tuleň, vorvaň, treska, plotice;
- některá přejatá jména se upravují příponami **-ík**, **-ka**: kolibřík (z colibri), fretka (Frett).

B. Formální stránka

Odvozovacích přípon je velmi mnoho, protože bylo často nutno z téhož základu tvořit větší počet jmen (vodnář, vodoměrka, vodošlap, vodouch, vodouš, vodule). Některé z přípon jsou omezeny jen na přírodopisné názvosloví (např. **-or**: červor). — Významová specializace provedena není; jediné lze zjistit, že přípona **-inka** je zpravidla v názvech prvoků: opalinka, hromadinka, tobolinka (ale také mandelinka); **-oun** hlavně ve jménech ryb: okoun, pi-

loun, mečoun (ale také lvoun); *-at-ka* ve jménech plžů: hřebenačka, chroustnačka.

Tvoří se

12-2 *především z adjektiv příponami:*

- 01 **-(n)ík, -níček:** štihlík; černopláštík, větevník, obojživelník, rákosník; topolníček
- 02 **-(n)ice:** chobotnice, pijavice, vačice, plískavice
- 03 **-ek:** černohlávek, sedmihlávek; i **-ok:** prvok, živok
- 04 **-ka:** červenka, lyska, křivonoska, měňavka; keřnatka, ježovka, bodalka; (odručy) paduánka, palestýnka
- 05 **-ec:** hlušec, nachovec, nosatec, brejlavec, kopinatec, strunovec, kapřivec, kúrovec, krkavec (ke „krkat“), savec
- 06 **-áč:** jikrnáč, hřivnáč, huňáč; odchylně: knírač
- 07 **-ák, -áček:** hnědák, ušák, buřňák, klusák, křepelák, šestrák; ledňáček, modráček, lesknáček, roháček
- 08 **-ina, -inka:** jalovina, zdechlina; modřinka
- 09 **substantivizovaná adjektiva:** sršeň, ušeň, kvočna; složená: klikoroh, smrtihlav, bělořit;

12-3 *především ze substantiv příponami:*

- 10 **-oun:** lvoun, psoun, kladivoun, mečoun, vruboun; blboun, hltoun
- 11 **-och, -ouch, -ucha, -uška:** smraďoch, vodouch, poletucha, sviňucha, beruška, světluška
- 12 **-as, -ásek, -ous:** nohas; modrásek, bělásek; kalous
- 13 **-oš, -ouš, -ýš:** hnízdoš, hraboš; chocholouš, hnědouš; koryš, vrtýš, chřestýš, savýš
- 14 **-ář, -or, -oř:** křepelář, vodnář; červor; piskoř
- 15 **-ule:** břehule, mihule, slimule, věžule, vodule;

12-4 *především ze sloves:*

- 16 **bez přípony** v složeninách typu „dřevokaz“: kožojed, vše-kaz, myšilov, mrchožrout;
-ka v témž typu: perlorodka, pěnodějka
- 17 **-al, -álek, -ala:** chrástal, šoupálek, kvíčala
- 18 **-an:** hafan, vřešťan, chápan
- 19 **-č:** obaleč, zavíječ, bukač, skákač.

Prostředky jsou v podstatě shodné s prostředky pojmenování rostlin, v. § 154.

C. Podněty pojmenování v. § 0–01

Odvozování ze jmen zvířat

Ze jmen zvířat (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

- A. **Jména lidí,** kteří zvířata chovají, loví nebo s nimi pracují: 1141 králikář, rybář, medvědář; metaforicky: 112 prasák, sviňák
- B. **Jména zvířat** podle podobnosti: 12 lvoun, vlčák
- C. **Jména míst,** kde se zvířata chovají: 1431 medvědec, 1412 králikárna, 1441 rybník
- D. **Jména věcí,** zvláště produktů (maso, kůže; výměty, zápach): 156 hovézina, králíčina, myšina, kravinec; jinak metaforicky: beran, koza; Štír, Skopec (souhvězdí), liška (houba), rak (nemoc) atd.
- E. **Obměny:** 1821 jména samic: medvědice, králice, ježice; 1825 jména samců: srnec, myšák, houser; 183 jména mláďat: medvidě, lvíče; 184 jména hromadná: včelstvo, živočišstvo; 185–188 jména zdobnělá a zveličelá: medvídek, králíček, lištička, medvíďátko; psisko.

II. Adjektiva

přivlastňovací: 424 lví, 423 kravský (řídké); podobnosti: 46 medvědotí, strakatý, ježatý, liškový.

III. Slovesa s významem:

722 „počínat si jako někdo“: kočkovat se, ježit se, kohoutit se; 751 „přivádět na svět mláďata“: telit se, kotit se, hřebit se.

FREKVENCE JEDNOTLIVÝCH TYPŮ

Zastoupení jednotlivých jmenných typů je v různých částech zoologické nomenklatury různé; působí na to počet jmen starých, jmen přejatých, doba, kdy byla nomenklatura zpracována atp. Jako ukázka se zde uvádí přehled jmen brouků uvedených v Kratochvílově „Soustavě jmen živočichů“; připomínám, že počet jmen je v této knize proti starším publikacím drasticky snížen.

Odvozená jména rodů našich brouků (s deminutivními i metaforickými jmény):

01	-ík, -ník:	-ík 9: střevlík, hrobařík, drapčík, dřepčík, nosatčík, nosorožík ... -ník 21: svižník, krajník, kvapník, potápník, vírník, mršník, potemník... malinovník; pestrokrovecník
	-íček, -níček:	6: střevlíček, páteříček, kozlíček; rákosníček, topolníček; chřestovníček
03	-ek	3: chroustek, kohoutek; zlatohlávek
04	-ka	2: majka; zobonoska
05	-ec	15: kravec, lenec, lesklec; kornatec, nosatec, šidlatec; prskavec, vrtavec; zdobenec; bázlivec; kúrovec, rýhovec; krytonosec. lalokonosec, maločlenec
06	-áč	3: dlouháč, hrbáč, roháč
07	-ák	4: chrobák, křovák, lesák, smolák
06, 07	-áček	5: blýskáček, diviznáček, huňáček, lesknáček, roháček
08	-inka	1: mandelinka
09	substant. adjektiva	3: hrbohlav, krytohlav, klikoroh
11	-uška	1: světluška
12	-ous	1: pilous
14	-ař	1: vrbař
16	bez přípony	20: jádro-, koro-, listo-, skryto-hlod; lýko-hub; kožojed, bělo-, dřevo-, listo-, zrno-kaz; dřevo-, koro-, květo-, vodo-mil; květo-, listo-pas; lýko-, mrchožrout; štítionoš, červotoč
18	-an:	1: lesan
19	-č	1: skákač.

13 III. JMÉNA PROSTŘEDKŮ

13-1 A. Prostředky

jsou předměty, jichž člověk užívá při své činnosti, a části těchto předmětů. Latinské „nomina instrumenti“ bylo překládáno jako „jména nástrojů“; ale to je příliš úzké. Sám jsem užíval názvu „pomůcky“. Termín „prostředky“ přejímám z TSC (II, 171 n.); Term má „jména prostředků a nástrojů“.

Mezi prostředky patří:

- AA. 1. *stroje*, nahrazující lidskou práci (sázecí stroj)
2. *přístroje a strojky*, tj. stroje menší, méně složité (vysavač)
3. *nástroje*, jednoduché prostředky, které uzpůsobují lidskou ruku k práci (kladivo)
4. *nářadí a náčiní*, pomocné prostředky k upevnování, zdvínání, nakládání, přemísťování (svěrák, sochor, lopata)
5. *nádoby*, prostředky k přechovávání a přemísťování kapalín a sypkých látek (káď, lžíce)
6. *spotřební materiál*, prostředky, které se užíváním spotřebovávají (lepidlo).

BB. Speciální skupiny (často jdou napříč právě uvedeným skupinám):

7. *zbraně*: kulomet je stroj, puška přístroj, šavle nástroj
8. *hudební nástroje*: fonola je stroj, gramofon přístroj, klapačka nástroj
9. *vozidla k přemísťování*: vlak... trakař
10. *cvičební nářadí a náčiní*: bradla, hrazda, kruhy; činky, oštěp, disk
11. *nábytek a domácí zařízení*: židle, lůžko
12. *oděv, výstroj, postroj*: svrchník, batoh, uzda.

CC. Volněji sem patří:

13. *mince*
14. *listiny a tiskopisy*: průkaz, zatykač
15. *části lidského a zvířecího těla*, jichž se užívá jako prostředků činnosti: čidlo, kusadlo; v. § 155
16. *faktory matematické, chemické i jiné*: násobitel; redukovač; třídíč.

Vedle jmen samostatných prostředků jsou i jména jejich součástí (kosiště = násada na kosu).

Rozsah pojmu prostředek je v jazyku zhruba vymezen rozsahem jmen na *-dlo*, nejcharakterističtější příponou prostředkovou.

B. Původ jmen prostředků

13-2

Jména prostředků jsou:

1. *prvotní*: kleště, kladivo, motyka, kosa, pluh
2. *odvozená a složená*: viz § 133–138; *sousloví*, velmi častá: psací stroj
3. *přenesená* (metaforická); často zdobná; hojně se přenesají ze jmen zvířat (beran, koza, kuň, kočka, kobylička); na části strojů, nástrojů apod. se zhusta přenesají jména částí těla (koleno, ručička, očko, hlavička, hrdlo, hřbet) i jména součástí oděvu (botka, manžeta)
4. *přejatá*: transformátor, koherer, triér, tyglík, kalamář.

C. Odvozování jmen prostředků

13-3

1. České názvosloví řemeslné a technické se vyvíjelo hodně živelně; tím se stalo, že pro jisté prostředky vznikla celá řada synonymních názvů. Teprve postupně se v tom zavádí pořádek. Jindřův Technický slovník zaznamenává např. pro nástroj na cejchování šest jmen: cejchovač, cejchovnice, cejchovačka, cejchovátko, cejchovák, cejchováček; naproti tomu SSJČ zná jeden termín, a to cejchovačka; vedle toho uvádí jako řídké i cejchovačlo.

Některé odborné terminologie provedly pokus o přesnější specializaci jednotlivých prostředků. Uvedme si vojenské názvosloví vzniklé po r. 1918 (viz Naše řeč 20, 1936, 25 n., 77 n.):

A. Samostatné prostředky

1. stroje (zbraně)	„dřevokaz“	kulomet
pomocné stroje	-čka	plnička, vrtačka
2. přístroje	-dlo	vypalovadlo, razidlo
	-č	nacpavač, zaměřovač
3. nástroje a	{ -ák, -ík	řezák, důlčik
4. nářadí a náčiní		{ -ník
	-čka	děrovačka, probíječka
5. nádoby	-nice	maznice, obročnice
12. oděv a postroje	-ník	nátylník, obříšník

B. Součástky

hlavní (skupiny)	-dlo	spušťadlo, nabíjedlo
(podle funkce) krycí	bez přípony:	kryt, příklop
pracující	-č	vytahovač, chladič
prostředkující	-tko	tlačítko, smykátka
pomocné	-ka	podložka, opěrka
(podle tvaru) desky, trubice,		
objímky	-ice	bočnice, nálednice
pokračování těles	-ec, -ek	násadec, nástavek
vybrání a otvory	bez přípony:	výběr, průstřih.

Taková specializace jednotlivých způsobů je velmi důležitá; činí totiž termíny výmluvnými. Už ze slova samého poznáme, že *maznice* je nádoba na *mazivo*. Tendence ke specializaci je třeba zjišťovat a utvrzovat, ne oslabovat nevhodným tvořením.

2. Podle významového rozsahu jednotlivých přípon můžeme je roztrdit takto:

(zastoupeny ve většině skupin)	1. -dlo, 2. -ník, -nice
(omezeny na vyšší významové skupiny)	3. -č (-tel), 4. -čka, 5. -ec
(omezeny na střední významové skupiny)	6. -tko, 7. -ák, 8. -áč
(omezeny na nižší významové skupiny; nespeciál.)	9. -ka, 10. -ice, 11. -slo, -slo, -sle
(totéž, ale specializováno)	12. -ivo, 13. -ek (denom.)
	14. -iště;

dále jsou některá substantivizovaná adjektiva:

jména dějů	15. -na, -eň,
a jejich výsledků	16. bez přípony
jména hmot (podle určení)	17. -ec, -ek, -ka,
Jsou i některé charakteristické	18. -ina.
	19. cizí sufixy.

3. Podle *druhu základního slova* jsou jména prostředků odvozena:

A. ze sloves:	1. -dlo, 3. -č, 5. -ec, 6. -tko, 7. a. -ák, 11. -lo, 12. -ivo, 16. dějová, 17. výsledky děje
B. z adjektiv:	2. -ník, -nice, 4. -čka, 7. b. -ák, 8. -áč, 9. -ka, 10. -ice, 15. -na, 18. -ina
C. ze substantiv (řídčeji):	7. b. -ák, 13. -ek (z předložkového pádu), 14. -iště.

D. Jednotlivé typy

1. -dlo s. „hladidlo“

A. Z minulého kmene sloves téměř vesměs nedokonavých, zvláště vz. „prosi“ a „dělá“ (a), ale i „kupuje“, „sází“ atd. (b). Samohláska základu se namnoze krátí (c); AP § 53–55, ŠP § 43–45. B. Nejtypičtější přípona prostředková; jména jí tvořená zasahují téměř do všech významových skupin (a; čísličky (1), (2) atd. se vztahují k výřtu významových skupin v § 131). Přes hranice prostředkových jmen jdou jen některá jména lidí: fintidlo, čumidlo, třeštidlo (podobně: strašidlo, vdávadlo, ženidlo), a některá jména místní: divadlo, močidlo, napajadlo, večeradlo, vríadlo; stranou stojí: zřídlo (původně „jícen“), říkadlo, pořekadlo, atp. Plurál *-dla* má význam souhrnný, ev. označuje ústrojí: vozidla, svítidla, mířidla, mluvidla, dýchadla.

C. (a) (1) letadlo, vznášedlo, (2) klíčidlo, (3) ruchadlo, (4) bidlo, (5) umyvadlo i umývadlo, (6) kloktadlo, (7) mířidla, (8) cinkadlo, (9) plavidlo, (10) šplhadlo, (11) sedadlo, prostěradlo, (12) šněrovadlo, (13) platidlo, (15) chodidlo, kusadlo, (16) dělidlo, zkoumadlo, rozpustidlo; (b) „kupuje“: šněrovadlo, rýsovadlo; „sází“: napajadlo, srážedlo; večeradlo, spušťadlo; jiné: držadlo, bidlo; (c) ryadlo, sedlo, čihadlo, obinadlo, tykadlo, letadlo atd.; ale prádlo, šidlo, projímadlo, říkadlo, dýchadlo, líčidlo, svítidlo; kolísaji: umývadlo – umyvadlo, dmýchadlo – dmychadlo.

2. -ník m.; -nice ž. „ručník, ručnice“

A. Z adjektiv na *-ný*, *-ní* (nejčastěji denominativních) jako jména nositelů vlastnosti; potom i přímo ze substantiv příponou *-ník*, *-nice*.

B. Jména na *-ník*, *-nice* jsou nejobecnější substantivní typy; nejsou tedy pro označování prostředků nijak zvláště charakteristická. Často označují součástky, jména na *-nice* zvláště desky, trubice. – Rod se řídí rodem substantiva v sousloví (ruční šátek – ručník, ruční puška – ručnice). Produktivní.

C. (1) větrník, (2) setrvačnick, matnice, (3) pilník, olovnice, (4) blatník, kolejnice, (5) zásobník, máselnice, (7) ručnice, (8) klekánik, polnice, (9) valník, sanice, (11) šatník, koutnice, (12) svrchník, beranice, (13) trojník, desetník.

13-4 až
13-8

13-41

13-42, 43

Ojedinele je přípona *-ář*: nádobkář (k hoblování vnitřku nádoby), oblounkář (k hoblování vypouklých ploch).

13-44 3. -č m. „hladič“

A. V. § 1112.

B. Označuje zvláště samostatné pomůcky, plnící lidskou práci. Tato jména jsou velmi blízká jménům lidí na *-č*, neboť ta označují lidi s činností mechanickou. V ne odborném jazyku není přípona *-č* příliš častá, zato v odborné terminologii je velmi oblíbená [„Elektrotechnický slovník“ 1932 má 42 jmen na *-č*, kdežto jmen na *-dlo* 11, na *-ák* 6, na *-ačka* 2]. Velmi produktivní.

C. Např. hospodářské stroje a přístroje: vydrolovač kukuřice, lamač pokrutiny, vylušťovač jetele, vyorávač brambor, obracovač sena, kypřič půdy, odpeckovač (místo odpeckovávač); elektrotechnické, a to shodně se jmény lidí (ovšem neživotné, podle vz. „stroj“): hlídač, napáječ, nosič, řidič, sběrač, třídíč, vařič, volič; jiné: rozdělovač rouna, odolejovač páry, skrývač; šlehač, hnětač.

Přípony *-tel*, která označuje lidi s činností intelektuální, užívá se k pojmenování prostředků velmi zřídka, nejvíce v terminologii matematické; v. 1111. Tato jména se skloňují buď jako životná, buď jako neživotná (dělitelé i dělitele).

13-45 4. -čka ž. „hladička“

A. Z adjektiv na *-cí*, označujících určení, účel (§ 631): drnkací → drnkačka; potom i přímo ze sloves (dojačka).

B. Označuje v ne odborném jazyku zvláště (8) jednoduché hudební nástroje, (11) domácí, zvláště kuchyňské nářadí (a); v technickém názvosloví stroje a přístroje podle práce, k níž jsou určeny (b).

V některých případech splývá s přechylovací příponou *-ka* činitelských jmen na *-č* (§ 1816); někdy jsou slova totožná, někdy se mohou rozlišit kvantitou, protože prostředková jména nekrátí (c). — Produktivní.

C. (a) (8) drnkačka, hrkačka, řehtačka; (11) sedačka, žehlička, měchačka, sběračka; (12) šňorovačka, podvlekačky, koupačky, dupačky; (b) (1,2) cvikačka, hoblovačka, hrabačka, lemovačka, mlátička, pračka; (c) česačka „přístroj k česání lnu“, „žena česající chmel“; hrabačka, sekačka; nakladačka a nakládačka „žena nakládající“, jen nakládačka „okurka k nakládání“.

Ojedinelá je přípona *-lka*: hustilka, vyřídilka, násobilka.

13-46 5. -ec m. „bodec“

A. Ze základních kmenů nedokonavých sloves bez předpon (a) a z odvozených adjektiv (b).

B. Označuje nástroje. Řídké, ale produktivní.

44

C. (a) bodec, nořec, skřípec, svorec, smyčec; (b) obrněnec, býkovec, růženec (stč. růžený = růžový), měděnec.

6. -tko s. „hladičko“

13-47

A. Je zdobnělinou ke jménům na *-dlo* nebo se tvoří přímo z minulého kmene sloves nedokonavých většinou bez předpony. Zakončení je buď na *-átko* (od sloves na *-ati*), nebo na *-ítka* (ze sloves na *-iti* a *-eti*). — Samohláska se krátí ve slovech operátko, písátko, kruhátko, struhátko, stupátko; AP § 56, ŠP § 46.

B. Je vlastně zdobnělinou k *-dlo* (zrcátko > zrcádlo > zrcátko) (a); je značně omezeno významově (není u jmen strojů, přístrojů, spotřebního materiálu, částí těla; označuje především předměty menší a pasívní) i formálně (netvoří se z dvojslabičných na *-dlo*: mýdlo, rydlo atp., ani ze jmen na *-edlo*: napajedlo).

Význam se však často odchyluje od významu pouhé zdobněliny (b); často se tvoří přímo ze sloves a nemá proti sobě jména na *-dlo* (c).

C. (a) kružidlo → kružítko, sedadlo → sedátko, zrcadlo → zrcátko, cedidlo → cedítko, klekadlo → klekátko; (b) pravítko proti pravidlo, stavítko (na pušce) proti stavidlo, mluvítko (část telefonního přístroje) proti mluvidla (orgány mluvení); (c) kapátko, lízátko, mávátko, písátko, plivátko, sázátko, tvořítko.

7.a. -ák (deverbativní) m. „bodák“

13-48

A. 1. Ze základních kmenů sloves nedokonavých většinou bez předpony, zvláště ze vzorů „kupuje“, „prosí“, „sází“, „dělá“, ale též „trpí“ (od nichž se netvoří jména na *-č*) (a). — Je to vlastně přípona *-k*, která přistupuje k minulým kmenům na *-a*: česa- → česák, šroubova- → šroubovák, a vytváří příponu *-ák*; ta pak přechází i ke slovesům jiných typů: věše-t → věšák, doji-t → doják.

2. Samohláska základu se krátí (b).

B. Označuje zvláště jednoduché nástroje, upínací nářadí, ale i přístroje, domácí nářadí a části živočišného těla (c). Pejorativní užití o lidech viz § 1123. — Produktivní, ale řídké.

C. (a) bzučák, držák, hořák, ležák; (b) utěrák, nabíják, kluzák, rypák, ale: doutnák, loupák, zouvák; (c) (2) česák, vyťahovák, (3) škrabák, šroubovák, (4) rozpěrák, svěrák, věšák, (5) ceďák, doják, pařák, (11) smeták, utěrák, bryndák, (14) leták, (15) rypák, sosák, zobák.

Poznámka. Ojedinele se tvoří příponou *-an* (zoban, klovan, hrtan), *-ík* (důlík, hladík podle „hoblík“) a *-oun* (bzučoun, letoun).

7.b. -ák (denominativní) m. „železnák“

13-49

A. Ze substantiv (a) i z adjektiv (b). — Někdy se koncové *t* a *n* měkkí (c) a adjektivní přípona se odsouvá (d).

B. Označuje zvláště nádoby, vozidla, oděv a mince (e).

45

C. (a) dřevák, uhlák, měďák; (b) křivák, vlečňák, železnák; (c) zlaták (ale deverbativa vrták, smeták), stříbrňák, vlečňák (ale deverbativum doutnák); (d) šindelový hřebík → šindel-ák, hliněný hrnc → hlin-ák, šosatý → šosák; (e) (5) uhlák, chmelák, (6) hřeby: laťovák, šindelák; (9) žebříňák, mléčňák, opleňák, sporták, (12) slamák, širák, dřevák, vlnák, (13) měďák, šesták, stříbrňák, zlaták.

13-50 8. -áč m. „ucháč“

A. Z adjektiv na -atý, -ový s odsunutím přípony (sr. § 1174).
B. Označuje zvláště nádoby, zřídka jiné prostředky.

C. ucháč, krajáč, plecháč, kořenáč; rozsocháč, kuláč, hřebenáč (kropáč asi přímo z „kropiti“).

13-51 9. -ka ž. „jehlovka“

A. Z adjektiv různých typů (a), často s odsouváním přípony (b).
B. Obecný typ s významem velmi širokým (c). Produktivní.

C. (a) dlab-at-ka, hlav-at-ka; kluz-av-ka; odstřed-iv-ka, pěn-ov-ka; čel-en-ka, náprs-en-ka, krop-en-ka; dřev-ěn-ka; čtyřkol-ka; (b) rákos-ov-ý → rákos-ka, kartoun-ov-ý → kartoun-ka; španěl-sk-á → španěl-ka; damascen-sk-á → damascen-ka, kremon-sk-é → kremon-ky; decimál-n-í → decimál-ka, sir-n-á → sir-ka, průvod-n-í → průvod-ka; (c) (1) rychloběžka, (2) odstřediv-ka, (3) křížatka, (4) zvláště hole: liskovka, španělka, hokejka; taktovka, (5) kropenka, kořenka, (6) voňavka, (7) damascenka, bambítka, (8) kremonky, moldánky, (9) torpédovka, čtyřkolka, motorka, (10) žíněnka, (11) klubovka, prachovka, (12) kanafaska, kartounka, nedbalky, (13) bankovka, (14) stvrzenka, vstupenka, delegačenka, (15) hlasivky.

13-52 10. -ice ž. „sukovice“

A. Z adjektiv různých typů; tvoření z adjektiv na -ný, -ní v. 1343.

B. Obecný typ s významem málo určitým.

C. (4) sukovice, (9) čtyřveslice, (12) vepřovice, nohavice.

13-53 až 55 11. -lo, -slo, -sle ž. „bodlo, máslo, housle“

A. Ze základního kmene nedokonavých sloves většinou bez předpony; -s- v případě -slo, -sle se mísí s koncovou souhláskou základu (a).

B. Malá skupinka pro dnešní jazykové povědomí už málo zřetelná (b); její členy jsou si leckdy formálně i významově hodně vzdáleny (jídlo — housle); byla však nově obohacena železničními termíny „hradlo, spráhlo“. Expresivně o lidech (nemehlo).

C. (a) vez-slo > veslo, povříz-slo (srovnej provaz z povraz) > povříslo, máz-slo > máslo; jed-sle > jesle, houd-sle > housle; čít-slo > číslo; (b) (3, 4) hřeblo, pometto, táhlo, tíhlo, veslo, povříslo; (5) jesle, (6) jídlo, prádlo, máslo, (8) housle, (11) křeslo, (12) sedlo, (15) hrdlo, (16) číslo.

Poznámka. Zcela neživé a neprůhledné je tvoření příponou -to: dláto (dlabat), pouto (pnout), síto (sít), žito (žít).

12. -ivo s. „stavivo“

13-56

A. Ze základních kmenů sloves nedokonavých většinou bez předpony, zvláště ze vzoru „proší“ (a, b), ale i z jiných (melivo, pivo, stelivo, předivo). — Odchytkou ze substantiv s významem hromadným (c). Samohláska základu se ojedinele krátí (palivo, ale cídivo, svítivo).

B. Označuje spotřební materiál, tj. to, čím se barví, hnojí... (a), co je určeno ke mletí, pití... (b). Někdy jde o výsledky děje (d). Odchylně (při tvoření ze substantiv) má význam hromadný (c). — Ve významu spotřebního materiálu značně produktivní.

C. (a) barvivo, hnojivo, krmivo, palivo, stavivo, střelivo; (b) melivo, pivo, cvičivo, předivo, osivo; (c) kolejivo (kolejnicový materiál), loživo (materiál k úpravě drážního lože), výrazivo (výrazový materiál); (d) zdivo, tkanivo, pletivo, pečivo.

13. -ek m. „opasek“

13-57

A. Z předložkových pádů (na ústa → náustek).

B. Označuje zvláště součásti hudebních nástrojů, vozidel, oděvu a postroje.

C. (a) náustek, nátrubek, (9) podvozek, (12) opasek, náčelek, opatek, podpatek, zápřezek, náramek, náhubek, náprsek.

14. -iště s. „bičistiště“

13-58

A. Ze substantiv s měkčením v typu I. a s krácením (hrabiště).
B. Označuje držadla (násady) nástrojů.

C. bičistiště, hrabiště, kosiště; hlaviště (zadní část pažby), lučistiště, kopiště = ratiště (k zastaralému rat).
Vedle toho je nářeční -isko: bičisko.

15. -en m. „svícen“; -na, -eň ž. „točna, pochodeň“

13-61, 62

A. B. Od původu zpodstatnělá adjektiva ve tvaru jmenném.

C. svícen, prsten; točna, sklopna; pochodeň, yrateň.

16. Dějová jména „výťah“

13-63

A. B. Posunutý význam dějových abstrakt, v. § 170. B. 3c atd.

C. (1) výťah, (2) elektroměr, vývěva, (3) tlouk, kleště, podávky, (4) zátka, podpěra, spona, (5) nádrž, nůše, (6) občerstvení, pokrm, nápoj, (7) kulo-met, (9) povoz, vůz, (10) záclona, (11) kolébka, (12) odění, oblek, výstroj, (14) hlášení, výnos, poukázka, (15) ohon, krovka, močovod.

17. Jména výsledků děje „násadec, nástavec, podložka“

13-64 až 66

A. B. Jména výsledků děje v. § 178. — Jména na -ec označují částky doplňující, prodlužující, a to větší (a), jména na -ek zvláště

tě pokračování součástí (b), jména na *-ka* drobné součástky s pomocnou funkcí (zesilují, svírají, opírají, zabezpečují) (c).

C. (a) násadec, nástavec, podstavec; (b) nástavek, nálitek, obojek, podvazek; (c) zarážka, rozpěrka, objímka, přídržka, návlačka.

13-7 18. **-ina** „poživatina“

Jména hmot, daná podle určení; v. § 156.

13-8 19. **Cizí přípony**

-ans: stimulans; **-ant:** formant; **-ens:** reagens; **-ikum:** narkotikum; **-or:** kompresor; **-átor:** elevátor; **-ér:** frotér; **-er:** koherer; **-ář** (z *-arium*): relikviář (a jiné schránky).

13-9 **Odvozování ze jmen prostředků**

Ze jmen prostředků (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva.

A. Jména lidí 114, kteří prostředky vyrábějí: cvočkář, nožíř, pilníkář, zámečník; prostředků užívají: halapartník, harfeník, kolo-vrátkář.

B. Jména míst 14 výroby nebo užívání, a to přímo (dehtovna) nebo přes slovesa a jména (brusírna, cvočkárna).

C. Obměny; 184 jména hromadná: loďstvo, soukolí; 186 jména zdrobnělá: jesličky, soudek, nohavičky.

II. Adjektiva: 43 vztahová: čerpadlový, dlátový; kulometný; lodní; 46 podobnosti: dlátovitý.

III. Slovesa s významem:

741 „užívat něčeho“: kosit, brousit, veslovat, sáňkovat;

742 „opatřit něčím“: sedlat, uzdit.

14 **IV. JMÉNA MÍST**

Do pojmu „místa“ zahrnujeme:

A. místa vzniklá lidskou činností (budovy a místnosti v nich, prostranství)

B. místa přirozená

C. relativní pojmy místní.

A. Jména míst vzniklých lidskou činností

Jména budov a místností se tvoří příponami:

1. *-na*, 3. *-inec*, *-ín*, 6. *-eum*, *-árium*;

jména prostranství příponami:

2. *-iště*.

Přípony *-ník*, *-nice*, *-ka* mají oba významy.

Přehled přípon:

speciální přípony: 1. *-na*. — 2. *-iště*. — 3. *-inec*, *-ín*
obecné přípony (nositelé vlastnosti): 4. *-ník*, *-nice*, *-ka*
posunutí významu: 5. *-dlo*, *-ství*, dějová abstrakta, *-sko*.
Tvoří se ze substantiv, adjektiv, sloves i příslovci.

1. *-na* (*-árna*, *-írna*, *-ovna*) ž. „herna, kovárna, brusírna, vál- 14-11 až 14
covna“

A. 1. Ze substantiv (šatna, ředitelna), ze sloves přes substantiva (umývárna od umývat jakoby přes substantivum *umýváf), přímo ze sloves (válcovna).

2. Přípona *-ovna* je zvláště u jednoslabičných základů (strojovna), ale i u jiných (sokolovna).

3. Před příponami *-árna* a *-írna* se někdy samohláska základu krátí (*j*); AP § 60, ŠP § 48.

4. V *-ář* tvrdne *-ř-* (pisář — pisárna i pí-), před *-na* se měkčí *h* (koželuh — koželužna), před *-árna* pak *c* (opice — opičárna, slepice — slepičárna).

5. Ze základu se odsouvá přípona: mysliv-ec → myslivna, kužel-ka → kuželna, pohod-ný → pohodna, spod-ium → spodárna.

B. Označuje budovy (továrny, dílny) a místnosti v nich podle: činnosti tam prováděné (*a*),

výrobků v nich vznikajících (*b*),

předmětů, které se v nich uschovávají (*c*), prodávají (*d*); o nápojích) nebo jimiž se pracuje (*e*),

osob, které v nich pobývají nebo pracují (*f*),

zvířat, která se v nich chovají (*g*).

Někdy se od téhož základu tvoří dvě slova na *-na* s významem rozlišeným (*h*). — Jen obecné, až vulgární je užití slov na *-árna* (*-na*) k pejorativnímu označení nepěkného jednání (*i*). — Tvoření produktivní.

C. (*a*) herna, učebna, tělocvična, sazárna, sušárna, kreslárna, hodovna, válcovna; (*b*) cihelna, ocelárna, pečivárna, strojárna, dehtovna; (*c*) šatna, obrazárna, knihovna; (*d*) kořalna, čajovna, kavárna; (*e*) kotelna, strojovna; (*f*) ředitelna, sborovna, hvězdárna, svobodárna, invalidovna;

(g) králíkárna i králikárna, drůbežárna; podobně: blechárna; (h) v strojírně se stroje vyrábějí, ve strojovně pracují; podobně kotlárna proti kotelna nebo kotlovna; naproti tomu jsou dehtárna a dehtovna, sušárna a sušárna synonymy; (i) lumpárna, rošťárna, sprostárna, syčárna, všivárna, zlodějna; (j) kavárna, stříhárna i stříhárna, posluchárna, ale lékárna, jízdárna, třídnárna.

14-2 2. -iště s. „hřiště“

A. 1. Ze substantiv (brambořiště, hnojiště) a ze základních kmenů sloves různých vzorů i vidů (cvičiště, rýžoviště, shromaždiště).
2. Samohláska základu se krátí (e).

3. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I. (f).
4. Základy na hrdelnici a základy jednoslabičné se rozšiřují o -ov-, ev. -n- (g).

B. Označuje prostranství podle činnosti tam prováděné, ev. podle události tam zběhlé (a), rostliny tam pěstované nebo hmoty tam získávané (b), podle věci nebo činnosti, pro kterou je určeno (c). — Rozdíl proti příponě -na ukazují příklady: cvičebna — cvičiště, herna — hřiště i hříště.

C. (a) tržišťe, cvičiště, shromaždiště i shromáždíště, odraziště, bojiště, rýžoviště; (b) brambořiště, makoviště, vřesoviště; rašeliníště, jíloviště; (c) hnojiště, mrchoviště, hradiště, tvrziště, ohniště, staveniště; (e) naleziště, hnojiště, shromaždiště, ale jíloviště; (f) hradiště, tábořiště, tržišťe; (g) pískoviště, mrchoviště, svahoviště; vřesoviště, slínoviště, rumoviště (vedle rumiště); řepniště; naproti tomu ojedinelé odsouvání v: mravenec — mraveniště.

14-25 Paralelní přípona -isko tvoří umělá slova označující body, především v abstraktním pojetí: hledisko, stanovisko, východiško proti hledišťe, stanoviště, východiště; ohniško proti ohniště. — Jinak je to oblastní moravská varianta k -iště: bahnisko, brambořiško, bydliško, hnojisko, rašelinisko, smetisko.

14-31, 32 3. -inec, -ín m. „sirotčinec, kravín“

A. Ze substantiv, event. z adjektiv (kraví, včelí). V základu nastává krácení (kráva → kravín), měkčení (sirotek → sirotčinec), odsouvání (blázen → bláz-inec).

B. Označuje stavby a ústavy podle živých bytostí, pro které jsou určeny. Odchylně: jádřinec.

C. hostinec, sirotčinec, chudobinec (k chudoba), zvěřinec, ovčinec, hrošinec, lvinec; kravín, ovčín, včelín, hřebín.

4-41 až 43 4. -ník m., -nice ž., -ka ž. „čeledník, radnice, vozovka“

A. Formální stránku v. § 1342, 1343, 1351.

B. Označuje budovy (a; jen -nice, -ka); místnosti (b; -ník menší); prostory, též cesty (c). — Produktivní.

C. (a) radnice, tržnice, zbrojnice, věznice, káznice, zvonice, obilnice, márnice; vápenka, kruhovka, automobilka; (b) čeledník, holubník, dřev-

ník; světnice, ložnice, pivnice, klenotnice; kaplanka; (c) rybník, trávník, chodník; stělnice, bažantnice, zelnice, květnice, chmelnice, silnice; dálnice; vozovka.

5. Jiné přípony

Místní význam mají i některé přípony jiné:

-dlo (prostředkově): divadlo, napajedlo, močidlo, v. § 1341

-ství (abstraktum vlastnosti): císařství, království, v. § 162

-át (synonymní se -ství): chanát, kalifát, v. § 168

dějová bez přípony: cukrovar, přístav, průkop, násep; obora

dějová jiná: vězení, chodba, zastávka; v. § 170. B. 3a

-sko (substantivizované adjektivum jmenné) označuje země (Japonsko, Alsasko, Alžírsko, Somálsko) i okolí měst (Příbramsko, Voticko, Milevsko = kraj kolem města Milevska). Typ „náměstí“ v. § 1472 c.

6. Podobné cizí přípony

-eum, -ium s.: muzeum, gymnasium

-árium s., -ář m.: akvárium, dormitář

-erium s., -eř m.: presbyterium, presbyter

-orium s., -atoř m.: auditorium, laboratoř, observatoř

-érie, -erie ž.: rafinérie, kafilerie

-inum s. (jména ústavů a budov podle osob): Karolinum, Rudolfinum, Ernestinum.

B. Jména přirozených míst

Pod pojem „přirozená místa“ zahrnujeme:

a) pasívní místa živočišného těla (aktivní se chápou jako prostředky, v. § 131, bod 15)

b) topografické objekty.

1. -ina (zř. -izna) ž. „slabina, pevnina“

A. Ze substantiv (b, d), z adjektiv (a, c) a příslovcí (e).

Odsouvá se adjektivní přípona -n- a -k-: rov-n-ý → rov-ina, hlub-ok-ý → hlubina, úz-k-ý → úžina.

B. Označuje místa na živočišném těle (a), topografické objekty (b, c, e), geometrické plochy (f), a to podle vlastností (a, c), polohy (e), získávaného předmětu nebo činnosti (b), majetníka (d).

C. (a) slabina (slabizna), lysina; (b) písčina, pastvina; (c) celina, pevnina, mělčina, hlubina, hornatina, pahorkatina, kopanina; (d) dědina, původně „majetek rodu, zděděný od dědů“, občina „majetek společný, obecný“, otčina „země otců“; (e) výšina, nížina, dolina; (f) rovina, oblina.

2. Předpona + -í s., -ek m. „nadloktí, přístřešek“

A. Z předložkových pádů (a, b, c), ale též s předponou roz- (rozcestí), vý- (výsluní) a sou- (souměstí). V některých případech

14-5

14-6

14-7

14-71

14-72, 73

skupiny (a) a (c) je místo přípony -í přípona -ek. – Předpona se dluží podle § 17-35, AP § 74, ŠP § 61; v zeměpisných označích bývá vedle trojslabičného Záalpi, Zálabí, Závólží čtyřslabičné Zajordání, Zakarpatí s krátkým Za- (ale Záporoží).

B. Označuje podle poměru k jiným částem části těla živočišného i rostlinného (a), topografické objekty (b), místa vzniklá lidskou činností (c).

C. (a) poprsí, zánadří, náručí, předloktí, obočí; okvěti, oplodí; podbradek, nadpažek; (b) přímoří, úpatí, úbočí, návrší, povodí, ústraní, náledí, přísluní, Podolí, Meziříčí; (c) předměstí, nároží, nádvoří, rozcestí, zákulisí, poschodí, podkrovi; přístodolek, přístřešek, přístěnek, záhumenek.

Poznámka.

1. Tato jména přecházejí odsunutím -í ke vz. „píseň“, ev. „hrad“: náručí > náruč, Podolí > Podol.

2. Hromadný typ „souhvězdí“ v. § 1842.

14-74 **3. -mo s. „nedozírámo“**

Zcela ojedinělé jsou výrazy: do nedozíráma (Jirásek), do nevrátima (Bezruč); je z Rukopisů.

14-8 **C. Jména relativních pojmů místních.**

14-81 **1. -ek m. „předek“**

A. Z příslovci (a) a z adjektiv příslovecného původu (b).

B. Označuje části předmětu podle vztahu k celku.

C. (a) předek, zadek, prostředek, vnitřek, spodek, svršek; (b) hořejšek, dolejšek, vnějšek, protějšek.

14-82 **2. -í s. „okolí“**

A. B. Z příslovecných spřežek s významem širším než u -ek.

C. popředí, pozadí, prostředí, okolí.

14-9 **Odvozování ze jmen míst**

Ze jmen míst (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

A. Jména lidí, a to majitelů: statkář, mlynář, baráčník, cukrovarník; správců: kostelník; obyvatel a příslušníků: Evropan, Pražák, měšťák, cizozemec, Australec.

B. Jména zvířat podle původu: novofundlandčan, tyrolka; podle životního prostředí: doupuňák, břehule

C. Jména rostlin podle místa růstu: blatouch, podzemnice.

D. Zdrobněliny: hrádek, kavárnička.

II. Adjektiva

vztahová: horský, ústecký; ostrovní, farní.

III. Slovesa s významem

„být někde“: vrcholit.

V. JMÉNA JINÝCH VĚCÍ

15

Jména jiných věcí, než jsou prostředky a místa, nemají zpravidla vlastních prostředků tvoření.

Nejčastější je odvozování z adjektiv (nositelé vlastností).

Podáváme přehled pojmenovacích způsobů některých důležitých významových skupin (řadu oborů zpracoval Fr. Váhala v TŠC II, 654–677). Jsou to:

1. časové pojmy	8. pokrmy a nápoje
2. nebeská tělesa,	9. dávky a poplatky
přírodní jevy a úkazy	10. právnické pojmy
3. nerosty	11. řeč a písmo:
4. rostliny	jazyky; knihy, časopisy,
5. části těla	sešity; mluvnické pojmy
6. nemoci	12. vědní obory.
7. hmoty (materiál)	

1. Časové pojmy

15-1

Jména časových pojmů se tvoří příponami:

-í z předložkových pádů: období, mezičasy, bezvládí, předjaří, podletí, pondělí; ze sousloví „číslovka + substantivum“: čtvrtletí, půlletí, čtyřletí

-ek z adjektiv a příslovci: čtvrtek, pátek, svátek, nyníjšek, zítřek

-ka na označení období: pětiletka

-ky na označení slavností atp.: dožínky, obžínky, prástky

-iny na označení slavností, svátků, prázdnin ze substantiv: vedřiny, jmeniny; z adjektiv: prázdniny, narozeniny; z číslovek: padesátiny; ze sloves: křtiny, postřížiny

-en na označení měsíců (od původu substantivizací jmenných tvarů adjektiv na -ný): leden (ledný), květen, srpen

substantivizované číslovky označují hodiny: odtroubili jednu, dvě, blíží se pátá, odbíjelo deset.

Časový význam mají též některá adjektivní abstrakta na *-ost*: minulost, věčnost.

15-2 2. a) Nebeská tělesa; b) přírodní jevy a úkazy

a) Jména nebeských těles se tvoří z adjektiv příponami:

-ice: stálice, létavice, vlasatice

-ka: Severka, Polárka.

b) Jména přírodních jevů a úkazů se tvoří z adjektiv příponami:

-ek: červánek, úplněk

-ec: lijavec, ledovec

-ák: severák

substantivizací: teplo, horko, sucho;

nebo jako jména dějová příponami:

-ka: přeháňka

-ice: metelice, vánice, chumelenice

bez přípony: úsvit, soumrak, západ.

Hojná jsou jména přenesená: koryto, sedlo, temeno, hřbet atp.

15-3 3. Nerosty

a) *Prvky* mají jména s příponou *-ík*, tvořená ze substantiv (uhlík, hliník, vodík), z adjektiv (hořčík, kyslík) nebo ze sloves (dusík). — Tato přípona byla abstrahována ze slova uhlík, původně deminutivního (§ 1864). Cizí jména mají zvláště příponu *-ium*: berylium, erbium, kadmium.

b) *Chemické sloučeniny*: *podvojně*: přípona *-ník* z adjektiv: kysličník, sírnik; *solí*: přípona *-an* z adjektiv: dusičnan „sůl kyseliny dusičné“, octan „sůl kyseliny octové“, fosforečnan, křemičitan. — Cizí jména, např. *metan*, *naftalen*, *kyanid*, *hemoglobin*, *karbol*, *aceton*, *laktóza*, *propyl*.

c) *Minerály*. Jména se tvoří aa) z adjektiv příponami: *-(n)ík*: suřík, krupník; *-ice*: prchlice, živice; *-ek*: mastek, tuček, jasnorudek; *-ka*: rumělka; zvláště však *-ec* (*-ovec*): amfibolovec, cínovec, hrachovec, těživec;

bb) speciálními příponami *-el*: hnědel, krevel; *-oba*: hnědoba, žlutoba, zelenoba.

cc) Cizí přípony jsou: *-it*: bauxit, berounit, bunsenit, leucit; dále: *-in*; *-ín*: almandin, serpentín, akvamarín, vltavín; *-ián*: vesuvián; složeniny s *-lit* („kámen“): fonolit, chryzolit.

Jména kamenů podle velikosti se tvoří augmentativní příponou *-oun*: obloun, valoun; *-ásek*: oblásek i oblázek.

4. Rostliny

AA. Původ jmen rostlin

Jména rostlin jsou:

1. *prvotní*: bříza, smrk, mák, hrách

2. *odvozená a složená*, viz zde BB, CC

3. *přenesená* (metaforická): tučný mužik, liška, kuřátka, hadí jazyk, kozí brada, řebříček, jehlice, mečík, štětka

4. *přejatá*: z řečtiny a latiny: opich (Apium), árón (Arum), polej (Polegium), lidovou etymologií upraveno: klinopád (Clinopodium), skřípina (Scirpus); doslovné překlady: myší ocásek (Myosurus), vraní nožka (Coronopus); z němčiny: puškvorec (Brustwurz), tuřín (Dorsche); z itaštiny: salát (salata).

Umělá přejetí (zvl. J. Sv. Presla) z ruštiny: pěnišník, kandík, mochna, plavuň, šfavel; z polštiny: halucha, prvosenka, sporyš, záraza; ze srbochorvátštiny: bika, lecha, marhaník, smilka, škumpa.

BB. Formální stránka

Odvozovací přípony jsou vcelku shodné s příponami u jmen zvířat; zvláštní je přípona *-ava* a několik přípon řidkých.

Z adjektiv a substantiv:

01 *-(n)ík*: světlík, krtičník, hlístník; kávovník

02 *-(n)ice*: hořčice, mydlice, třeslice, slunečnice

03 *-ek*: chmerek (ochmýřený), snědek, stolístek

04 *-ka*: cukrovka, muchomůrka, drkalka, šroubatka, napoleonka

05 *-ec*: chrastavec, laskavec, hořec (k hořký), pestřec, ryzec

06 *-áč*: pcháč (ke pchavý „píchavý“), ucháč, křemenáč

07 *-ák*: bodlák (k bodlavý), slepák, modrák

08 *-ina*: vrbina, krušina, obilnina, okopanina; varianta

-izna: divizna

09 *substantivizace adjektiv*: ostrolist, zlatokvět; panenské české, šalové (jablka)

11 *-uch*, *-ouch*, *-ucha*, *-uše*: lopuch, blatouch, černucha, žlutucha, oskeruše

13 *-oš*, *-ýš*: hvězdoš, choroš; černýš, drobyš, sporyš, křehkýš

14 *-or*: hrachor

15 *-ule*: bledule, zrnule

16 *bez přípony*: jitrocel, měchomršť

17 *-ál*: nahál

18 *-an*: chylan

19 *-č*: vstavač, vrtič

20 *-ava*: kostřava, pupava, třemdava

Ojediněle: 21 květel, šfavel; 22 hlízola; 23 měkkyně, mochnyně
Sousloví: vlčí mák, psi víno, rajská jablka, svatojánský bez.

- 15-425 1. Jména ovocných stromů se tvoří příponou *-oň*: jabloň, broskvoň, mandloň; hrušeň.
 15-426 2. Jména plodů se tvoří příponami: 02 *-ice*: makovice, smolnice; 04 *-ka*: dřínka, jakubka a jiné odrůdy ovoce; 06 *-áč*: křemenáč; 08 *-in(k)a*: jeřabina, bezinka, jalovčinka, tisinka; 23 *-yně*: hlohyně, břekyně. — Dále *-ě* (*-ěte*), *-če* (*-čete*): sládě, pláně; rajče, zelenče, jakoubče.

15-43 CC. Podněty pojmenování

Podnětem pojmenování rostlin je:

1. *celková podoba nebo jednotlivé výrazné vnější znaky*: límcovka, paličkovice, čertkus (ukousnutý kořen), hadinec (skvrnitá lodyha), devaterník (devět lístků), slaměnka, černýš, rohovník;
2. *vlastnosti* (chuť, pohyb, skutečné účinky): hořec (hořký), osladič (sladký kořen), otočnik (točí se za sluncem), měchomršť (vystřeluje výtrusnice), hubilen, vrhavka, bodlák;
3. *místo a doba růstu* (květu, zrání), *původ*: podborovák, hnojník, podzemnice, blatouch, václavka; hrušky (podle doby zrání): jakubky, martinky, michalůvky, ovesničky (v době sklizně ovsa), žitnačky; třešně janovka; tatarka;
4. *užití*: a) plody atd.: čajovník, datlovník, bavlník, jabloň, jahodník; b) léčivé a pověrečné užití: jaterník, plicník, sleziník (léčí játra atd.), jitrocel, bolhoj, kostival (sceluje kosti), laskavec (způsobuje lásku), úročník (proti uřknutí); c) jiné užití: blešník (proti blechám), muchomůrka, mydlíce (kořenu se užívá jako mýdla).

15-51 5. Části těla

AA. Původ jmen částí těla

Jména částí těla jsou:

1. *prvotní*: oko, ucho, hlava, nos
2. *odvozená a složená*: viz zde BB
3. *přenesená* (metaforická): bludiště, mandle, čočka, čepec; zdrobnělá: trmínek, lopatka
4. *přejatá*: z latiny: nerv, páteř; z němčiny: boltec.

BB. Odvozená jména

1. *Aktivní části* těla se chápou jako prostředky (v. § 131, bod 15): chodidla, kusadla; zobák, rypák; ohon, močovod.
2. *Pasivní části* těla se chápou jako místa (v. § 147a): slabina, lysina; záhnadří, obočí; podbřišek, nadpažek.
3. Jinak se tvoří z *adjektiv* obecnými typy:
-ník: hrudník, prsteník, dvanácterník
-(n)ice: okostice; omozečnice, sliznice
-ka: chrupavka, duhovka, cévnatka.
4. *Zdrobnělinami* jsou: pupek, bérce (z *bedrce); singulativem: ledvina (k ledví).

6. Nemoci

15-54

1. Některé nemoci se chápou jako *stavy* a označují se substantivy vlastností na *-ost*: plynatost, nespavost, krátkozrakost; *-ství*: malomocenství, náměsícnictví.
2. Jiné nemoci se chápou jako *děje* a označují se substantivy dějovými: zlomení, uskřinutí, nadýmání; úraz, otřes, zánět, bělotok; zácpa, obrna, rozedma.
3. *Chorá místa* se označují jako výsledky děje (vlastně z *adjektiv*): naběhlina, opuchlina.
4. Jinak se tvoří z *adjektiv* obecnými typy:
-ník: tučník, žlutník (novotvary)
-(n)ice: křivice, mrtvice; zimnice, padoucnice (padoucí nemoc); lednička
-ka: škytavka, běhavka, kapavka, mázdřivka, cukrovka, kopřivka (odsunutím z „kopřivovka“), žloutenka (rozšířením základu)
-ovec: vazivovec, rosolovec (novotvary).
5. Ze *substantiv* se tvoří příponou *-(ov)ina*: puchýřina, posunčina, souchotiny; rakovina.
6. Některé *cizí přípony*: *-ie*: anémie, embolie, hemeralopie; *-ismus*: nanismus; *-itis, -itida*: hepatiti-s, -da, meningiti-s, -da; *-óza*: avitaminóza, skrofulóza, trombóza, tuberkulóza; *-om* (novotvary): lipom, glaukom; složeniny s *-algie*: neuralgie.

15-55

15-56

15-57

15-58

15-59

7. Hmoty (materiál)

15-6

I. *-ina, -ovina* ž. „hovězina, dřevovina“

- A. 1. Z *adjektiv* (*a-d*), někdy též přímo ze *substantiv* (*e*), výjimečně ze *sloves* (*f*).
2. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I.: hořký → hořčina.
3. Odsouvá se příponové *-k-* (sladký → sladina) a *-n-* (prvotní → prvotina, výbušný → výbušina). V expresivních slovech se základ rozšiřuje o *-ot-*: chciplý → chciplotina, shnilý → shnilotina, pod. kyselotina, chabotina.
- B. Označuje *hmoty* (materiál) podle jejich původu: jako *produkty zvířecí* (*a*), jiné (*b*); podle jejich určení (*c*) a vlastností (*d*).
- C. (*a*) maso: hovězina, lososina; kůže: kozina, kravina; kožišina: králíčina, liščina; kosti: slonoviņa, želvovina; tuk: vorvanina; ale i zápach: rybina, člověčina; výkaly: mušina; (*b*) podle základní látky: dřevovina, bílkovina; podle výrobní látky: krajkovina, hrachovina; (*c*) pytlovina, doškovina, zvonovina; (*d*) žiravina, hořlavina, surovina, výbušina, chlu-patina; (*e*) kožišina, bachorina, teletina; (*f*) krytina, poživatina.

- II. Jinak se tvoří jména materiálů (druhy hlíny, cihel, koží, slámy, tekutin atp.) z *adjektiv* příponami:
-(n)ice: vepřovice, podešvice; ornice, mostnice

-ka: drnovka, komínovka, drchanka, močůvka
-inec (jména výkalů): blešinec, kobylínek, slepičínek.

III. Cizí je přípona:

-álie: minerálie, chemikálie, cereálie, vikuálie, fekálie.

15-7 8. Pokrmy a nápoje

AA. Původ jmen pokrmů a nápojů

Jména pokrmů a nápojů jsou:

1. *prvotní*: maso, voda
2. *odvozená a složená*: viz zde BB
3. *přenesená* (metaforická): šiška, věneček, podkova
4. *přejatá*, velmi četná a pestrá, např. z latiny víno, z němčiny buřt, z angličtiny pudink, z francouzštiny omeleta, z italštiny makaróny, z maďarštiny guláš, z tatarštiny kefir, z čínštiny čaj a té, z indiánštiny kakao atd.

BB. Odvozená jména

1. Tvoří se z *adjektiv* příponami:

- 01 *-(n)ík*: moučn-ík, jaheln-ík, makov-ník
- 02 *-(n)ice*: slivovice, meruňkovic; kvasnice, jaternice
- 03 *-ek*: škubánek
- 04 *-ka* (nejčastější): pomazánka, roštěnka, sušenka, žemlovka, zázvor(ov)ka, kmín(ov)ka
- 05 *-ec*: jablkovec, trhanec, mazanec
- 06 *-áč*: uzenáč, pečenáč, zavináč (podle uzenáč ze zavinouti, něm. Rollmops)
- 07 *-ák*: ležák, březňák, bramborák
- 08 *-ina*: zelenina; (výsledky děje) míšenina, zavařenina, sekanina (topinka je však z topénka, tj. topený + -ka)
- 09 *substantivizovaná adjektiva*: svičková, vepřové, hovězí, mělnické, rezná.

Přípony si konkurují: je synonymní smaženice, smaženka, smaženec, smaženina.

2. Tvoří se ze *sloves* jakožto

substantiva dějová: řez, závin, náryp, nápoj
substantiva výsledků děje; přípona *-ek*: výtažek, závitek; *-ka*: nádivka, zavářka.

3. Z *cizích* nejvýznamnější *-áda*: limonáda, oranžáda, citronáda.

15-81 9. Dávky a poplatky

I. *-né, -ovné* s. „bolestné, poštovné“

A. B. Vlastně substantivizované neutrum složeného tvaru adjektiv na *-ný*, ev. *-ní*; potom přímo ze substantiv (*a*), ze sloves (*b*), zřídka i z předložkových pádů (*c*). — Hláskové změny jako

u adjektiv. — Užívá se jen v jednotném čísle; množné číslo se opisuje: novoročné — novoroční přídavky. Tvoření značně produktivní (v PS je 226 případů, v železniční terminologii 73).

C. (*a*) mostné, novoročné, dopravné, zápisné; (*b*) odpočívne, odškodné, ošetrovne, půjčovne, startovne; (*c*) přesčasne, spropitné (s propití).

II. Neproduktivní je tvoření příponou *-ek*: poplatek, desátek, výměnek. — Archaistická je cizí přípona *-áles*: sobotáles.

10. Právníké pojmy

15-82

Základní právníké názvosloví využívá jednotlivých způsobů tvoření takto:

I. *Lidé*

1. *aktivní*: přípona *-tel*: osvojitel, zůstavitel, pronajímatel; *-ce*: dárce, plátce, podpůrce; zřídka *-ník*: opatrovník
2. *pasivní*: přípona *-ec* u přičestí trpného: zmocněnec, chovane, opatrovanec, osvojenec, poškozene.

II. *Vlastnosti*

1. *vlastnosti lidí a věcí*: přípona *-ost*: svéprávnost, nemohoucnost, splatnost, nepromlčitelnost, nedělitelnost
2. *stavby lidí, právní vztahy*: přípona *-ství*: dvojženství, otcovství, přibuzenství, svěřenství, nevolnictví.

III. *Děje*

1. *podstatnými jmény slovesnými* nejčastěji: darování, osvojení, ublížení na těle, předstírání; promlčení, uvěznění
2. *bez přípony*: odkaz, převod; nález, výmaz; úmluva, úplata, přísaha, rozlučka
3. *-ek*: přestupek, poklese, rozsudek; *-ba*: vazba.
4. Právní akty označuje cizí přípona *-ace*: intabulace, expropriace, sekvestrace.

11. Řeč a písmo

AA. *Jména jazyků*

15-83

se tvoří příponou *-ina* z adjektiv na *-ský* (*-sk-* se neodsouvá): mateřština, francouzština (= franština), ruština, angličtina, indoněština; odchýlně: německý — němčina; z adjektiv na *-šský* jsou jména na *-ština*: vlašský — vlašština, čuvaština, lotyšština.

BB. *Jména knih, časopisů a sešitů* (ev. literárních žánrů)

15-84

se tvoří z *adjektiv* obecnými příponami:

- (n)ík*: slovník, měsíčník, početník, náčrtník
- (n)ice*: učebnice, početnice; *-nička*: soudnička
- ka*: ročenka; (s odsouváním) příručka, detektivka.

Cizí přípona *-ář*: herbář: homiliář, inventář, scénář; přistupuje i k domácím základům: bylinář, listinář, rostlinář, slabikář

-ál označuje církevní knihy: kancionál, misál, rituál

-iáda podle jména hrdiny: broučkáda; potom o aférah: kop-nikiáda.

15-85 CC. Mluvnické pojmy

se označují zvláště:

1. odvozeninami z adjektiv:

-(n)ík: středník, otazník, přechodník

-(n)ice: střídnice, retnice

-ka: hláska, číslovka, koncovka

2. substantivy vlastnosti:

-ost: dokonavost, souznačnost, supletivnost

3. substantivy dějovými:

podst. jména slovesná: ohýbání, stupňování, odsouvání

bez přípony: podmět, předmět, pravopis, slovosled; přípona, shoda

-ka: nadsázka, spřežka

4. substantivy výsledků děje:

-ek: přísudek, přístavek, doplněk

-ina: složenina, ustrnulina, splynulina.

5. Z cizích přípon je výrazná přípona *-ála*: labiála, dentála.

15-86 12. Vědní obory

se označují:

a) jmény na *-ství*; *-ctví*: lékařství, mluvnictví

b) složeninami s *-pis*: dějepis, přírodopis; *-zpyt*: jazykozpyt, přírodopis; *-sloví*: tvarosloví, bájesloví; *-věda*: přírodověda, tělověda, jazykověda

c) cizími příponami: *-ie*: chemie, terapie, etymologie

-ika: dogmatika, botanika, gramatika, onomastika

d) cizími složeninami s *-grafie*: geografie, topografie

-logie: filologie, fonologie, zoologie.

15-9 Odvozování ze jmen věcí

Ze jmen věcí (prvotních i odvozených) tvoří se:

A. Substantiva označující

I. lidi, kteří něco vyrábějí, pěstují, sbírají, s něčím obchodují,

pracují; zvláště příponou 1141 *-ář*: zelinář, houbař, mlékař; 1145 *-(n)ík*: salátník, stříbrník, básník, lesník;

II. 12 *zvířata* podle životního prostředí, působení, podoby: svalovec, kúrovec; puchýřník, hedvábník; žaludovec, mechovka;

III. 13 *prostředky* podle materiálu: dřevák; podle určení: uhlák, náustek, opatek;

IV. 14 *místa*, kde se něco dobývá: hlinišťe; vyrábí: cihelna; pěstuje: brambořiště, trávník; prodává: čajovna; odkládá: mrchoviště; kde něco je: písčina;

V. 15 *věci*, např. (1) vedřiny, (3) uhlík, tuček, (4) blatouch, hvězdoš, hrachor, květel, kalina, (5) obočí, (6) puchýřina, (7) kožišina, (9) novoročné;

VIII. *obměny*: 184 hromadné: svalstvo, rostlinstvo; stromoví, uhlí; souhvězdí: březina;

186n. zdobněliny: hvězdička, doubek.

Předponami 23–27: podnebí, odvětví; arcidílo, prales, pahorek, přísvit, souhláska, nadproud, podproud, předstupeň, mezistěna.

Složeniny 31–32: jitrocel, kostižer; bělotrn, drahokam; lomikámen.

B. Adjektiva

vztahová 43–44: hliníkový, dubový, choleroový, gulášový; hvězdný, žitný, dějepisný; roční, kožní, jídelní; vlněný

podobnosti 46: kašovitý, baňatý

charakteristiky 47: hrbatý, sukovitý, kučeravý

předponová 491: námořní, předbřeznový

složená 492n.: černovlasý, božihodový.

C. Slovesa

1. *Doplňková vazba* (stav, změna stavu) 72: ústit, zkamenět

2. *Příslovečná vazba* 73: doručit; nocovat, přezimovat; hrdlit, čelit

3. *Předmětná vazba*: (vnější) 74 zubit se, hubovat, čenichat; osolit, zlatit, hnojit, asfaltovat; větřit;

(vnitřní) 75 potit se, slzet; vraštit, kadeřit; chladit, bájit; zářit, jiskřit; kašlat.

VI. JMÉNA VLASTNOSTÍ

16

A. Ve jménech vlastností se obsah adjektiva přesouvá do kategorie substance; tato slova, formálně substantiva, vyjadřují jako adjektiva vlastnosti v nejširším smyslu slova (jakosti, stavy, vztahy).

16-0

B. Ze základního významu vlastnosti se vyvíjejí často významy druhotné; označují se totiž:

- a) *projevy vlastnosti*: dopustit se bídáctví (bídáckého činu)
- b) *nositelé vlastnosti*: Jeho Svatost (papež), vnitřnosti (co je vnitřní)
- c) *předměty vztahu*: jeho lásky (tj. milované osoby), divadlo je jeho slabost
- d) *místa uplatnění vlastnosti*: hejtmanství (správní obvod; budova).

Slovo s významem abstraktním se od slov s druhotnými významy konkrétními odlišuje tím, že zpravidla nevytváří množné číslo: „Jejich dobrota neznala mezi“ proti „Přinesl košík všelijakých dobrot“ (dobrých věcí).

C. Přehled typů:

produktivní: 1. -ost. — 2. -ství. — 3. -ina.

neproduktivní: 4. -o. — 5. (měkčení). — 6. -e, -ka. — 7. -oba. — 8. -ota. — 9. -í. — 10. -da.
cizí: 11.

1. -ost ž. „chytrost“

16-1 A. 1. Z adjektiv (odchylně jen: žádost a žalost); netvoří se — nebo jen zřídka (d) — z adjektiv vztahových, nevyjadřujících jakost. To jsou: adjektiva na -ův, -in; -ský, -í, -ový, -ní (§ 42–45); komparativy a superlativy (§ 51); adjektiva na -cí (typ „hojící“ i „hojící“), -ší (§ 611, 631, 641).

2. Krácení je v bílý → bělost.

3. Adjektiva na -cí, tvoří-li přece abstraktum, rozšiřují základ o -n- (e). Přejatá adjektiva na -ický mění základ na -ičn- (f).

4. Místo -ost je -est v bolest, svěžest, (na)ručest.

B. Označuje vlastnosti v nejširším smyslu slova (a), potom i děje projevující tyto vlastnosti (b) a nositele dějů (c). Značně produktivní.

C. (a) otužilost, ledabylost, rychlost, opilost, radost, nezaměstnanost, podobnost, souvislost, poplatnost, návštěvnost; (b) pobožnost (náboženský obřad), výtržnost (ke stč. výtržný „bezuzdný“); (c) Prozřetelnost, Jeho Milost, společnost, (vojenská) pohotovost, písemnost, místnost, slavnost, (tělocvičné) různosti; (d) božskost, lidskost, citovost, časovost, budoucnost; (e) vroucnost, jsoucnost, nepřejícnost; (f) despotičnost, dithyrambičnost, komičnost.

16-2 2. -ství (-ctví) s. „křejčovství, chytráctví“

A. 1. Z denominativních adjektiv na -ský; -sk- + -tví dalo -ství (a–e). O základu těchto adjektiv v. § 423 (ale proti český je češství). O jiných zvláštěnostech v. u -stvo, § 1841 (knížectví, udatenství).

2. Ze jmen nositelů vlastnosti na -ec se abstrakta na -ství tvoří přímo, nikoli z příslušného adjektiva na -ský. Při tom se -ec od-souvá; je tedy ne „opilectví“, nýbrž „opilství“. Případy jako zemědělec — zemědělský ukazují, že je to tvoření ze substantiv, nikoli přímo z adjektiva (opilý) (f).

B. Vedle základního významu „souhrnu charakteristických znaků nositele vlastnosti, příslušníka jistého zaměstnání, společenské vrstvy, stavu, směru, vyznání“ (a) jsou druhotné významy: u jmen podle vlastností: význam dějů projevujících tyto vlastnosti (b), u jmen podle zaměstnání (důstojnostní) význam zaměstnání samého (c), z toho pak význam místní: „obvod působnosti; místo, kde se zaměstnání vykonává“ (d), u jmen podle společenské příslušnosti: stav, směr, vyznání, vědní obor atd. (e).

Velmi produktivní.

C. (a) dobráctví, bohatýrství, mistrovství, lokajství, bratrství; (b) vyvádět čtveráctví, dopustil se bídáctví; (c) vyučil se řeznictví, báňské hejtmanství; (d) císařství, vyslanectví (budova), cukrářství (cukrářský obchod); (e) (zakladatel) křesťanství, manželství, členství, vegetariánství, hegelianství; (f) bohatství, hlupství, hrubství, lakomství, zoufalství, ale: pokrytectví.

Poznámka. O příponě -stvo v tomto významu v. § 1841. Naopak mají některá jména na -ství význam hromadný: množství, květenství, plodenství, společenství.

3. -ina ž. „křejčovina“

16-3

A. 1. Ze substantiv označujících lidi (a–c); lze však chápat i jako odvozeniny z adjektiv na -ský s odsouváním přípony -sk-; někdy však zůstává -ština (d).

2. Přípona -ář základu se krátí v -ář (f).

3. Rozšiřování o -ov- jako u adjektiv na -ský (g).

B. Označuje (zpravidla hovorově nebo pejorativně):

zaměstnání (řemeslo, práci) (a),

činy „kousky“, nějaký způsob jednání (b),

směry filosofické, politické apod. (c),

lidské typy a jejich projevy (d),

nositele těchto zaměstnání, činitele (velmi zřídka) (e).

Produktivní.

C. (a) doktořina, knihařina, krejčovina, sedačina; (b) kramařina, bláznovina, taškařina, haškovina, šmokovina, psina, konina, kočičina; (c) hegllovina, kerenština; (d) byronovština, kocourkovština, oblomovština, kondelíkovština; (e) „Ty krejčovino mizerná“; (f) kramařina, taškařina, kolařina; (g) ševcovina (ševcovský), krejčovina (křejčovský), bláznovina (bláznovský).

4. -o s. „blaho“

16-41

A. Adjektiva zpodstatnělá ve jmenném tvaru neutra; o typu komický → komično v. 161 f.

B. Označuje vnější stavy, zvláště tepelné (a), duševní stavy (b), jiná abstrakta (c). Časté v jazyce básnickém (d).

C. (a) horko, teplo, chladno, oblačno, ticho; (b) blaho, příjemno; (c) dobro, nenávratno, komično; (d) ledno, hvězdno, nadhvězdno.

16-45 **5. Měkčení ž. „červen“**

A. Tvoření bez přípony. Samohláska základu se někdy dluží (b, c), naopak krátí se bílý → běl. Koncová souhláska se měkčí v typu I., ale d též v z (d).

B. Označuje barvu, a to i abstraktně, i barvivo (a), stavy (b), věcné nositele vlastnosti, též kolektiva (c). — Neproduktivní, v skupinách (b) a (c) už málo průhledné.

C. (a) červen, zeleň, běl, žlut, modř; (b) prázdni, tíseň (k těsný); (c) souš (k suchý), hlus (k hluchý), veteš (k vetčný), hláď (k hladký), suť (k sutý), houšť (k hustý), sláň; (d) tvrz (k tvrdý), nesnáz (k nesnadný).

16-51,52 **6. -e, -ka ž. „výše, výška“**

A. B. Z adjektiv na *-eký, -oký* s dlužením samohlásky a s odsouváním přípony. Slova na *-ka* lze chápat i jako zdrobněliny ke jménům na *-e*. Koncové *-e* se někdy odsouvá (hloub). Proti jménům na *-ost* (dalekost, hlubokost) mají význam rozměru.

C. (daleký — hluboký — široký — vysoký; nízký)
dále, dál hloub šíře, šíř výše níže
dálka hloubka šířka výška —

16-61 **7. -oba ž. „chudoba“**

A. Z prvotních adjektiv. K zaniklému „velí“ je veleba.
B. Označuje nepříznivé trvalejší stavy (a) a minerály podle barvy (b); v. 153 (c). Neproduktivní.

C. (a) choroba, chudoba (proti: chudost materiálu), staroba (proti: starost s posunutým významem), zloba (trvalý stav proti zlost s významem přechodného stavu); (b) běloba, hnědoba, zelenoba.

16-65 **8. -ota ž. „dobrota“**

A. B. Z adjektiv prvotních i odvozených. Označuje vlastnosti a stavy (a), jejich nositele, zvláště hromadné (b). Neproduktivní.

C. (a) hluchota, dobrota, hustota, nahota, prázdnota, prostota; (b) sirota, nečistota, mastnota; péchota, holota, jednota (ve významu spolku).

16-71 **9. -í s. „mládí“**

A. B. Označuje v několika případech stavy (a), nositele vlastnosti (b).

C. (a) mládí, stáří, vědomí, veselí, zdraví; (b) ostří (čepel); podle toho nově i: tenčí, hrubí.

10. -da ž. „pravda“

16-75

Nepatrná a neproduktivní skupina (jen: pravda, křivda); je však průhledná.

11. Některé přípony cizí

16-8

- a) **-ence** ž.: impotence, kondolence, konkurence, Excellence
-ita ž.: kvalita, aktivita, specialita
b) **-át** m.: magistrát, kalifát (chalifát), chanát
-erie ž.: pedanterie
-ismus m.: buddhismus, katolicismus, freudismus, heroismus
-ura ž.: prefektura, docentura.

VII. JMÉNA DĚJŮ A JEJICH VÝSLEDKŮ

17

Obě skupiny nelze přesně rozdělit, protože do sebe přecházejí.

VII. A. Jména dějů (nomina actionis)

17-0 až 7

A. Ve jménech dějů se obsah slovesa přesouvá do kategorie substance; tato slova, formálně substantiva, vyjadřují jako slovesa děje v nejširším smyslu slova (činnosti, stavy, změny stavu). Slovesné kategorie (osoba, číslo, čas, způsob, rod) mizejí.

17-0

B. Ze základního významu děje se vyvíjejí často významy druhotné; označují se totiž:

(1) *obměny dějovosti:*

(a) *děj jako jednotka* (která se může opakovat), jako jev: chrlení krve, zkoratění tepen; obrna; pokušení, nedorozumění
(b) *pravidelný jev, zřízení apod.:* spodoba (mluvnická), biřmování

(2) *činitelé děje:*

(a) *původce („podmět“) děje;* většinou hromadný: zeměbrana, hlídka

(b) *cíl („předmět“) děje,* a to
vnější: lup (to, co se uloupilo)

(c) *vnitřní (výsledek děje):* stvoření; výrok; ústava; příze

(3) *okolnosti děje:*

(a) *místo:* ležení, vězení, chodba, úkryt, východ

(b) *čas:* Narození Páně (24. prosince), svítání, listopad, neděle

(c) *prostředek:* učení (tj. učebnice), kouření (cigarety), výtah (zdviž), vývěva, nuše.

Významové posuny nejsou u všech typů stejně pronikavé.

C. Přehled typů:

Obecné: 1. Podstatná jména slovesná. — 2. *-ná.* — 3. *-ba.* — 4.—7.

65

Bez přípony (4. „sad“, 5. „sada“, 6. „saze“, 7. „zповeď“). — 8. *-ka*. Speciální: 9., 10. *-ice*, *-čka* (pejorativní). — 11. *-ot* (jména zvuků). Neproduktivní: 12. *-t*. — 13. *-tva*. — 14. *-ch*. — 15. *-ota*. — 16. *-seň*, *-zeň*. — 17. *-ež*.

Cizí přípony: 18.

Abstraktní povaha dějových substantiv a množství druhotných významů plynule od sebe přecházejících způsobuje, že funkci jednotlivých typů lze těžko rozhraničit. Pojmy zcela souřadné se vyjadřují hned tím, hned oním typem: Nepřítel působí palbou (3), pohybem (4) neb pozorováním (1). — Výchova (5) a výcvik (4). — Prodej (4) a potvrzování (1) průkazek. Často působí i momenty formální; od sloves vz. „trpí“ se nejvíce tvoří v typu „sad“, od vz. „dělá“ v typu *-ka*.

17-1 1. Podstatná jména slovesná (substantiva verbalia) s „zasazení, písknutí“

A. Z přičestí trpných sloves všech vzorů (a). O formální stránce poučuje tvarosloví.

B. Podstatná jména slovesná jsou ze všech dějových substantiv slovesům nejbliže. Proto jsou také nejabstraktnější; případů druhotných významů (b) není v poměru k obrovskému množství těchto substantiv mnoho. Pro svou abstraktnost jsou řídká v jazyce lidovém, zato velmi hojná v jazyce odborném (v právnictví, ve slohu úředním). Protože jejich hromadění vede k nelibozvučnosti („udělení povolení k provedení stavby“), protože se u nich nedostatečně rozlišují pády (1.–6. p. j. č. je na *-i*) a protože se od nich těžko tvoří adjektiva (c), nahrazují se často dějovými substantivy jiných typů (*-ba*, „sad“) nebo infinitivem. Ale nejspíš nejsou.

Přísně uchovávají slovesný vid (d); vlastní slovesné kategorie ovšem ztrácejí, i slovesný rod: proto se odsouvá zvrátané se (e) a ponechává se jen výjimečně k významovému rozlišení (f).

Tvoření velmi produktivní.

C. (a) tř. I.: nesení, brání, mazání, umření, pečení; tř. II.: tisknutí, minutí, začetí; tř. III.: krytí, kupování; tř. IV.: prošení, trpění, sázení; tř. V.: dělání.

(b) K významu číslic a písmen viz § 170 B.: (1a) nadýmání, soudní stání, zatmění slunce, (1b) kreslení (jako školní předmět), posunování (na železnici), (2a) zjevení, mámení, (2b) vidění, jmění (co máme), (2c) tetování, škrábnutí na těle, pažení, drobení, kázání, (3a) vězení, ležení, stání (pro koně), (3b) svítání, Obřezání Páně, posvěcení (připomíná posvěcení chrámu), (3c) vázání (na lžích), obcerstvení (nápoje), kouření (kuřivo), potvrzení (potvrzenka); (c) jen ojediněle: vězení → vězeňský, posvěcení → posvěcenský; uměle: lešeňový, napěťový, setový, závažový; (d) trvací: bádání, sedění, filmování, uskutečňování; opěťovací: blýskání, kýčhání; dokonavá: zadutí, pozdvížení, uskutečnění; (e) stěhování ná-

rodů, narození, mytí a koupání, blýskání; (f) učení a učení se, máchání a máchání se v indigu.

2. -ná ž. „zmýlená“

17-15

A. Zpodstatnělé femininum složeného tvaru přičestí trpného od sloves většinou předponových. K nim se připojilo několik jiných adjektiv na *-ná* (na pamětnou, na rozchodnou).

B. Významově shodné s podstatnými jmény slovesnými (uchoává rovněž vid). Užívá se jich však zpravidla jen v některých spojeních, zvláště s účelovým *na* se 4. p. (a), řídicěji v jiných akuzativech (b) nebo v jiných pádech (c). Úplné skloňování má jen několik slov, zvláště názvy her a tanců (d). — Tvoření neproduktivní mimo názvy her.

C. (a) na uváženou, na rozmyšlenou, říci na vysvětlenou, na uvítanou; (b) cestovat na zapřenou, dostat za vyučenou, jako na zavalanou; (c) odejít s nepořízenou, jako s namazanou, zmýlená neplatí; to je pěkná nadělená; (d) dovolená, podívaná, setkaná; hry: kopaná, házená, přetahovaná, obstavená; tance: klekaná, nabíhaná, nabíraná.

Zřídka se podstatné jméno slovesné obměňuje příponou *-ek*: vání → vánek, spaní → spánek; lulánky, kakánky (dětské).

17-16

3. -ba ž. „sadba“

17-2

A. Ze základních kmenů sloves nedokonavých většinou bez předpony (a; odchylky b), zvláště ze vzoru „proší“. — Samohláska základu je většinou krátká (c). — Koncová souhláska základu často tvrdne (d), odsouvá se v kreslit → kresba. U některých sloves se tvoří ze základu odchylného: čis-t → čet-ba, klá-t → kol-ba, kry-t → kryt-ba, sí-t — set → ba, uli-t → ulitba. Viz též přípony *-tva*, *-tba*, § 1762, 1763.

B. Významově jsou většinou od sloves dost vzdálená; substantiv těchto se užívá téměř napořád ve významech druhotných, zvláště na označení jevů (a, 1a), pravidelných jevů, oborů činnosti (a, 1b), výsledků děje (a, 2c), místa (a, 3a). Nepředponová substantiva mají ráz většinou trvací. — Je oblíbeno pro pohodlné tvoření odvozenin; těch se užívá i od substantiv neužívaných: ruč-it → *ruč-ba → ručební (povinnost).

C. (a) (1a) dražba, volba, (1b) hudba, orba, (2a) útočná vozba, hudba (tj. hudebníci), (2c) stavba, tvorba Jar. Vrchlického, modlitba, (3a) chodba, hradba; (b) dostavba, přetvorba, vplatba, výslužba, přeplavba, údržba, výdlažba; (c) pálit → palba, dlažba, sazba, hudba; (d) tvořit → tvorba, honba, hradba; ale kuřba; k řezat je řezba i řežba.

4.–7. Bez přípony: 4. „sad“, 5. „sada“, 6. „saze“, 7. „zповeď“.

17-3

O tvoření bez přípony mluvíme v těch případech, kdy se novým slovem stává pouhý slovní základ bez přidání přípony. Tato substantiva se skloňují podle vzoru „hrad“, „stroj“ (mužská typu

„sad“), „žena“ (ženská typu „sada“), „núše“ (ženská typu „saze“), „píseň“ a „kost“ (ženská typu „zповěď“).

17-31 až 35 AA. Podoba základního kmene

Substantiva těchto typů se tvoří od základních kmenů sloves různých vzorů (mimo vz. „kupuje“). Slovní základ se přitom často mění. Zvláště nastává: I. Stupňování. — II. Krácení a dloužení. — III. Změny otevřených základů. — IV. Změny koncové souhlásky. — V. Dloužení předpony.

17-31 I. Stupňování (ablaut)

u sloves se zavřeným základem (zvláště vz. „nese“, zčásti „bere“, „maže“). U jmen se objevuje samohláska:

e: výčet, nářek, název (jen v 1. j. č.), řev: čte — četl, řku — řekl, zvu — zval, řve — řval

ě: květ, námět, předmět, útěk, odběr: kvete, mete, uteče, odebere

o: nárok, plot, útok, stoka, podnos, odbor, náhon: řku — řekl, plete, teče, nese, bere, žene — hnal

a: vlak, mráz, var: vleče, mrzne, vře

i: opis: píše — psal.

Stupňování u sloves se základem otevřeným v. § 1733.

17-32 II. Krácení a dloužení

(1) V typu „sad“ se samohláska základu zpravidla krátí: dotázat se → dotaz, zapálit → zápal, dokázat → důkaz, smísit → směs, podnítit → podnět; pod. nástin, přisvit, zisk; nákup, výfuk; omyl, pohyb; ale dloužení je v: razit → ráz, pořezat → poříz, padnout → pád.

(2) V typu „sada“ se v trojslabičných a delších slovech dlouhá krátí: namáhat → námaha, otrávit → otrava, osvítit → osvěta; pod. posila, záštita, obsluha, obruba, obluda (k obloudit); v dvojslabičných se krátká dlouží: spasit → spása, svadit → sváda, zpravit → zpráva; chodit → chůdy, zrodit → zrůda, zhubit → zhouba, spustit → spousta.

(3) V typu „saze“ je zpravidla dloužení: hrabe → hrábě, chodí → chůze, přede → příze, nosí → núše, tone → tůně; ale krátká zůstává v: sadí → saze, naděje se → naděje, myje → pomyje.

17-33 III. Změny otevřených základů

Otevřené základy, tj. u vzoru „umře-“, „mi-“, „zača-“, „kry-“, dále u „být, dát, stát“, nemohou se v této podobě stát jmény bez přípony, nýbrž je třeba je měnit v základy zavřené. To se děje různými způsoby, zpravidla za účasti stupňování. Podobně je

tomu u substantiv na -ec (ryjec. rytec. pěvec, § 1114), -ek (popěvek, § 1781), -ka (bitka, § 174) a u adjektiv na -ný (vydatný, § 623).

Vz. „umře“: *vzpor*: mor, odpor, otvor, názor; obora, opora, prostora, závora; pod. výmol
vzpěra: záděra, opěra, zástěra, závěra; mela; těrka

Vz. „mine“: *plyn*: souhrn, pokyn, posun, výšin, průvan, závin

Vz. „začne“: *opona*: spona
dojem: příjem. vodojem
újma: rozedma

Vz. „kryje“:

a) laje, lál (i dát. stát): *údaj*: výdaj, stáj; láje

prodej: výdej

podstata: vydatný, statný

stav: přístav, vdavky

b) směje se. smál se: *úsměv*: průzev, vývěva

závěj: zloděj

c) chvěje se. chvěl se: *výchvěj*

nápěv: záchvěv, oděv, osev; pěvec

d) bije, bil: *boj*: nápoj, rozvoj; hnůj (hnije), lůj (lije)

hněv: šev, výlev

vliv: záliv, příliv

sešit: závit, nežit; bitka, pitka

lijec

e) kuje — kul: *okov*: proslov

obuv: posuv; zásuvka

f) kryje — kryl (i být): *krov*: rov

kryt: byt (odbyt, pobyt), rytec

ryjec

pokryv

Viz též § 1764 „smích“.

IV. Změny koncové souhlásky

17-34

(1) Koncová souhláska je v podobě *tvrdé* u typů „sad“ a „sada“:

(h) běží → běh, položí → poloha, obsluha

(ch) vzruší → vzruch, poruší → porucha, přší → sprcha

(k) brečí → brek, ječí → jek. naučí → nauka

(d) hledí → hled. náhled, jezdí → nájezd, nahodí se → náhoda,

obloudí → obluda

(t) letí → let, zanítí → zánět, zaštití → záštita, utratí → útrata,

výhost

(n) učiní → účín, vyroní → výron

- (r) vaří → var, zmaří → zmar, uspoří → úspora, vyměří → výměra
 (2) Koncová souhláska *se měkčí* v typu III: u typů „saze“ a „zповěď“;
 (h) zdvihne → zdviž, (k) řekne → řeč, sekne → seč; (d) hradí → hráz, chodí → chůze; ale zpověď; (t) svítí → svíce; ale změť;
 (h) (n) tone → tůně; (r) sebere → sběr.

17-35 V. Dloužení předpony: v. AP § 74, ŠP § 61

V předponách se při tvoření ze základního kmene

- (1) předpony *na-*, *za-*, *při-*, *u-*, *vy-* dluží vždy: náklad, základ, příklad, úklad, výklad; náprava, příprava, úprava, výprava; ná-pověď, záповěď, připověď, výповěď;
 (2) ostatní zčásti:
pro- (nejčastěji): průsek, průtah, průprava; ale: projev, proslov, proměna
do-: důvod, důvtip, důtka; ale: dopad, dosah, dojem
po-: pŕhon, půvab, původ; ale: pokyn, posun
pře-: přívoz, přítrž; ale: přelud, přehmat;
 (3) *s-* se mění v *sou-*: shrne → souhrn, sepíše → soupis, sebere → soubor, sečte → součet.
 (4) V několika případech se *po-* mění v *pa-*: označuje se tak výsledek činnosti, zbytek po ní: poseká → paseka, požne → pažit, počese → pačes (výčesek), pořeže → pařez, poteče → patoky.

7-36 až 39 BB. Jednotlivé typy

17-36 4. „sad“ m.

A. Ze základních kmenů sloves většinou dokonavých s předponou ve vz. „hrad“ a „stroj“. Podoba základního kmene § 1731–1734, dloužení předpon § 1735.

B. Od sloves trochu dále než podstatná jména slovesná. Druhotné významy jsou velmi časté (a), nijak však výlučné. Vedle souběžného podstatného jména slovesného mívají význam od pouhé dějovosti vzdálenější (b). Převládá ráz dokonavosti proti trvacímu rázu jmen na *-ba* (c); často se vyjadřuje okamžitost (d). Velmi důležitá je úloha těchto substantiv ve složeninách (e) (typ „dřevokaz“ § 31). Tvoření produktivní.

C. (a) (1a) zánik, výmyk, souboj, úpal, poklus, skřek, zvyk, mráz; (1b) oběh krve, vývoz, příliv, (2a) zvěd, zloděj, plaz, dorost, (2b) lup, nález, (2c) výtvar, nápad, svaz, plot, (3a) západ, přístav, hrob, brod, (3b) listopad, únor, (3c) výtah, kulomet, vodovod, provoz, závoj; (b) vytvoření – výtvar, vynalezení knihtisku – vynález, nazírání – názor; (c) střelba – výstřel, tvorba – tvor, výtvar, dělba – přiděl, řezba – nárez; (d) záchvěv, otřes, náraz; (e) lidojed, pecivál, kostižer, dluhopis.

5. „sada“ ž.

17-37

A. Tvoření jako u typu „sad“; je ve vz. „žena“.

B. Ráz celkem shodný s rázem typu „sad“; časté jsou významy druhotné (a), někdy je slabý sklon k pejorativnosti (b). Produktivní, ale méně než „sad“.

C. (a) (1a) obleva, únava, (1b) povaha, (2a) vláda (jako sbor ministrů), zeměbrana, záloha, (2c) výstava, smlouva, příloha, (3a) obora, osada, (3c) vývěva, ozdoba, spona (mluvnická), obživa; (b) srovnej: přelud – obluda, výtvar – potvora.

6. „saze“ ž.

17-38

A. Ze základních kmenů sloves většinou nedokonavých bez předpony. Skloňují se podle vz. „nůše“. Podoba základního kmene v. § 173.

B. Několik substantiv s druhotnými významy (mimo „chůze“), zčásti abstraktními (a), většinou však konkrétními (b). Mají ráz nedokonavosti. Souvislost se slovesy je leckdy málo jasná (sadí → saze, píce od zaniklého pitati). Zcela neproduktivní.

C. (a) chůze, koupě, pře, naděje, péče; (b) tůně, hráz (z hráze), saze, nůše, hrábě, svíce, příze, pomyje, krmě, píce.

7. „zповěď“ ž.

17-39

A. Ze základních kmenů sloves dokonavých i nedokonavých, s předponou i bez předpony. Tvoření jako u typu „sad“, ale s měkčením koncové souhlásky. Tato substantiva se skloňují zčásti podle „kost“, zčásti podle „píseň“ (c).

B. Několik substantiv s druhotnými významy zčásti abstraktními (a), zčásti konkrétními (b). Souvislost se slovesy není vždy zcela jasná. Zcela neproduktivní.

C. (a) stříž, řeč, seč, přítrž, zpověď, výповěď, záповěď atd.; (b) sběr, zdviž, obuv, podešev, závěj, smřš, strž, směr, drť, smef, kleč; (c) stříž, přítrž, zdviž, podešev, závěj, strž atd.

8. -ka ž. „sádka“

17-4

A. 1. Ze základních kmenů sloves většinou dokonavých s předponou.

2. Podoba základního kmene: kvantita (a), změny otevřeného základu (v. § 1733), změny koncové souhlásky (b).

3. Dluží se pouze předponové *a*, *i*, *u*, *y* (nikdy ne *e*, *o*), a to jen tehdy, je-li souhláska základu krátká (c); v. AP § 74, ŠP § 61.

4. Toto tvoření se stýká a někdy k nerozeznání splývá s tvořením zdrobnělin na *-ka* (d), § 1862, a s těmi odvozeninami z adjektiv na *-ný*, kde se *-n-* odsunulo (e), § 1351.

B. Od sloves ještě dále než typ „sad“. Druhotné významy, zvláště výsledku děje, jsou pravidlem (f). Proti slovům bez přípony jsou konkrétnější, lidovější (g). Převládá dokonavost. V technickém názvosloví označují pracovní nebo služební výkony (h) a pomocné součástky (i); v. též § 1351.

C. (a) Kvantita velmi pestrá:

délka zůstává: poukázka, dobírka, pokrývka
délka se krátí: zkratka, výčitka, odchylka
krátkost zůstává: západka, pojistka, výpustka
krátkost se dluží: přepážka, nadílka, snůška

(b) Tvrdne *ď, ť, ň, ř*: příhrádka, pojistka, podmínka, muchomůrka; ne však u sloves vz. „sází“: objížďka, podpoušfka, naháňka, přetvářka; měkčí se *h, ch, k, s, z*: roztržka, rozmiška, tečka (k tknouti), snůška, pohružka; (c) nádržka, nálepka: nabídka, nadílka; záklopka, záminka, závěrka: zakázka, zajižďka, zavrka; příložka, přípojka: přihláška, příhrádka; úchylka, úsečka: ucpávka, ukázka; výchylka, výjímka: vyhláška, vyhlídka; odchylkou jsou: výpůjčka, výhrůžka. Srovnaj vyrážka (osypky) a výraška (mouka); (d) násadka k nasaditi nebo zdrobn. násada, sponka, nádržka; (e) perlorodka (perlorodný), ponorka (ponorný, přípojka, vlečka, odměrka, přípravka); (f) (1a) vycházka, výčitka, přestřelka, (1b) docházka (školní), přihláška, (2a) vozka, hlídka, (2c) povídka, sprežka, (2a) zastávka, náplavka, (3b) přestávka, dožínky, (3c) vývrtka, kolébka, poukázka; (g) srov. rozpor – rozporka, pohov – pohovka, shon – sháňka, boj – bitka, ohon – oháňka; (h) vykopávka, nasypávka, pochůzka, odevzdávka; (i) vložka, zarážka, rozporka.

17-51 9. -ice „rvanice“

A. Ze složených tvarů přičestí trpného (cachtaný, plískaný atp.).

B. Především expresivní, zvláště pejorativní označení dějů přírodních (a) i lidských (b), někdy s významy konkrétními, zvláště výsledků a prostředků děje (c).

C. (a) cachtanice, plískanice, vánice; (b) honěnice, mačkanice, tlačence, rvanice, vztekanice; (c) míchanice, mazanice (něco neúhledně napsaného; mazná hlína), lepenice, škrabanice.

17-52 10. -čka „rvačka“

A. Z minulého kmene nedokonavých sloves.

B. Expresivní, zvláště pejorativní označení dějů lidských (a); expresivnost někdy mizí (b); v některých případech konkrétní význam, zvláště výsledku děje (c). Slabě produktivní.

C. (a) rvačka, opletačka, chytačka, (b) honička (hra), šoulačka, dračky, (brambory na) loupačku; (c) odrhovačka, povídačky, hoblovačky.

Poznámka. Ojedinelé je v tomto významu obecné -nda: polizanda.

17-53 11. -ot m „jásot“

A. Tvoří se ze základních kmenů trvacích sloves bez předpony s častým krácením samohlásky (a), s tvrdnutím koncové sou-

hlásky (b); u sloves se základem na konsonant + t se vkládá o (c); u sloves na -otati, -otiti není jasné, je-li základem slovesa substantivum, nebo základem substantiva sloveso (d).

B. Specializováno na označení zvuků lidských (e) a zvířecích (f), někdy i jiných (g); odchylky jsou velmi řídké (h). Na rozdíl od souběžných substantiv typu „sad“, která označují zvuk jeden (okamžitý), znamenají zvuk trvajícím nebo opakovaným (nedokonavost) (i).

Produktivní.

C. (a) tlouci → tlukot, hvízdoti i hvízdoti, sípot i sipoti; ale jen kdákot, šplíchet; (b) bečet → bekot, mečet → mekot, syčet → sykot; (c) chraptět → chrapot, řehat → řehot; (d) klokot, rachot, skřehot; (e) šepot i šeptot, chechtot, dupot; (f) štěkot, cvrkot, bzukot; (g) bříinkot, rachot, tlukot; (h) blyskot, klusot, třesot; (i) vzlyk → vzlykot, chrop → chropot, hvízd → hvízdoti, třesk → třeskot, mlask → mlaskoti.

12. -t ž. „past“

17-61

A. Ze základních zavřených kmenů prvotních sloves. Skupina *dt* se mění v *st* (a), *kt* a *gt* > *ht* v *c* (b), *zt* v *st* (c). – „Slast“ je z adjektiva sladký.

C. (a) padne → past, propast; strádá → strast, soustrast, povídá → pověst, zvěst, předvěst, závidí → závist, vládne → vlast (původně „to, čemu se vládne“); (b) peku → pec, mohu → moc; (c) mazat → mast, mřít → smrt.

13. -tva, -tba ž. „pastva, modlitba“

17-62, 63

A. Ze základních kmenů otevřených i zavřených bez předpony příponou -tva (a) i -tba (b); z minulého kmene vz. „prosí“ jen příponou -tba (c).

B. Významy vesměs druhotné. Stará slovesa. Zcela neproduktivní.

C. (a) pastva, přástva, žatva, bitva, žertva (z ruštiny); (b) krytba, kletba, setba, úlitba; (c) honitba, modlitba, plemenitba, ženitba.

14. -ch m. „smích“

17-64

A. Ze základních otevřených kmenů sloves vz. „kryje“; odchýlně ostych (b).

B. Významy vesměs druhotné. Zcela neproduktivní.

C. (a) čich, živočich (k čítí), spěch, prospěch, úspěch, smích, posměch; (b) ostych k stydětí se.

15. -ota ž. „dřímota“

17-65

A. Ze základních kmenů sloves bez předpony. V „trampota“ k „trápit“ je expresivní *m*.

B. Význam pejorativní (mimo „dřímota“). Souvislost se slovesy většinou málo zřetelná. Zcela neproduktivní.

C. žebrota, robota, klopota, mrákota, lakota, trampota, dřímota.

17-66, 67 16. -seň, -zeň ž. „píseň, kázeň“

A. Ze základních kmenů otevřených (a), řidčeji zavřených (b).
B. Několik slov s významy druhotnými a málo jasnou souvislostí se slovesy. Zcela neproduktivní.

C. (a) báseň, píseň, bázeň, přízeň; (b) strážea (k strádat), kázeň (ke kázat), sklizeň (ke sklídit).

17-68 17. -ež ž. „krádež“

A. B. Dvě slova ze základních kmenů sloves bez předpony. Cítí se jako skupina. Zcela neproduktivní.

C. krádež, loupež.

17-69 18. -ák m. „dupák“

A. B. Tvoří jména lidových tanců ze základů jednak slovesných (a), jednak jmenných (b).

C. (a) dupák, hoblovák, rejdivák, šlapák, třásák; (b) bavorák, klatovák, obkročák.

17-7 19. Některé přípony cizí

17-71 Řecké: -se: sepse, apokalypse; -ze: geneze, krize; -xe: deixe, hypotaxe; -za: antitéza, analýza, prognóza.

17-72 až 75 Latinské: -ace: civilizace, agitace, normalizace; -ice: definice; -ce: protekce, abstrakce, arrogance; -se: koncese, emise, fase; -xe: flexe, anexe; -ze: expanze, kolize, konverze; -ura: cenzura, kultura, expozitura; -t: reskript, interdikt; -át diktát.

17-76 Románské: -áz: blamáž, arbitráž, špionáž; -áda: kavalkáda, promenáda.

17-77 Anglické: -ing/-ink: dancing, tramping i trempink, trénink.

17-78 Německé: obecné zastaralé -uňk/-unk: mustruňk, fedruňk, z českých základů slevuňk, stavuňk.

Jsou hojné významy přenesené:

(1a) deklamace, dispozice, fraktura, eskamotáž, kavalkáda, trénink; (1b) deklinace, kultura, literatura, boxing; (2a) administrace, opozice; (2b) korektura; (2c) ilustrace, expozice, lekce, koncept, reportáž, diktát; (3a) ordinace, ubikace, agentura, registratura, pasáž, plantáž, promenáda, dancing; (3c) izolace, legitimace, politura, tinktura, paráda. Podrobně probírá cizí dějové přípony TSC 2, 639–653.

17-8 VII. B. JMÉNA VÝSLEDKŮ DĚJE (nomina acti)

Výsledek děje je velmi častým druhotným významem dějových substantiv, zvl. u typu „sádka“ § 174 (v. § 171–177). Mimoto jsou i typy speciální.

20. -ek m. „přístavek“

A. Ze základních kmenů sloves převážně předmětových (a), dokonavých s předponou (b). Změny základního kmene jako při tvoření bez předpony: stupňování (c), krácení (d), změna otevřených základů (e), tvrdnutí a měknutí koncové souhlásky (f), kvantita předpony (g). Tvoření toto splyvá s tvořením zdvojnásobin na -ek, § 1861 (h).

B. Označuje výsledek činnosti odlučovací a vylučovací (i), zvláště zbytky (j), činnosti připojovací a slučovací (k), zvláště v názvech částí staveb a strojů, částí oděvů (§ 1364), mluvnických pojmů (§ 1585) (l); činnosti tvořivé (m), pejorativně i o lidech (n).

Z představy činnosti odlučovací a připojovací vzniká pojem rozdíl (o). Dále znamenají tato substantiva posunky a pohyby (p) – zde jsou někdy i denominativa z předložkových pádů (r) –, pojmy logické, právnické apod. (s). – Odvozeniny ze sloves vz. „začne“ a „kryje“ mají významy různé (t).

C. (a) Z předmětových bez předpony: cucek, sypek; (b) z bezpředmětových předponových: výběžek, výstupek, odpadek, přírůstek, poklesek; (c) výmětek, výhonek; (d) výpalek, výměnek, polibek, výlupek; ale (expresivně) pohůnek, tichošlápek, masojídek; (e) vz. „mine“: výklenek, posunek, odpočinek; vz. „kryje“: obojek (z „obvojek“ k vítí), úryvek, popěvek; nadbytek, závďavek; (f) tvrnutí: (d) zárodek, (f) výpotek, (ň) sklonek, ale doplněk; (ř) škvarek; měkčení: (h) výtazek, (ch) splásek, (z) výražek; (g) náčrtek, zákusek, přídavek, účinek, výběžek; prodělek, doplněk, přestupek, schodek; (h) náčrtek k načrtnout nebo zdobn. náčrt; mlsek, sklonek; (i) odřezek, úlomek, výměšek, výtazek, výstrižek, skrojek, strojek; (j) ohryzek, nedojedek, nedodělek, spírek (k seprat); (k) dodatek, přídavek, nádatek, zámotek; (l) nástavek, výběžek; podvazek, obvíněk; doplněk, přístavek; (m) výrobek, výdělek, zápisek, násobek, pořádek, zmatek; (n) zmetek, výrostek; (o) přebytek, převažek, nedoplatek, propalek, schodek; (p) posunek, pošklebek, polibek; (r) pohlavec, políček; (s) usudek, účinek, důsledek, požadavek, poklesek, přestupek; (t) sňatek, počítek, přípitek, požitek, nábytek, přibytek, statek.

21. -ec m. „násadec“, „škrábanec“

A. a) Ze základních kmenů jako u 20. -ek. – b) Ze složeného tvaru přičestí trpného (tedy vlastně jméno nositele vlastnosti).
B. Označuje připojené části staveb a prostředků, větší než při příponě -ek (a); pohyby hlavně útočné a jejich následky (b).

C. (a) násadec, nástavec, odstavec, podstavec; (b) bouchanec, kopanec, krákanec, škrábanec (na tváři), střikanec (na šatech).

22. -ina ž. „štěpina“

A. Ze základních kmenů sloves zvláště vz. „prosí“ (piliny k piliti) (a, b); ze složených tvarů přičestí trpného (u sloves předměto-

vých) nebo přičesti minulého činného (u sloves bezpředmětových), tedy vlastně jména nositelů vlastnosti (c–g).

B. Označuje: při tvoření přímo od sloves:

odpadky při mechanické práci (a),
jiné výsledky (b);

při tvoření od přičesti:

výsledky destruktivních dějů (c),
chorá místa na těle nebo poškození strojů (d),
(pejorativně) výsledky produktivních dějů (pokrm, písmo, práce) (e),
ale i nepejorativně výsledky (f), zvláště pokrmy (g),
významovým posunem i děje samy (pejorativně) (h).

C. (a) piliny, drtiny, štěpiny; (b) zplodina, skupina, pokrutina; (c) cupanina, zbořenina, propadlina, trhlina; (d) naběhlina, omrzlina, zlomenina, opruzenina; vydřenina, nalomenina; (e) hatlanina, čmáranina, motanina, slátanina; (f) rostlina, ustrnulina, zkamenělina, sloučenina; (g) bublanina, sekanina, zmrzlina; (h) lezenina, hudlanina, camranina.

18 VIII. OBMĚNY VÝZNAMU

Významová skupina základního slova a základní význam se nemění, nýbrž se jen obměňuje.

Tato obměna se může týkat:

u *jmen živých bytostí* (I, II):

poměru mezi mužským a ženským pohlavím (lev → lvice):

A. Přechýlená jména § 181–182

poměru mezi dospělými jedinci a mláďaty (lev → lvíče):

B. Jména mláďat a potomků § 183

u *všech konkrét* (I–V):

poměru mezi jedincem a celkem (hasič → hasičstvo):

C. Jména hromadná (kolektiva) § 184

Jména jednotlivin (singulativa) viz pod D.

u *všech substantiv* (I–VII):

poměrů velikostních (kus → kousek, dub → dubisko)
a našeho citového vztahu kladného (matka → matička),
záporného (bába → babice):

D. Jména zdrobnělá (lichotná),

zveličelá (hanlivá). § 185–189

Stejným způsobem se provádí rozlišení

názvu obecného a specializovaného (mozek → mozeček jako jídlo)

významu původního a posunutého (hlava → hlavice sloupu)
jednotliviny proti celku (prach → prášek).

VIII. A. PŘECHÝLENÁ JMÉNA

18-1, 2

Přechýlená jména označují, vycházejíce z příslušných jmen mužských,

AA. ženy jistého povolání (učitel → učitelka),

ženy jisté příslušnosti (Pražan → Pražka),

ženy jistých vlastností (chráněnc → chráněnka)

BB. manželky a dcery (kovář → kovářka, Novák → Nováková)

CC. zvířecí samice (lev → lvice).

Tvoření těchto jmen se jmenuje přechylování (moce).

Poznámka k AA. Přechylování je v češtině závazné při označování povolání (hodností) a příslušnosti: paní učitelka, doktorka, Polka atd. Při označení vlastnosti (zvláště při hodnocení a v obrazném užití) bývá kolísání: o nepořádném děvčeti lze říci, že je lajdák i lajdačka, flamendr i flamendfice; mudrující dívku možno označit slovem filosof i filosofka (ale studující filosofické fakulty je jen filosofka), neukázněnou dívku slovem divoch i divoška (ale příslušnice divokého kmene je jen divoška). Některá taková jména se nepřechylují vůbec: blázen, člověk, host, sirotek, vítěz. — V. NS 259 (2) c.

AA. Ženy podle povolání (hodnosti), příslušnosti, vlastnosti

(I) Základem je substantivum prvotní nebo přejaté

1. **-yně** „bohyně“

18-11

zvláště po hrdelnících a r: podruhyň; tchyně; sokyně, rekyň, žákyně, pastorkyně, Řekyně, Turkyň; kolegyně; obryň, ministryň, rotmistryň; hospodyň

2. **-ka** „vnučka“

18-121

družka, žačka, blondýnka, doktorka, profesorka, majorka, gymnasistka; s rozšířením: žid-ov-ka, hrabě-n-ka, markrabě-n-ka; u jmen národních: Češka, Ruska, Němka (zastaralé Němkyně), Slovinka (k Slovinec)

3. **-ice** „obříce“

18-122

řidké: obříce, geometřice

4. **-(ov)na** „kněžna, královna“

18-123

u označení feudálních hodností: šlechtična, panna (pův. dcera pánova), kněžna, královna (pův. „princezna“), císařovna, carevna

5. **-ová** „radová“

18-124

dámská krejčová, radová (žena v hodnosti rady)

6. **U křestních jmen**

18-125 až 126

jsou ještě přípony **-a**: Jana, Karla, Petra, Václava, Viléma, Vladimíra (jinak jen u přejatých: magistra, bruneta); **-ka**: Arnoštka, Jindřiška, Vojtěška. Cizí přípony **-ie**: Emílie, Evženie, Valérie, Viktorie; **-ina**: Josefína, Karolína, Pavlína.

(II) Základem je substantivum odvozené

- 18-13 1. **-ice** „jedlice, panovnice“
zaměňuje mužskou příponu *-ík, -ník*: poručík → poručice, poběhlíček → poběhlice; panovnice, hříšnice, svobodnice, úřednice; ale k básník je básnička, k pokladník pokladní; u nových označení bývá i *-ka*: právník → právníčka. Zřídka je místo *-ec*: světec → svěťice.
- 18-14 2. **-kyně** „svědkyně“
zaměňuje mužské přípony:
-a: předseda → předsedkyně, vévodkyně
-ce: správce → správčynie, rádkyně, odpůrkyně, obráncyně
-ec: jezdec → jezdkyně, letkyně, umělkyně (ale *-nec* a jména podle původu viz u 4. *-ka*)
-ek: svědek → svědkyně, potomkyně.
- 18-15 3. **-ovna** „Přemyslovna“
zaměňuje mužskou příponu *-ovec*: Přemyslovec → Přemyslovna, Stuartovna, Danaovna; Kublajevna.
- 18-16 4. **-ka** „pisatelka“
a) Zaměňuje *-ec* v tvoření z přičestí trpných a u jmen podle původu: cvičenec → cvičenka, chráněnec → chráněnka, milenec → milenka, oslavenec → oslavenka, schovaneček → schovanka, snoubenec → snoubenka, spojenec → spojenka, stoupenec → stoupenka (podobně: papeženec → papeženka); cizinec → cizinka, Japonka, Jugoslávka;
b) přistupuje k ostatním příponám mužským:
-tel: učitel → učitelka, trpitelka; zastaralá je zde přípona *-kyně*: hojitelkyně, obyvatelkyně; živé je jen přítelkyně
-č: travička, šička, obsluhovačka, posluhovačka
-ák: (s krácením) pasačka, silačka, prostačka, horačka; (s odsouváním) Polka
-ář, -ař, -íř, -ýř: žhářka, krajkářka, četařka, malířka, pachtýřka
-an: nebešťanka, křesťanka, Římanka; ale: Pražan → Pražka, měšťan → měšťka i měšťka, Lišňan → Lišeňka.
Tak i u jiných přípon: fňukalka, šetřilka; šplhounka, vojínka, bohačka, chudáčka, běloška; sousedka, čarodějka.
Rovněž u přípon *cizích*: protestantka, pacientka, delegátka, prozaička, kontrolorka, prozatěrka atd.

BB. Manželky a dcery

- 18-17 1. **-ová** „doktorová“
paní doktorová, ředitelová; paní Nováková, Němcová, Benoniová, Josefyová, Gebauerová, Riegrová, Hořejší i Hořejšová, Pavlů i Pavlová atd. V. AP § 78, ŠP § 64. Toto přechylování je zcela závazné; kde by ze jména nebyla dost jasná základní podoba mužská (Picková může být k Pick, Píček, Pícka, Pícko), ačkoliv je nutné ji znát (v důležitých právních listinách), připojujeme v závorkách základní podobu: paní Marie Picková (Píček).

2. **-icc, -ka**

18-18

V obecném, zčásti i v hovorovém jazyce se jména manželek tvoří jako jména žen podle povolání: paní řeznice, továrnice; stará kovářka, Kuliška, Hübnerka, Destinka, obrštka.

3. **-esa**

18-19

je cizí přípona pro dcery: baronesa, komtesa; event. ženy: dogaresa.

Jinak spisovný jazyk (na rozdíl od některých nářečí) nečiní rozdíl mezi jmény žen a dcer.

CC. Samice

-ice „čápace“

18-21

dračice, jezevčice, medvědice, chrtice, lachtanice, panterice; též: čertice, ďáblice; u odvozených jmen většinou zaměňuje: *-ec*: samec → samice, hřebec → hřebice; *-ek*: křeček → křečice, jezek (deminitivum) → ježice, papoušek → papoušice; *-ilc*: kamzík → kamzice, králík → králice.

U jmen ras je někdy **-ka** (zaměňuje): ryzák → ryzka, hnědák → hnědka. Ojedinelé je mezek → mezkyně.

1. K *zpodstatnělým adjektivům* je femininem příslušný adjektivní tvar ženský: paní přísedící, třídní, hajná, hostinská. Podoby „paní berňová, lesňová, vrchňová“ jsou lidové, nespisovné.

2. Feminina *přímo tvořená* (nepřechýlená) mají přípony:

- 18-24
- ka* z adjektiv (*-n-* se odsouvá): prostovláska, běloručka; kráska, šestinedělka, naivka
 - ena* ve jménech pradelna, švadlena, přadlena, tkadlena za staré pradlí atd. k prádlo
 - ěna* tvoří umělé české názvy bohů: Uměna (Múza), Lověna (Diana); toho původu je i slovo ozvěna (vlastné jméno nymfy Echo)
 - na* ze sloves pejorativně: klepna, běhna, fňukna, štekna, drbna, ryčna
 - nda* denominativní i deverbativní, pejorativní, obecné: fešanda, klepanda, košilanda, toulanda, vdávanda; kafenda, strojenda, treperenda.
3. Tvoření *maskulin* přechylováním z feminin je
- ve jménech lidí zcela výjimečné: vdova → vdovec, bába → babák;
 - ve jménech zvířat častější; děje se příponami:
-ák (produktivní): labuták, lišák, myšák, veverák, žabák
-er: houser, kačer (ke kačena)
-ec: srna → srnec; srov. také jména hřebec, kanec, samec, skopec.

VIII. B. JMÉNA MLÁDAT A POTOMKŮ

18-3

1. **-ě/-e**, 2. p. **-ete**, mn. č. **-ata** s. „medvěd“

18-31

A. Ze substantiv (*a, c*), z adjektiv a sloves (*b*); některá jména tohoto typu, který vytváří skloňovací vzor „kuře“, jsou prvotní (*i*),

některá přejatá (*j*). — Samohláska základu se dluží (*f*). — Koncová souhláska základu se měkčí v typu I. (*g*); přípona se někdy odsouvá (*h*). — Ze jmen s příponou *-ec, -ek, -ka, -ík* (pokud se neodsouvá) se tvoří jména na *-če*; tato přípona proniká potom i jinam (*ch*). Zdrobňuje se v *-átko*, v. § 1863, A. 1.

B. Označuje především mláďata, a to:

- zvířecí (zřídka jiná) podle jmen dospělých jedinců (*a*),
- lidská (zřídka zvířecí) přímým tvořením z adjektiv a sloves (*b*),
- lidská z jiných jmen mladých tvorů s významem zdrobňovacím (*c*).

Označuje dospělé lidi s významem hanlivým (*d*).

K těmú vzoru patří i

- některá prvotní jména zvířat, zvláště mláďat (*i*),
některá jména lidí, zvláště přejatá (*j*) a jména věcí (*k*).

C. (*a*) medvěd, kozle, ptáče, kuře, house, kachně, žábě; bůže, cikáně; (*b*) mládě, nemluvně, novorozeně, dvojče; batole, mrně, pískle, smrádě; (*c*) vnuk → vnouče, capart → capartě, dívka → děvče; (*d*) kapláně; (*f*) havraně i havraně, mládě, cucáče (ale: capartě, hastrmaně); medvidě; opiče, židě; sluně; vnouče, house (ale: kuře); (*g*) bůže, hoše, vnouče, cucáče (k cucavec), mládě, capartě, nemluvně, tygře; (*h*) hřeb-ec → hříbě, rošť-ák → roště, prťák → prtě; (*ch*) nedochůdec → nedochůdce, dobytek → dobytče, křepelka → křepelče, lvík → lvíče; hastrmaně, jelenče, dvojče; (*i*) štěně, vyžle, tele, jehně, sele, čuně; prase, klíště; (*j*) podle „kníže“, což je vlastně „potomek knězův“, tj. panovníkův: hrabě, markrabě, lankrabě, dóže; (*k*) doupě, koště, kutě, padanče, padavče, pláně, poupě, rajče, vole.

18-32 2. -ic m. „panic“

A. B. Označuje potomky (tzv. patronymikum); základem je jméno obecné (*a*) nebo vlastní (*b*); potom znamená v množném čísle vůbec příslušníky rodu, čeleď, poddané atp.; tak se stává základem hojných jmen místních na *-ice* s přechodem mezi neživotná (*c*). — Vlivem ruštiny bývá *-ič*: carevič. V příjmeních je *-ič* vlivem srbocharvátským a slovinským: Markovič, Petrovič. — Zcela neproduktivní.

C. (*a*) králevic (SSJČ uvádí šest variant, kde je v první slabice *a* nebo *á*, v druhé *e* nebo *o*, v třetí *c* nebo *č*), panic (syn pánův, tj. šlechticův), kněžic, dědic (původně k děd, dnes ve vztahu k dědit); (*b*) Držislavic, Sezemic, Bohutic, Koldic, Hovořic; *-ovic*: Buškovice, Ronovic; v. J. Svoboda, Staročeská osobní jména str. 142; (*c*) Libochovice, Litoměřice, Ivanovice; Opatovice, Mnichovice (poddání kláštera), Kněžice (zpravidla poddaní biskupovi).

VIII. C. JMÉNA HROMADNÁ (kollektiva)

18-4

Hromadná jména označují jednotným číslem jednotně pojatou skupinu jedinců téhož druhu, neoznačují však zároveň i každého jedince v této skupině; tím se odlišují od jmen druhových (jako „vrba“), která označují i celý druh, i každého jedince (Vrba je rod velmi početný, jehož druhy se snadno kříží. — Sejdeme se u staré vrby.).

Hromadná jména se tvoří příponou *-stvo* ze jmen lidí i zvířat, příponou *-í* ze jmen rostlin a částí těla, řidčeji příponou *-ina* ze jmen stromů, keřů, plodin, též z adjektiv.

1. -stvo s. „panstvo“

18-41

A. Tvoří se z adjektiv na *-ský* (*-sk-* splynulo s příponou *-tvo* v *-stvo*); o základu těchto adjektiv v. § 423. — Odchylně se tvoří i z adjektiv na *-ní, -ný, -ový, -í* (*f, g*), většinou s odsouvaním přípony. Proto se často cítí jako přímé odvozování ze substantiv. Tím si vysvětlíme pravopisné kolísání typu „knížetství“ (starší) z kníže, knížete a „knížectví“ (dnes platné) z knížecí. Mezi souseďnými sykavkami nastává míšení (*g*).

B. Označuje hromadnost zvláště u jmen lidí (*a*), a to především u jmen členů sdružení (*b*), řidčeji u jmen zvířat (*c*) a jmen jiných (*d*), výjimečně u jmen lidských výrobků (*e*).

Archaicky, někdy jako slovakismus nebo rusismus, mívá tato přípona význam přípony *-ství* (*h*); plně spisovná jsou slova „ministerstvo, Veličenstvo, smilstvo“.

C. (*a*) lidstvo, panstvo, duchovenstvo, Slovanstvo, úřednictvo; (*b*) družstvo, bratrstvo, mužstvo, spříseženstvo; (*c*) živočišstvo, ptactvo; (*d*) svalstvo, nervstvo; rostlinstvo; horstvo, vodstvo; (*e*) lodstvo, šatstvo; (*f*) obecnstvo (obecný), potomstvo (potomní), staršovstvo (starší); (*g*) ptačstvo > ptactvo, zvířecstvo > zvířectvo; (*h*) hrubstvo, lakomstvo, loupežnictvo, nakladatelstvo, náměstnictvo, spojenectvo, hosudarstvo, darebáctvo (Kopta).

O abstraktní příponě *-ství* v tomto významu v. § 162. P.

2. -(ov)í s. „dubí, stromoví“

18-42

A. Tvoří se ze substantiv, výjimečně z adjektiv (*e*). Základ se rozšiřuje o *-ov-* tam, kde by vznikalo jednoslabičné slovo (kř-ov-í), potom i jinde, zvláště ve slovech novějších (*f*). Někdy je kolísání (*g*). Jsou změny v kvantitě (*h*) a měkčení koncové souhlásky základu v II. typu (*ch*). Hromadná na *-í* se tvoří také s předponami *ná-*, *po-* (*i*) a *sou-* (*j*), dále ve složeninách s číslovkami *dvoj-*, *troj-* atd., v. § 342 (*k*).

B. Označuje hromadnost zvláště u jmen rostlin (*a*), částí a produktů rostlinných (*b*), částí těla (*c*), řidčeji u jmen jiných (*d*), zřídka abstraktně (odvětví).

C. (a) stromoví, šípkoví, křoví, habří, olší, smrčí, klokočí, chmeloví, býlí, síti, jahodí; (b) dříví, kmenoví, chrastí, proutí, listí, lýčí; (c) chmýří, peří, hrudí, paroží, žiloví; (d) uhlí, droždí — původně asi množné ženské —, trámoví, pákoví, plachtoví, zboží, nádobi, ústrojí; (e) mlází (mladý les), houští (hustý porost); u těchto jmen je i varianta (řidší) mláz a houšť; (f) stromoví, bezoví, chmeloví, révoví, laťoví, sloupoví, věncoví; (g) vrbí a vrboví, jahodí a jahodoví, hloží a hlohoví; (h) květ → kvítí, prut → proutí; bříza — březoví; (ch) hloží, lýčí, jalovčí, klestí, lupení, habří; mlází; (i) náčiní, nářadí, pohoří, potrubí; (j) souhvězdí, souostroví, souloví, soukolí; (k) dvojhvězdí, trojročí i tříletí, osmiverší.

18-43 3. -ina ž. „dubina“

A. Formální stránka § 163.

B. Označuje hromadnost u jmen stromů a keřů (a); jde zpravidla o rozsáhlejší porosty než u slov s příponou -í; má proto výraznější odstín místní (ale hojná synonyma typu houští — houština, dubí — dubina mluví pro zařazení k hromadným); řidčeji je u jiných jmen (b); základem může být i adjektivum, a to k označení skupin plodin (c), ev. jiných věcí (d).

C. (a) březina, bučina, smrčina, jalovčina, kaktusovina, jahodina; (b) drobotina, družina; (c) obilniny, pčinniny, okopaniny; (d) zelenina, kulatina, loupánina, kmenovina; jalovina (jalový hovězí dobytek), chudina.

4. Jiné přípony

18-44 a) -ena v umělých slovech: květena, zvířena.

18-45 b) Cizí, např. episkopát, kilometráž, žandarmérie, aristokracie, tematika, admirálie (v. TSC 2, 490—491).

18-46 1. Hromadný význam mívají i adjektivní abstrakta, zvláště na -ota (pěchota) § 1665: dále jsou hromadná jména prvotní: lid, dav; brav, skot, hmyz.

18-47 2. Rodina jako celek se označuje příponou -ovic: Vrabcovi, Bukvicovi, -ovic: doktorovic, Ambrožovic; u příjmení adjektivního původu se v tomto významu užívá dále 2. p. mn.: Novotných, důchodních, krejčích.

18-5 až 9 D. Jména zdobnělá a zveličelá, lichotná a hanlivá

(deminutiva, augmentativa, laudativa, pejorativa)

18-5 AA. PŘEHLED VÝZNAMŮ

a) Jména do této skupiny patřící označují: po **věcné stránce**: předměty menší než normál (stromek): **zdrobnělá** (deminutiva),

předměty větší než normál (dubisko): **zveličelá** (augmentativa); u zdobnělých jsou další významy:

označují jednotlivce proti celku (prášek): **jednotliviny** (singulativa),

odlišují jméno **specializované** (mozeček jako pokrm),

odlišují jméno **posunuté** nebo **přenesené** (hlavice);

po **citové stránce**: provázející cit libý a vztah něžný (babička): **lichotná** (laudativa),

provázející cit nelibý a vztah nepřátelský (babice): **hanlivá** (pejorativa).

Citově libě zbarvená slova jsou:

vlastní lichotná, mazlivá (v oboru lásky a něhy, ve světě dětském, zvláště o částech těla a oděvu, o zvířecích mláďatech), obdivná (chlapík), soucitná (chudinka), blahosklonná (kolegáček).

Volněji sem patří užití eufemistické (záchodek, samička) a zesilování záporu (ani vlásek nespadne).

b) Čeština má mnoho zdobnělých slov, zato zveličelých (bez citového zbarvení) téměř není.

Vlastní zdobněliny, slova lichotná, jména jednotlivin, slova s významem specializovaným, posunutým a přeneseným, zčásti i hanlivá, tvoří se způsobem téměř stejným. Skutečný význam je dán souvislostí a zvykem: *chlapík* je obdivně, *mužik* prezíravě, ačkoliv samo *chlap* je hanlivé, *muž* neutrální.

Zdobnělost často slábne, takže slovo se zdobňující příponou stává vedle základního slova bez znatelného rozdílu významového (půle — půlka), někdy pak je nahrazuje (nováček, ježek, lávka).

Zdobnělá slova uchovávají zásadně rod svých základních slov (dub m. — doubek m., lípa ž. — lipka ž., žito s. — žitečko s.). Jen při významu specializovaném, posunutém a přeneseném bývá změna rodu (chochol m. — chocholka ž., ješter m. — ješterka ž., prám m. — pramice ž.).

c) Soubor významů tedy je:

(A) (1) zdrobnění	: stromek
(2) oslabené zdrobnění	: treta → tretka
(3) ztráta zdobňujícího významu	: ježek
(B) (4) jednotliviny	: prášek
(5) specializace	: mozeček (pokrm), plavčík (na plovárně)
(6) posun významu	: večírek (zábava), lahůdka
(7) přenesení významu (metafora)	: hlavice, jazýček, kohoutek

- (C) (8) lichotnost (obdiv atp.) : klobouček, holoubek, chlapík
 (9) eufemismus : záchodek
 (10) zesílení záporu : neřekl ani slovíčka
 (D)(11) hanlivost : dědek, babice
 (opovržení atp.)

Doklady u jednotlivých přípon jsou řazeny podle těchto čísel.

Příklad mnohovýznamovosti:

človíček: (1) Ředitel byl malý človíček jako rtuť. — (8) Měl advokáta — mazaného človíčka — všechna čest. — (10) Nebylo nikde ani človíčka. — (11) Ale, človíčku, vy si nevidíte na jazyk.

18-6 BB. PŘÍPONY

18-60 Přípony jsou:

zdrobňující jednoduché:

1. -ek m.	-ka ž.	-ko s.	:	dědek	babka	dřívko
2. -ík m.	-ice ž.	—	:	dědík	babice	—
3. -ec m.	(-ce ž.)	-ce s.	:	babec	Vesce	dřevce
4. —	-ina ž.	—	:	—	dívčina	—

zdrobňující navzájem složené:

5. -eček m.	-ečka ž.	-ečko s.	:	dědeček	děvečka	dřivečko
-iček m.	-ička ž.	-ičko s.	:	tatíček	babička	dřevíčko
-ínek m.	-ínka ž.	-ínko s.	:	tatínek	bábinka	očinko
-ének m.	-énka ž.	-énko s.	:	*pylének	děvenka	*slovénko
-ánek m.	-ánka ž.	—	:	hošánek	chvilánka	—
—	-unka	—	:	—	dcerunka	—

zdrobňující složené s hanlivými:

6. -oušek	-(o)uška	-ouško	:	dědoušek	babuška	jablouško
-áček	—	—	:	synáček	—	—

zveličující:

7.	-isko, -iště :	babisko.	klučíště
8.	-izna :	babizna	

různé zesilování spojování:

9.	:	středulínek	bábulinka.
----	---	-------------	------------

Běžné a velmi produktivní jsou přípony -ek, -ka, -ko, dále -ík, -ička, -ečko.

Podle TŠČ II, 498 n. je v PS zachyceno 6030 zdobnělin, z toho 52 % mužských, 37 % ženských, 11 % středních, a to:
 z mužských 75 % -ek (2241), 10,5 % -ík (331),
 z ženských 60 % -ka (1342), 26,5 % -ička (603),
 ze středních 43 % -ko (271), 39,5 % -ečko (251).

Z mužských podstatných jmen vz. „předseda“ a „soudce“ se zdobněliny tvoří jen výjimečně: kolega → kolegáček, správce → správčik.

1. -ek m., -ka ž., -ko stř. „dědek; babka; dřívko“ (a)

18-61 až 63

A. 1. Ze středních vz. „kuře“ se tvoří zdobněliny na -átko (z množného kmene). K některým jménům na -átko chybí však základní slovo (b).

2. Kvantita: aa) Před příponou -ek se samohláska zpravidla dluží (vyjma slova s příponou -ec, -ek a některá slova jiná, zvláště se samohláskou -o-); AP § 61, ŠP § 49 (c); někdy je proti 1. j. č. krácení (d). Pouhým dlužením samohlásky se tvoří zdobnělina: žaludek → žaloudek.

bb) Před příponou -ka se dilem krátká dluží, dilem dlouhá krátí, dilem zůstává kvantita nezměněna (přípony -ice, -ina, -ule); AP § 62, ŠP § 50 (e).

cc) Před příponou -ko se samohláska dluží s výjimkami nepříliš četnými; AP § 61, ŠP § 49 (f).

3. Kdyby připojením -ka, -ko vznikly souhláskové skupiny příliš obtížné, vkládá se -e- (g); to se dluží v -é- nebo -i-/-ý-, a to zvláště u skupin na -l, -n, -r (h); v jiných případech se raději užívá přípon složených (i).

4. Koncová souhláska základu se měkčí v typu II (hrdelnice a c) (j).

5. Koncové *ř, ř, ň* někdy před -ka, -ko tvrdne; AP, ŠP § 19 (k).

6. Cizí -ie se odsouvá (l).

7. Zdobněním přípony -dlo vznikla přípona -tko (*-dlko > -dko > -tko) a osamostatnila se; v. § 1347. — Dnešní zdobnělinou k -dlo je -délko (divadlo → divadélko).

B. Nejproduktivnější zdrobňující přípony, u nichž jsou zastoupeny všechny významové skupiny (a). — Rodové odchylky jsou řídké; bývají u významů posunutých (m). — U přípony -ka, která má různé významy (v.1351 atd.), dochází někdy k tomu, že se význam zdrobňující cítí i u slov jinak tvořených. Např. sklen-ice a sklen-ka jsou slova souběžně tvořená příponami -ice a -ka (§ 1352 a 1351) z přídavného jména sklený, ale slovo sklenka se cítí jako zdobnělina ke sklenice (SSJČ).

C. (a) (Velká písmena a číslice v závorkách udávají významy podle § 1853.)

(A) (1) ptáček, kopeček; dírka, hromádka; okénko i okýnko, vlákenko i vlákyňko

- (2) —; treta — tretka, srna — srnka, bouře — bouřka, půle — půlka
 (3) nováček, ježek, umíráček; hrdlička, cívka, lávka, tobolka; kiubko
 (B) (4) hrášek (: hrách), prášek (: prach)
 (5) mozeček (kuchyňský), párek (uzenka), tetřívěk (Tetrao tetrix : tetřev); ledvinky (kuchyňské), čárka (pravopis), řepka, kladka; plecko (vepřové), poutko (u oděvu)
 (6) večírek (zábava); lahůdka, peroutka; olůvko (tužka), želízka
 (7) kohoutek (u pušky) jazýček (vah), srpek (měsíce); muška (u pušky), hlávka (zelí), korunka (zubní); očko (při pleteni), ouško (jehly)
 (C) (8) klouček, holoubek, čepeček, zvířátko
 (9) záchodek, samička
 (10) v celé řece není ráčka, ani slůvka neřekl
 (D) (11) dědek, pisálek (v. § 1117); osůbka, děvka
 (b) děfátko (ale i: dítko), kuřátko, hrabátko, cukrlátko; hovorově i k nesklonným na -ě: klišé — klišátko, filé — filátko, relé — relátko; bez základního slova na -e: holátko, jediňátko, nebožátko, nekřtěňátko, nevinátko
 (c) hrádek, rarášek, katárek; plíšek, oříšek, ortýlek; kvítek; mnišek, kalíšek; schůdek, tvarůžek; doubek, holoubek; jazýček; ale (-ec) čepeček, kopeček, trapeček, (-ek) mozeček, nárameček, vdoleček, (jiná) bastardek; bifteček; sešitek, narcisek, Emilek; bloček, bobek, cvoček, nástrojek, praporek, snopek, stromek, vzorek
 (d) domek, dvorek, volek
 (e) (aa) hromádka, klíčka, vížka, knížka, ozdůbka, chaloupka
 (bb) míška, budka, muška
 (cc) palička, kožešinka, karkulka; sekerka, pilka, botka, stužka, (dd) schránka, čiška, hůlka
 (f) hovádko, čilko, přádenko i přadýnko, pláténko i plátýnko, odch. řešeto → řešátko, bříško, ouško, kopýtko; ale: očko, paletko, plecko, vřecko (bot.)
 (g) ovečka, panenka, sbírečka, kazaječka
 (h) divadélko, zrcadélko, křesílko, vesílko, bidélko i bidýlko, světélko i světýlko; bedýnka, lokýnka, ploténka i plotýnka; okénko i okýnko, vlákénko i vlákýnko, hovínko, dýnko, pláténko i plátýnko, prkénko i prkýnko, jiskérka, řádérko, žebírko, jatýrka; u -r i před -ek: větérek i větýrek, hadýrek, kufírek
 (i) bratříček, buchtíčka, sestříčka; městečko, soustíčko, hnízdečko
 (j) kroužek, hrášek, obláček, čepeček; podlážka, soška, motýčka, lustička, lžička; ouško, očko, líčko (ale: plecko, vřecko)
 (k) zídka, čeládka; choutka, oprátka, památka, peroutka, dítko; ohýnek, svinka (koryš); ale: ločka; lafka, sífka; klíštky; baňka, laňka, síňka, skříňka vedle skřínka, sviňka (k svině)
 (l) lobelie → lobelka, Teesdalia → teesdálka, Viktorie → Viktorka
 (m) chochol → chocholka, ještěr → ještěrka, nůž → nůžky, pás → páška, šíp → šípka, znak → značka; květ → kvítko, topor → topůrko.

18-64, 65 2. -ík m., -ice ž., „dědik; babice“ (a)

- A. 1. Délka v 1. p. mužských se v zdobnělině neobjevuje (b); ženská mají krátkou samohlásku, je-li v některých pádech (c).
 2. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I (d).
 B. Přípona -ík bývá zvláště po -l, -ř a po skupinách souhlásek,

ale i jinde (e); stává vedle přípony -ek, někdy s rozlišením významovým (f). Hojně jsou významy druhotné.

Přípona -ice nemívá význam věcně zdobňující. Bývá též u základů mužských a středních (g). Stává vedle -ka, někdy s rozdílem významovým (h).

C. (a) (1) orlík, kovářík, kapřík, čertík, červík, lesík; šachtice; (2) krokav → krokvice, láhev → lahvice; (3) obrtlík, žebřík; kytičky, lavice, police; (5) plavčík (plavec na plovárně); bičik (jezdecký); skalice (modrá), jehlice, motýlice; (7) tesařík (brouk), mečík (rostlina); matice, růžice; (8) chlapík; (9) díblík; (11) Japončík, kadetík, mužík, babice; (b) důl → dolík, kůl → kolík, kůň → koník; (c) láhev, lahvi → lahvice, skála, skal → skalice, pod. měrice, krupice, trubice; ale: částice, růžice; (d) hošík, klučík, plavčík, dědik, bažantík, hadřík; mšice (k moucha), kostice, hranice, měrice; (e) po l např.: díblík, dolík, kachlík, kbelík, obrtlík, orlík, oslík, pacholík, uzlík; po ř: hrobařík, keřík, kovářík, ořík, rybářík, škapulérik, tesařík, žebřík; po skupině souhlásek: kuffík, prospektík, tančík, bažantík, šperčík, čertík, nártík, červík, kmotřík, lotfík, svetřík; jinde: Japončík, bičik, orlojík, klučík, koník, lesík, panašík, palcátík, mužík atd.; (f) pacholík → pacholek, dolík → důlek, nosík → čapí nůsek; (g) prám → pramice, rukáv → rukavice, stůl → stolice; rádo → radlice, trdlo → trdlíce; (h) částka — částice, krupky — krupice, mírka — měrice, skalka — skalice, trubka — trubice, žezulka — žezulice.

3. -ec m., -ce ž., -ce s., „babec — Vesce — dřevce“ (a)

18-66 až 68

A. Samohláska bývá krátká (dvorec, kamenec).

B. Přípony řídké s významy často druhotnými (a); někdy jsou vedle sebe přípony -ec a -ek s významy rozlišenými (-ek mívá význam věcně zdobňující) (b). — Přípona -ec bývá i u základů ženských a středních (c).

C. (a) (1) houfec, dílec; ž. jen v místním jméně Vesce, čtvrtce; lance, slovece, stádec; (2) kahan → kahanec, toul → toulec; (3) otec, palec, hrnec; slunce, vejce; (5) kamenec, dvorec (tenisový), obvazec, červenec; dřevce, (cito)slovce; (6) stolec; (7) kozolec, prsteneček Saturna, sloupec tisku; (11) babec; (b) kamenec — kamínec, dvorec — dvorek, vzorec — vzorek, obrazec — obrázek, kabátec — kabátek, rámec — rámeček, vlasec (rybářský) — vlásek; (c) bába — babec, kopa — kopec, hřeblo — hřebec.

4. -ina ž. (m.), „dívčina; klučina“ (a)

18-69

A. Formální stránku viz § 163.

B. Význam věcně zdobňující (1) je řídký, je to však nejdůležitější přípona pro význam singulativní (4), specializující (5) a přenesený (7). Bývá i u základů mužských a středních (b), u životných mužských má rod mužský (klučina).

C. (a) (1) dívčina, kudrlina (ke kudrna); (2) roklina, kalužina, lučina, zátočina; (4) potravina (jedna složka potravy), křovina (ke křoví), bylina (k býlí), kleština (rameno kleští); (5) rodina, kladina, končina, listina; (7) kotlina, kosina (zahradnický nůž), kobylna (stolice, ke kobyli); (8) klučina; (11) dětina, ženština (k ženské); (b) kluk — klučina, rod — rodina, kotel — kotlina, konec — končina; křoví — křovina, býlí — bylina.

18-70 až 72	5. -eček	m., -ečka	ž., -ečko s.	„dědeček,	děvečka, dřivečko“
18-73 až 75	-íček	m., -ička	ž., -íčko s.	„tatiček,	babička, dřevíčko“
18-76 až 78	-ínek	m., -inka	ž., -ínko s.	„tatínek,	bábinka, srdínko“
	-ének	m., -enka	ž., -énko s.	„pylének,	děvenka, *slovénko“
18-79	-ánek	m., -ánka	ž.	„hošánek,	chvilánka,
		m., -unka	ž.		dcerunka“ (a)

A. Formální stránka jako u *-ek, ík* (§ 1861–1865). Tvoří se od slov základních, od zdobnělin na *-ka* tehdy, když základní slovo zaniklo nebo má význam odchylný (b). U koncové skupiny *-ska* jsou zdobněliny na *-stička* (c) pod vlivem základního slova. Od „oko“ jsou odvozena očičko a očinko s krátkým *i*.

B. Význam je především silně lichotný (8) a vůbec silně zdobňující (1); význam jednoduchých zdobnělin mají zvláště tam, kde jednoduché zdobněliny nemají význam zdobňovací (d), kde se kmen končí skupinou souhlásek; viz § 1861, A 3 (e); také u jmen na *-í* (f) a u jiných jmen (g).

C. (a) (1) copeček, nitečka, kolečko, kousíček, cestička, tyčinka; (4) krvinka (krevní tělísko), (5) děvečka (služka), (slzy na) krajíčku, ředkvička, latinská slovička, dostaveníčko, kádinka; (7) hodinová ručička, kosinka; (8) mazlíček, koníček, dortíček; kravička, písnička; psaníčko, nebičko; tatínek, maminka, dušinka, hlavinka; srdínko; nosánek, chvilánka; děvenka, dívka, holuběnka, chudoběnka; (9) chudinka; (10) neřekl ani slovička; (11) mužíček, společíček, celé to hnutíčko; přítelínek; (b) lisa → liška → lištička; hruše → hruška → hruštička; husa → houska → houštička; (c) destička, houštička, mistička; (d) dědeček (dědek je pejorativní), jezeček, špačíček, babička (babice je pejorativní), hlavička (hlávka i hlavice jsou specializovány); (e) viz § 1861, C (i), dále např.: orchestríček, barvička, básnička, berlička, kavárnička, klenbička, kresbička, lucernička, prosbička, klubičko, máslíčko; (f) hospodářstvíčko, kázáníčko, nádobičko, obočíčko, obydlíčko, prostranstvíčko, speženíčko; (g) basička, náhodička, náladička, prózička; masíčko, nebičko.

18-81 až 83 6. -oušek m., -uška ž., -ouško s., „dědoušek, babuška, jablouško“
-áček m., „synáček“ (a)

18-84 A. B. Ze substantiv i adjektiv (v. § 1179) s významem především silně lichotným (a 8), někdy blahosklonně, ironicky a útrpně (a 11).

C. (a) (8) dědoušek, kmetoušek, cukroušek, drahoušek, velebňoušek; babuška, dceruška, ženuška; jablouško; synáček; (11) svatoušek, kmocháček, kolegáček, Čecháček, hlupáček.

7. -isko, -iště s., „babisko; klučíště“ 18-85

A. B. Ze substantiv všech rodů. Je to tvoření nářeční (*-isko* zvláště moravské, *-iště* podkrkonošské), do spisovného jazyka pronikají jednotlivá slova na *-isko* někdy s významem zdobňujícím (křovisko, „malé křoví“, PS) a lichotným (dědisko milé); mívá i význam humorný.

C. chlapisko, klučisko, babisko, psisko, dubisko, křovisko, bahnisko, skališko, vousisko, očisko, kordisko; klučíště, psiště, nožiště.

8. -izna ž., „babizna“ 18-86

babizna, holčizna, sůvizna, fajfčizna, barabizna, šarapatizna; vulgární obměna *-ajzna*: tlamajzna, všivajzna, klapajzna.

9. -ák, -an m. 18-87

(lidové a slangové) židák, aufák, zimák; copan, nosan.

10. Jiné tvoření 18-88

A. B. Pro zesílení expresivity se ojedinele užívá:

- (a) dalších kombinací, event. zdvojování přípon,
(b) jiných řídkých přípon, zvl. *-as, -oun, -our, -ous, -ouš, -ula, ule, -ura*,
(c) někdy kombinovaných s příponami zdobňujícími,
(d) zdvojování poslední hláskové skupiny základu.

C. (a) kous-ičíček, kapesnič-íneček, kous-inínek; čárčička, babčinka, knížíčuška, chvilininka, mamínčička; (b) lotras, vrahoun, dědour, kněžour, dědous, dědouš, dědula, brašule, hošule, svinčura; (c) mamulka, mamulinka, bábulinka; dědulínek, strejdulínek, kloboulínek; (d) chvililinka.

1. U některých slov těmito způsoby vznikají četné zdobněliny; např. 18-89
chvíle: chvílka, chvílečka, chvílička, chvílička, chvílinka, chvílčinka, chvílenka, chvílánka, chvílenečka, chvílilinka, chvílininka (11).

2. Hanlivý význam mají i tyto přípony tvořící jména lidí: 1117 *-l, -lek*: prášil, třeštílek; 1118 *-lík*: poběhlík; 1119 *-oun, -out*: řvoun, misout; 112 *-a*: pobuda; *-ka*: mluvka; *-ák*: lajdák; 1174 *-a*: necita; 1775 *-áč*: břicháč; *-ák*: sprosták; 1176 *-án*: dlouhán; *-as*: krufas; 1177 *-ek*: posmrkáněk; 1178 *-och*: slaboch; 1179 *-oun*: hezoun; *-our*: hubeňour; *-ous*: divous; *-ouš*: rvytrouš; 1824 *-na*: klepna; jména jiná: 163 *-ina*: krejčovina; 1751 *-ice*: rvanice; 1752 *-čka*: rvačka; 1783 *-ina*: hatlanina.

CC. DOMÁCKÁ PODSTATNÁ JMÉNA 18-9
(hypokoristika)

Domácká podstatná jména jsou mazlivé obměny křestních jmen, jichž se užívá v důvěrném styku, zvláště rodinném. Počítáme k nim i podobné obměny příbuzenských (tafulda atp.).

Tvoří se v podstatě jako zdobněliny (A), ale jejich silná citovost způsobuje, že vznikají i způsoby zvláštní (B).

18-91 (1) Zdobňování (viz 2.)

1. -ek, -ka:	Bedříšek	Anka, Boženka, Helenka
2. -ík:	Jiřík	
4. -ina:		Anina, Frantina
5. -eček:	Jareček	
-iček, -ička:	Honziček	Anička, Evička, Martička
-ínek, -ínka:	Náciněk	Aninka, Olinka, Fanyňka
-enka, -ěnka:		Kačenka, Kátěnka
-ánek:	Pepánek	
-unka:		Bohunka, Barunka
6. -oušek, -uška:	Jaroušek	Baruška, Bětuška
-áček:	Ferdáček	

(2) Zvláštní způsoby

Silná citovost domácích jmen způsobuje:

18-92 1. Mimořádné změny základu:

Základ se zkracuje tím, že se mechanicky vypouští jeho část, a to:
přední: A-dolf → Dolf, Au-gust → Gusta, Alž-běta → Běta,
zadní: Frant-išek → Franta, Ferd-inand → Ferda, Magda-léna → Magda,
přední i zadní: An-ton-in → Tonda.

Před -a v zakončení jmen ženských i mužských se:
samohláska dlouhá: Barbora → Bára, Lidmila → Lída, Vladimír → Vláša,
souhláska měkká: Kateřina → Káša, Svatopluk → Sváša,
souhláska stává tvrdou: Zdeňka → Zdena, Jindřich → Jindra.

18-93 2. Tvoření mužských jmen příponami ženskými a naopak:

Mužská na -a: Eda, Ferda, Franta, Vláša; táta, děda; -ka: Jirka, Jožka; -da: Čenda, Tonda; strejda.
Ženská na -ouš: Hedvouš, Helouš; -oušek: Heloušek, Kadloušek, Lidoušek, Maroušek.

18-94 3. Tvoření příponami pejorativními a zvláštními (v. § 1888, 1889):

s -š-: Antoš, Jaroš; Bohuš; Bohouš, Karlouš, Tonouš; Katuše, Liduška;
s -n-: Mařena, Kačena; Liduna, Veruna; Lidunečka;
jiné: Fanda, Fandička; Andula, Andulka, Andulička; Anča, Fanča; Káša.

*B. Podstatná jména odvozená předponami

Podstatná jména s předponami se tvoří:
I. ze slov s předponami: přikázat → přikaz,
II. z předložkových pádů: při zemi → přizemí.
III. z podstatných jmen: svit → přisvit.

I. Tvoření ze slov s předponami

1. Tvoření ze slov s předponami se neliší od tvoření ze slov bez předpon:
zahradá → zahradník jako les → lesník,
dotěravý → dotěravec jako hltavý → hltavec,
donášeti → donašeč jako sázeti → sazeč.

Proto se tvoření ze slov s předponami probírá zároveň s tvořením ze slov bez předpony.

2. Daleko nejdůležitější je ovšem tvoření ze sloves s předponami (protože při tvoření sloves mají předpony mimořádnou úlohu, v. § 821 n.).

Některé přípony přistupují zpravidla ke slovesům bez předpony:

- I. 1114 plavec, 1117 prášil, 1119 řvoun, mlsout, 112 pasák, 1141 písař;
- II. 124 chrástal, kvíčala, hafan;
- III. 1346 bodec, 1356 stavivo; u jiných typů značnou většinou;
- IV. 1414 válcovna, 142 hřiště;
- VII. 172 sadba, 1738 saze, 1751 rvanice, 1753 jásoť, 1762 pastva, 1765 dřímota, 1766 píseň, 1768 krádež.

Naproti tomu převážně ze sloves s předponou jsou odvozeny typy: I. 1118 poběhlík; VII. 174 sádka, 1781 přístavek, 1782 násadec.

To ovšem souvisí s tím, že slovesa bez předpony jsou většinou nedokonavá, s předponou dokonavá.

3. Kvantita předpony.

Při tvoření z kmene minulého a z hotových tvarů (příčestí) se kvantita předpony nemění. Při tvoření z kmene základního bývá předpona dlouhá; v. § 1735.

II. Tvoření z předložkových pádů

22 1. Prostě zpodstatnění předložkového pádu je velmi řídké: přesčas.

23 2. Podstatné jméno v tvaru 1. pádu:

Předpony z vlastních předložek:

1. nad-:

nadporučík je důstojník, který je v hodnosti nad poručíkem (sám však poručíkem není), pod. naddozorce, nadlovčí, nadčlověk (vyšší vývojový stupeň, než je člověk), nadledvinka (žláza nad ledvinou).

Podobný význam mají cizí předpony *super-*: *superintendent*; *supra-*: *supraracionalismus*.

2. pod-:

podporučík je důstojník, který je v hodnosti pod poručíkem (sám však poručíkem není), poddůstojník, podúředník, podjeseň.

3. před-:

předehra je před hrou, předvečer je před večerem.

Předpony z nevlastních předložek:

4. mezi-:

mezipatro je podlaží mezi patry, mezičelist; cizí *inter-*: *interdentála*.

5. místo-:

místopředseda je zástupce předsedův, místokrál, místokancléř; cizí *pro-*: *prorektor*, *pronomen*, *vice-*: *vicepresident*.

6. proti-:

protijed je prostředek působící proti jedu, protireformace se obracela proti reformaci, protialkoholik je odpůrce alkoholismu; cizí *anti-*: *antisemitismus*; *kontra-*: *kontrarevoluce*.

Od těchto typů je třeba lišit typy „nadvýroba, podvýroba, předprodej atd.“ (§ 27).

24 3. Tvoření příponami:

24-1 1. -í „zábradlí“

(místní 1472) nadloktí, (časové 151) období; jinak významově rozptýleno: příručí; průčelí, zábradlí; závaží; podmáslí; podnebí, bezvětrí, přítmi; pohlaví, ústrojí, záňadří; bezvědomí, úsilí, příjmení, příročí, příměří, násilí, bezpráví, područí; úsloví, odvětví.

Nejčastější jsou předpony *pod-*, *zá-*, *před-*; je také tvoření

s *roz-*, třeba příslušná předložka není (rozhraní, rozcestí, rozvodí).

2. -ek:

(jména lidí 1147) bezzemek, (jména prostředků 1357) opasek, (místní 1473) přístřešek, (výsledků děje 1781) pohlavek.

3. -ník:

(jména lidí 1145b) zákeřník, pobočník.

4. Tvoření bez přípony:

(1736 „sad“) podzim, zázrak; (1737 „sada“) osoba, přílba, zásoba; (1739 „zповěd“) odnož; k tomu *-ka* (174): ohlávka.

Dloužení předpon jako u jmen dějových: náustek, záňadří, přístěnek.

III. Tvoření z podstatných jmen

25 až 27

Předpony spojující se se substantivy jsou trojího druhu:

- kvantitativní (zesilující, zeslabující, rušící),
- s významem „spolu, zároveň“ (*sou-*, *spolu-*),
- předložkové s významem místním a časovým.

A. KVANTITATIVNÍ PŘEDPONY

25

AA. Zesilující (intenzifikující)

1. arci- „arcibiskup“

25-1

- Význam: a) „vrchní, vyšší“: arcibiskup, arcidieceze, arcivévoda, arcikníže; v tomto významu i starší podoba *archi-*: archidiákon, archanděl
- b) „vynikající, nedostižný“: arcidílo, arcivučitel, arcioromantik
- c) „úhlavní, nejhorší“: arcikacíř, arcibuřič, arcizloděj; ironicky: arcivlastenec.

Příležitostně se tvoří ve skupině b) a c).

Podobná předpona cizí: *proto-*: *protonotář*, *protomedik*, *prototyp*.

2. vel(e)- „veletrh“

25-2

Význam „větší, vyšší, nadřazený“: veletucet (tucet tuctů), velmistr, velvyslanec; zoologické: veleop, velevrub; tělocvičné: veletoč, velvýmyk.

- 25-3 **3. pra-** „praděd“
 Význam: a) „v časové posloupnosti vzdálenější“: praděd, pravnuk
 b) „nejstarší, původní, základní“: pravlast, Praslovan, prakůň, pravzor
 c) „nepěstěný, v původním stavu“: prales
 d) „naprostý, velký“ (expresivní): pradarebák, prano-
 váček, praškoda.

Produktivní. Může se opakovat: „Brožkův otec, dědeček, pradědeček, prapradědeček, snad i i praprapradědeček, všichni byli muzikanty“. Hál.

- 25-4 **4. pře-** „přesila“
 Řídké: přemíra, přemoc, předobrota.

Podobné předpony cizí: *hyper-*: hypercivilizace, hyperémie;
ultra-: ultramikroskop, ultrapokrokář.

BB. Zeslabující

- 25-5 **5. pa-** „padolina“
 Význam pejorativní:
 a) „napodobený, předstíraný“: paúčel, paumění
 b) „nepravý“: pakrál, paklíč, pafilosofie
 c) „nedokonalejší, méně hodnotný, špatný, zruďný“: palidě, pakřestan, paláska;

Význam nepejorativní:
 d) „menší, druhotný, obměněný“ v odborné terminologii:
 zeměpisné: parovina, padolina (k tomu „pahorek“ s příponou *-ek*),
 botanické: pajasan, pakmín, pablen, pakorunka,
 zoologické: pakamzík, pamoucha, pajazýček,
 lékařské: pakloub, pamázdra.

- 25-6 **6. při-** „příhana“
 Význam „částecný, slabý“: příhana, příchuf, přísvit.

- 25-7 **7. leda-, lži-, nedo-, pro-, skoro-**
 Předpony řídké, někdy archaické, někdy žertovné: ledakritik;
 lžibásník; nedobásník (kdo ještě nedorostl na básníka), Nedo-
 čech; bot. nedošáchor (*Pseudocyperus*); pronárod; skoropohádka.

Podobné předpony cizí:
para-: paramorfóza, parablast, parabřidlice
pseudo-: pseudoumělec, pseudokultura
quasi-: quasikontrakt, quasiparlament, quasiromán.

CC. Rušící

- 25-8 **8. ne-**
 Význam: a) „nejsoucí něčím“ (prostě rušící): nemarxista, Ne-
 čech, neakademik

- b) „opačný, jsoucí protívou“: nepřítel, nebezpečí, ne-
 štěstí; zvláště „špatný, zlý“: neúroda, netvor, nepíle
 c) zesiluje záporné představy: nesvár, nestvůra.

- 9. bez-** 25-9
 Řídké, většinou zastaralé: bezcit, bezmoc, beznaděj.

Podobné předpony cizí:
an-, a-: analgezie, anacionalismus
in-, im-, i(r)-: indispozice, imperfektum, ir(r)realita
dis-, di-: disharmonie, difamace
dys-: dysfunkce, dyspepsie, dysproporce.

B. SOU-, SPOLU-

Význam „společný, zároveň“, účast, podíl (Pravá součinnost
 a spoludělnost. Šalda): sourozenec, soustolovník, souhláska, sou-
 boj, souhra, souzvuk; spoluobčan, spoluvězeň, spolupracovník,
 spoluvina, spolužití.

Typ „souhrn“ (k shrnout) v. § 1735 (3), typ „suhvězdi“
 § 1842.

Podobné předpony cizí:
kon-: kondominium, konfederace, konglomerát
syn-; *sym-*: syntéza, synkopa; symbióza, symfonie.

C. PŘEDLOŽKOVÉ PŘEDPONY S VÝZNAMEM MÍSTNÍM A ČASOVÝM

Předpon *nad-*, *pod-*, *před-* (z předložek vlastních) a *mezi-*, *proti-*
 (z předložek nevlastních) se užívá podle cizího vzoru k místnímu
 a časovému odstínění substantivních představ.

- 1. nad-** „nadvýroba“ 27-1
 Znamená „nad pravidelnou míru, větší, zvětšený, ev. přebyteč-
 ný“: nadvýroba je výroba větší než spotřeba, výroba nadměrná;
 nadproud je proud větší než dovolený; *pod.* nadpotřeba, nad-
 počet, nadmíra.

Podobné předpony cizí:
hyper-: hyperprodukce
meta-: metaderivát, metapsychologie
per-: perchlorát, perboritan
super-: supertantiéma
sur- [sir]: surtaxa
ultra-: ultrademokrat; ultračástice.

27-2 **2. pod-** „podvýroba“
Znamená „pod pravidelnou míru, menší, zmenšený, nedostačující“: podvýroba je výroba menší než spotřeba, výroba podnormální; podproud je proud menší než nejnižší dovolená hodnota; pod. podvýživa, podúhrada.

Podobné předpony cizí:

hypo-: hypotonie, hyposulfit
infra-: infrazvuk (zvuk jsoucí pod hranicí vnímatelnosti lidským sluchem):
sub-: subkomise, subkonto.

27-3 **3. před-** „předstupeň“
Znamená „časově (místně) před něčím, předcházející, přípravný“: předstupeň je první, základní stupeň vývoje; předprodej je předběžný prodej; předzápas je vedlejší zápas před hlavním zápasem; předzahrádka je zahrádka vpředu mezi budovou a komunikací; předvzdělání, předjezdec, předvýroba.

Podobné předpony cizí:

pre-: prenotace „předběžný zápis“
pro-: proseminář „přípravný seminář“.

27-4 **4. mezi-** „mezistanice“
Znamená „místně mezi něčím, vsunutý, průchodní“; mezistanice je stanice mezi stanicí počáteční a koncovou; mezikupec je kupec mezi výrobcem a spotřebitelem; mezilátka, meziobchod.

Podobná předpona cizí:

inter-: interfáze, interkomunikace.

27-5 **5. proti-** „protisíla“
Znamená „místně na opačné straně, odporující, nepřátelský, vzájemný“; protisíla je síla působící proti jiné síle; proticísař, protislužba, protiofenzíva, protinožec.

Podobné předpony cizí:

anti-: antistrofa, antilátka
kontra-: kontraindikace, kontramatka.

Tato slova je třeba odlišovat od slov vzniklých z předložkových pádů § 23: nadporučík je „nad poručíkem“, sám poručíkem není; „navýroba“ je výroba, ale nadměrná.

Tvoření typu „navýroba“ se uplatňuje především v odborné terminologii, protože je stručné. Někde ovšem může vzniknout z formální shody s typem „nadporučík“ jistá nejasnost: „protilék“ je lék proti něčemu (chorobě, jedu) působící; co je „protijed“: je to také jen jed opačných účinků, nebo každý prostředek působící proti jedu?

28 Některé jiné cizí předpony:

dia- „skrže“: diamagnetismus
ex- „bývalý“: exjezuita, expresident; excísař, exkrál
re- „zpět, znova“: reemigrant, remilitarizace.

*C. Podstatná jména složená

30-36

Přehled. Typy:

30

hlavní: 1. „dřevokaz“, 2. „černozem“, 3. „kazimír“;
vedlejší: 4.a) „čtvrtlán“, b) „dvojspolek“; 5. „samouk“; 6. „Baltoslované“; 7. „zeměžluč“.

Jiné složeniny: 8.

Z toho jsou (v. § 0064 b):

aa) slučovací: 6. Baltoslované“;

bb) určovací: 2. „černozem“; 7. „zeměžluč“; 5. „samouk“;

cc) vazebné: 1. „dřevokaz“, 3. „kazimír“; 4. „čtvrtlán“.

1. „Dřevokaz“

31

A. B. Prvním členem je substantivum (též zájmeno „sebe-“: sebeurčení, sebeklam, sebezáchova), zřídka příslovce (černohlíd – černě hledí); druhým členem je deverbativní substantivum (bez přípony v typu „sad“, na -ce, -ec, -ka atd.); složeninu lze nahradit dvojicí slovesa s předmětem nebo příslovečným určením: dřevokaz – brouk, který kází dřevo; provazochodec – člověk, který chodí po provaze.

V prvním členu bývá krácení *á*: chvalo zpěv, parovod, ptako-trudka, zpravodaj; ale dálkopis; révokaz, lýkožrout.

Typ správný a hojný (zvláště v typu „sad“).

C. I. Lidé:

1. „sad“: darmojed, pecivál, stávkokaz, zpravodaj
2. -ce: drakobijce, vojevůdce, divotvůrce
3. -ec: dřevorubec, veršotepec, zločinec
4. jiné: vojvoda, patolízal, knižožrout

II. Zvířata:

1. „sad“: kozodoj, myšilov, révokaz
2. -ka: barvoměnka, ptakotrudka, stužkonoska, znakoplavka
3. jiné: lýkožrout

III. Prostředky:

1. „sad“: dalekohled, vodojem, větrolam, časoměr, kulomet
2. jiné: ledoborec

IV. Místa:

1. „sad“: cukrovar, mrakodrap
2. -na: lidomorna, lihopalna, solivarna

V. Jiné věci:

1. „sad“: holomráz (mrzne na holo), jítrocel, kostižer, dluhopis, dějepis, přírodozpyt

VI. Děje a výsledky:

1. „sad“: tělocvik, sebeklam, barvotisk, chvalo zpěv
2. „sada“: květomluva, tělovýchova
3. podst. jména slovesná: vinobraní, krveprolití, sebeurčení
4. -ba: vodolécba, dřevořezba, bohoslužba.

Podobné přípony cizí např. -fil „milovník“: rusofil, -fo b „odpůrce“; germanofob.

A. Prvním členem je prvotní adjektivum (nikdy adjektivum přivlastňovací), druhým členem jakékoli substantivum; složeninu lze nahradit dvojicí substantiva se shodným přívlastkem: *černo- zem — černá zem*.

B. Toto tvoření není původní české, nýbrž proniká podle cizích vzorů. V odborné terminologii získalo však už právo na život, protože vyhovuje potřebě jednoslovných termínů a umožňuje rozlišování pojmů: ne každé „velké město“ je „velkoměstem“ (to musí mít mimo velikost ještě celou řadu znaků: být sídlem úřadů, vysokých škol, mít městskou dopravu, velké hotely, divadlo atd.); „černá zem“ je prostě zem, která je černá, „černozem“ je určitý půdní typ, i když může být jen tmavě hnědá. Silnou podporou tohoto typu je i adjektivum: „velké město“ i „velkoměsto“ mají stejné adjektivum „velkoměstský“ (v. § 493). Ale adjektivum v prvním členu musí být prvotní a musí označovat základní vlastnosti. Dále pak nemá se tohoto způsobu užívat bezdůvodně, na úkor domácích typů (proto bylo místo „rychlouvlak“ = Schnellzug zavedeno „rychlík“).

- C. a) *velko-*: velkokníže, velkostatek, velkofilm, velkofarma
vel(e)- v. § 252
malo-: maloročník, maloměsto, malovýroba, malodráha
 b) *staro-*: staročech, starodůchodce, staropramen, starověk
novo-: novomanžel, novotvar, novopohan
mlado-: mladočech, mladogramatik
 c) *dobro-*: dobrodruh, dobromysl, dobrozdání
blaho-: blahobyt, blahověle
libo-: libozvuk, libosad
svato-: svatvečer, svatobor, svatostánek
zlo-: zlosyn, zloduch, zlozvyk
 d) *bělo-*: Bělorus, bělokámen, bělomech, bělotok
černo-: Černoboh, černozem, černobýl
 e) *rychlo-*: rychlolis, rychlolod, rychlozboží, rychlopařák, rychlosešivač
 f) jiné: bystrozrak, celolán, drahokam, jemnocit, kosočtverec, prostocvik, prvohory, rovnováha, stejnokroj, suchohřib, truchlohra.

33 3. „Kazimír“

A. B. Prvním členem je slovesný tvar na *-i* (a), na souhlásku (b), na *-o* n. *-a* (c); druhým členem je jakékoli substantivum; složeninu lze nahradit dvojicí slovesa s předmětem: *kazimír* — člověk, který *kazí mír*. Má ráz většinou pejorativní. Neproduktivní.

C. I. *Lidé*: (a) *kazimír*, odříhlost, vrtichvost, vydřiduch; (b) *držgrešle*, *lamžezezo*, *otevřhuba*, *přetřhídlo*; (c) *kolohnát*, *pasobřich*, *nezna- boh*, *matlafous*

II. *Zvířata*: (a) *krutihlav*; (c) *třasořitka*, *vrtohlav*

III. *Prostředky*: (a) *kratiknot*, *trativod*

V. *Rostliny*: (a) *hubihrách*, *lomikámen*

Jiné: (a) *kazimluc*; (c) *kratochvíle*.

4. a. „Čtvrtlán“

A. B. Prvním členem je zlomek (čtvrt-, půl-, polo-), druhým jakékoli substantivum (a). „Polo-“ nabývá často významu „čas- tečný, blízký, neurčitý“ a klesává v předponu (b).

C. (a) *čtvrtlán*, *čtvrtarch*; *püllán*, *pülměsic*, *pültón*; *polokoule*, *poločeta*; (b) *polodamašek*, *polokeř*, *poloblázen*, *polobarbar*, *polobarva*.
 Příbuzné typy cizí: *hemi-*: *hemi-*: *hemi-*: *hemisféra*, *hemiparazit*;
semi-: „polo-“: *semiokluziva*, *semipermeabilita*.

4. b. „Dvojspolek“

A. B. Prvním členem je číslovka druhová (dvoj-, troj-, čtvero-) (a) nebo základní (dvou-, tří-, čtyř- = čtyř-, pěti- atd.) (b); u vyšších číslovek je jen způsob druhý. Mezi oběma způsoby není významového rozdílu, ustálen je někdy způsob první (dvojdomek, dvojkolo), jindy druhý (dvounažka, dvounulka), někdy jsou oba vedle sebe (dvojarch i dvouarch, dvojrádek i dvou- rádek). — Typ „dvojhvězdi“ v. § 1842.

C. (a) *dvojspolek*, *dvojcíslo*, *trojspolek*, *trojzub*, *čtver(o)sprěž*, *čtvero- zpěv*; (b) *dvoustěžník*, *dvouválec*, *tříkoruna*, *tříválec*; *čtyřčíslo*, *čtyřdohoda*; *pětiboj*, *šestiblok*, *sedmilhár*, *osmizvuk*, *desíticent*, *dvacetifrank*, *sto- koruna*, *tisícikoruna*.

Podobné typy cizí: *bi-* *cykl*, *bifurkace*; *di-* *ftong*, *dimorfie*; *tri-* *ennium*, *trikolóra*; *tetra-* *logie*, *tetroda*; *penta-* *gon*, *pentoda*; *hexa-* *metr*, *hexoda*; *hepta-* *metr*; *okta-* *edr*; dále: *deka-* *gram*, *hecto-* *litr*; *kilo-* *metr* atd.

5. „Samouk“

A. B. Prvním členem je *samo-*, druhým členem deverbativní substantivum; složeninu lze nahradit dvojicí slovesa s doplňkem *sám*: *samouk* — *sám se učí*.

C. *samospoušť*, *samospráva*, *samovar*, *samovazba*, *samovláda*, *samo- vražda*.

Podobné cizí *auto-*: *autonomie* (*samospráva*).

6. „Baltoslované“

A. B. Slučovací (kopulativní) složeniny ze dvou paralelních členů: *Baltoslované* — *jednak Baltové*, *jednak Slované*. Vyskytuje se nepřilíš často ve jménech národních skupin (a), přírodopis- ných (b), ev. jiných (c), a to většinou podle cizích vzorů.

C. (a) *Indoevropané*, *Ugrofinové*, *Turkotataři*, *Čechoslováci*, *Srbochor- vaté*; (b) *ptakojestěr*, *orlosup*, *lumíkomyš*; *hlavohruď*; *jasanojavor*, *kefo- stromek*; (c) *Indočína*, *Budapešť*, *severovýchod*, *bohočlověk*, *lesostep*, *šterkopísek*.

7. „Zeměžluč“

A. B. Oba členy jsou jakákoli substantiva, prvním členem též denominativní adjektivum (*kamenouhli* = *kamenné uhlí*); slož-

ninu lze nahradit dvojicí substantiva s neshodným přívlastkem, ev. se shodným přívlastkem denominativním.

Tvoření češtině cizí, vyjma ty případy, kdy jeden z členů poklesá na jakousi předponu (a) nebo příponu (b). Některé jednotlivě proniknuvší složeniny se v jazyce ujaly (c), jiné cítíme jako nespisovné (d); většinou slangový ráz mají hybridní složeniny (první část cizí, druhá domácí) (e). Také před typem „x-paprsky“ dáváme zpravidla přednost typu „paprsky x“ (f).

C. (a) *lži-civilizace, vzdoro-král*; (b) *boho-sloví, les-mistr*: rotmistr, sbormistr, strážmistr; (c) *siločára, sloupořadí, stínohra, petrklíč*; (d) *dřevo-průmysl = dřevní průmysl, kamenouhří = kamenné uhlí, paroloď = parník, parostroj = parní stroj, státodol = státní důl*; (e) *autodílna = dílna na automobily, elektropotřeby = elektrotechnické potřeby, fotočlánek = fotoelektrický článek, kinohvězda = filmová hvězda, motoopravna = opravna motorových vozidel*; (f) *T-železa = železa T, Alfa-odstředivky = odstředivky Alfa, Philipps-závody = závody Philipps, Bristol-hotel = hotel Bristol*.

Poznámky:

1. Vzorem typu *lži-* je cizí pseudo-: pseudoamatér; *vzdoro-* německé *Trutz-*; *-sloví* je cizí *-logie*: teologie, psychologie; *-mistr* německé *-meister*.

2. Od typu „elektropotřeby“ je třeba odlišovat správné typy „elektromotor“, kde jsou oba členy cizí, a „elektroměr“, který patří k typu „dřevokaz“.

36 8. Jiné typy

(1) *Složeniny predikační*: složeninu můžeme převést na dvojici podmětu se slovesným přísudkem: *hromobití – hromy bijí*; pod. *krupobití, kuropění (pění kurů), lidovláda, mazotok, slunovrat*.

(2) *Složeniny multiplikativní* (násobné) jsou omezeny na odbornou terminologii fyzikální a technickou: *ampérhodina, watt-hodina, tunokilometr, tj. ampér×hodina, watt×hodina, tuna×kilometr*.

(3) *Nevlastní složeniny* (dříve nazývané *spřežky*) se vyskytují v různých typech, např. *materídouška, okamžik, solivarna, zeměkoule; takéumělec; pantáta, panimáma; zemětřesení atd.*

(4) *Větné spřežky* jsou ojedinělé: *budížkničemu, hovor. vozembouch, mouchyventesimě*.

Za složená substantiva nepokládáme odvozeniny ze složených adjektiv zvláště typu „černovlasý“: *kozoroh* (ke *kozorohý*), *osmihran* (k *osmihranný*), *levoboček* (k *levoboký*), *krtonožka, psohlavec, dobrovolník, malomocenský, staročeština*; typu „černobílý“: *hluchoněmst* (ke *hluchoněmý*), *retozubnice*; dále např. *vodorovnost, bohabožnost atp.*

*D. Podstatná jména jinak tvořená

37

1. **Zkratkové tvoření** (Četka)
2. **Mechanické krácení** (Dora z Dorota)
3. **Nastavování slov** (rachomejtle)
4. **Překrucování slov** (krucifagot)
5. **Křížení slov** (bezbožný + neznaoh > beznaoh)
6. **Pojmenování podle prvního slova** (roráty) v. § 0–07
7. **Sousloví**

a) Substantivní sousloví jsou obrovskou většinou *určovací* (přívlastková); je mezi nimi mnoho vlastních jmen.

I. *Nadpřirozené bytosti*: Duch svatý
Lidé: stará panna, sociální demokraté, Polabští Slované, Karel Veliký, Panna Orleánská, Otec vlasti, Jan Vrba

II. *Zvířata*: mořský ježek, paví oko; mihule říční

III. *Prostředky*: psací stroj, kartáček na zuby, sběrné suroviny

IV. *Místa*: okněžněné hrabství, země Moravskoslezská, Prácheňský kraj; věnné město, Královské Vinohrady, Kaprova ulice, Vladislavský sál; ponorná řeka, Baltské moře, Černý potok, Severozápadní průliv; suťový kužel, Krušné hory, Vraní skála, Vysoké Kolo; Moravské pole; kamenný lom, turistická chata, polní cesta

V. 1. *Časové pojmy*: přestupný rok; Nový rok, Bílá sobota

2. *Nebeská tělesa a přírodní úkazy*: Mléčná dráha, Malý vůz, severní záře

3. *Nerosty, chemie*: kamenné uhlí, mořská pěna; křemičitan vápenatý, kysličník uhličitý

4. *Rostliny*: a) psi víno, kozí pysk, zlatý déšť (jména rodů); b) javor mléčný, rokytník skvělý (jména druhů)

5. *Části těla*: střední ucho, most Varolův, kyčelní kost, žlučový měchýř

6. *Nemoci*: bolení zubů, chronický katar, zvýšená teplota, zhoubný nádor

7. *Hmoty*: rybí tuk, korková dř., umělé hedvábí, plastické hmoty

8. *Pokrmý a nápoje*: svatojanský chléb, nové koření, sodová voda

9. *Platy a poplatky*: důchodová daň, služební příjem, telefonní poplatky

10. *Společenské pojmy*: školský referát, čestný soud, střední škola; vlastní jména v. AP § 143–146; ŠP § 121–125, 127

37-7

11. *Jazyk, literatura, umění*: podstatné jméno, Písmo svaté, Naše řeč, Sen noci svatojanské, Prodaná nevěsta; v. AP § 151, ŠP § 129.

12. *Vědní obory*: literární dějepis, trojúhelník pravouhlý

VII. *Děje*: světová válka, versailleský mír, postupimská konference; Slovenské národní povstání atd. v. AP § 148, ŠP § 126.

b) Některá sousloví jsou *apoziční*: princ manžel, lékař lidumil, Čapek-Chod; (specializující) Praha-Krč; v. NS § 891.

c) *Slučovací* sousloví se skládají: aa) ze slov souznačných: třesky plesky, čert ďábel; bb) ze slov protikladných (na označení obecné platnosti): slibovat hory doly (tj. všecko), staří mladí; cc) z různých: Voskovec a Werich, Československá-Kolben-Daněk, Šlesvik-Holštýn, (silnice) Praha-Brno, marxismus-leninismus.

38 PŘÍDAVEK

Tvoření vlastních jmen

1. Vlastními jmény se označují (AP § 131–153, ŠP § 114–131):
AA. *Živé bytosti*: 1. osoby, 2. zvířata, 3. národy, kmeny, obyvatelé, 4. bytosti pohádkové, personifikované, nadpřirozené atd.

BB. *Neživé věci*: 1. nebeská tělesa a souhvězdí, 2. zeměpisné jevy, 3. lidské výtvořiny a zařízení: a) státy a správní oblasti, b) veřejné instituce, c) státní akty atd.

2. Některými skupinami jmen jsme se v předcházejících kapitolách zabývali. Jsou to zvláště: 115 obyvatelská jména na *-an, -ák, ec*: Pražan, Pražák, Korejec; 1162 typ „Přemyslovec“; 145 místní jména na *-sko*: Japonsko, Příbramsko; 146 jména ústavů na *-inum*: Karolinum; 1472 Podolí; 181 přechylování osobních jmen: Řekyně, Ruska, Jana, Přemyslovna, Nováková atd.; 1847 rodina jako celek: Vrabcovi, Ambrožovic; 186–188 zdobněliny: Japončík, Čecháček; 189 hypokoristika: Bedříšek, Dolfa, Bára; 32 složeniny typu „černozem“: Bělorus; 352 typ „Baltoslované“; 377 sousloví: Karel Veliký, Prácheňský kraj, Bílá sobota, Čapek-Chod.

3. Bohatě a výrazně jsou zvláště tyto skupiny:

AA. 1. příjmení

BB. 2. zeměpisné jevy: jména místní (tj. jména lidských sídlišť), jména pomístní (tj. jména vod, terénních tvarů, pozemků atd.).

4. Třídění typů *místních jmen* po stránce formální podává

„Úvod do toponomastiky“ Vlad. Šmilauera, § 352; třídění podle významu základních slov tamtéž, § 372-1; třídění *pomístních jmen* tamtéž, § 372-2 (zvláště pak jména vodní, § 372-3).

5. Zde podáváme přehled hlavních typů českých *příjmení*:

1. Z *křestních jmen* (typ „Mácha“)

11 *Plná jména*: Burian, Dobiáš (= Tobiáš), Jeremiáš, Karel, Konrád, Marek

12 *Zkrácená jména*: Alex z Alexej, Nor z Norbert, Razím z Erazim

13 *Zdrobnělá jména*: Buriánek, Heřmánek, Martínek, Mikulášek, Štěpánek, Tomášek, Urbánek, Václavek; Havlíček

14 *Domácké podoby*: *-a*: Frýda z Fridrich, Klíma z Kliment, Kuba z Jakub, k tomu zdobnělé Kubka, Lada z Ladislav, Valenta z Valentin, Vávra z Vavřinec;

-da: Burda z Burian, Jirda z Jiří, Šalda z Šalomoun, Valda z Valentin;

-ch: Pech z Petr, k tomu Pecháč, Pecháček; Mach z Matěj, Martin, k tomu Mácha, Mašek, Mašíček; Vondřich z Ondřej; Zich ze Zikmund;

-ák, -k(a): Šimák ze Šimon, k tomu Šimáček; Havelka, Pavelka;

-la, -lek, -ula: Hála z Havel, k tomu Hálek, Halas; Vacula z Václav, k tomu Vaculík;

-ín, -oun, -ňa: Kubín z Jakub, Šaloun z Šalomoun, Beňa z Benedikt, Váňa z Václav;

-as, -es: Hynais z Hynek, Mánes z Emanuel, Mates z Matěj, Pavlas z Pavel;

-eš, -áš, -iš, -ša: Aleš z Alexej, Bareš z Bartoloměj, Beneš z Benedikt, Bernášek z Bernard, Jariš z Jaroslav, Mareš z Martin, Mikeš z Mikuláš; Píša z Petr;

-ota, -ata: Janota z Jan, Jirota z Jiří, Mikota z Mikuláš, Kubata z Jakub atp.

Domácké a zdobňovací přípony se hromadí: Mareš — Maršík — Maršíček.

15 Z *ženských jmen* (u osiřelých apod.): Sabina, Barborka, Mařák a Mařánek z Mářa.

16 *Patronymika* (odvozená z otcova jména): Stankovič; Janů, Martinů.

2. *Podle stavu a zaměstnání* (typ „Sládek“)

21 *Podle stavu*: Dobrovolný (dal se dobrovolně v poddanství), Svoboda (svobodný sedlák), Zeman.

22 *Podle zaměstnání*: Bednář, Bělíč (bělíč plátna), Heyduk (ozbrojený osobní sluha), Kadlec, Knap (soukenický tovaryš), Kolár (Kolář), Koželuh, Krejčí, Malíř, Pilař (výrobce pil nebo

- majitel pily), Pluhař, Rybák, Řezáč, Ševčík, Vážný (vedl např. vážení ryb při výlovu), Zvonař.
- 23 *Podle předmětu charakteristického pro zaměstnání:* Jehlička (krejčí), Vodička (hostinský).
3. *Podle původu* (typ „Čech“)
- 31 *Obecná označení:* Novák, Novotný, Nový se jmenoval přistěhovalec (ale také švec, který šil nové boty, na rozdíl od vetešníka).
- 32 *Ze jmen národů a kmenů:* Čech, Polák, Poláček, Rusín, Srb, Němec, Švejda (Švéd), Baloun (Valon), Uher; Hanák.
- 33 *Ze jmen zemí a krajů:* Morávek, Slezák, Rakous; Horálek.
- 34–36 *Ze jmen osad:* 34 *-ský:* Bělohradský, Březovský, Čelakovský (Čelákovy u Přeštic), Dobrovský (Dobrovice), Jilemnický, Palacký (Paláčův u Nového Jičína), Vinařický; podobně v spisovatelských pseudonymech: Brodský, Třebízský (Třebíz u Slaného); 35 *-ák, -an, -ec, -ík:* Podlesák z Podlesí, Pražák; Křečan z Křeče, Biňovec z Byňova, Větrovec z Větrova; Švábeník ze Švábenic;
- 36 *bez přípony:* Kolín, Kouřim, Lom, Příbram, Sobotka.
- 37 *Z předložkových pádů:* Zhor, Zlesák, Odvody.
- 38 *Podle rodinného vztahu:* Dědek, Dědeček, Strejc, Zítek (k zeť).
4. *Podle bydliště* (typ „Březina“)
- 41 *Podle polohy bydliště* (zvláště na vesnicích): Dolejší, Hořejší, Konečný; Kopecký, Skála, Skalička; Hájek, Doubrava, Habřina; Podlipský; Vostuncák (chodské: vod stunce, tj. studnice); Zápotocký, Závodský.
- 42 *Podle domovních znaků*, kterými se před zavedením popisných čísel označovaly domy: Anděl (U zlatého anděla), Čapek (U čápů), Klíč (U klíčů), Pelikán, Pštos (U zlatého pštrosa), Žába (U zelené žáby).
5. *Podle vlastností* (typ „Sova“)
- Vlastnosti tělesné nebo duševní se označují:
- 51 *adjektivem:* Bílý, Černý, Červený, Suchý, Mokrý, Hrubý (tj. velký), Malý, Krátký, Zubatý; Pokorný, Rozkošný, Steklý, Tichý, Utěšený, Veselý
- 52 *substantivem odvozeným z adjektiva:* Bezruč z bezruký, Holan z holý, Očadlík z očadlý „opálený“, Vokáč z okatý
- 53 *jménem nápadné části těla* (metonymicky): Kučera, Noha, Nosek; podobně Šrámek („šrám jizva“).
Velmi častá jsou *jména metaforická*; člověk se označí jménem:
- 54 *zvířete:* Jelen, Jelínek, Kocourek, Králík, Vlček; Ptáček, Čapek, Havránek, Holub, Husa, Káňa, Kapoun, Kavka, Kohout, Stehlík; Ryba, Rybka; Žába; Brabenec, Včelička, Moucha;
- 55 *rostliny:* Dub, Jedlička, Smrček, Trnka; Fiala, Růžička; Květ;

- 56 *věci:* Koudela, Svěrák (krokev), Kříž; Bečka, Saudek, Škoppek, Mošna;
- 57 *potravin:* Polívka, Vomačka, Sekanina, Sádlo, Smetana, Mleziiva, Syrovátka, Homolka, Bochníček, Rohlík, Patočka, Med, Kroupa, Otruba.
- 58 *Z abstrakt a kolektiv:* Lakota, Mezera, Mládežka.
- 59 *Z náboženských představ:* Anděl, Čert, Pikart, Říman (římský katolík).
6. *Podle dějů* (typ „Nezval“)
- 61 *Příčestí minulá činná:* Dostál, Hrabal, Kopal, Nedbal, Sušil; Nahodil, Navrátil (sedlák, který zběhl, ale zase se vrátil), Nechvátal, Nežil, Ostrčil, Skoumal, Vostřel, Vycpálek, Zatloukal.
- 62 *Ve větné formě:* Precechtěl, Stojespál, z toho Stejspál; v starší době byla i příjmení jako Snědlidítetikaši, Šmejkalstřevíc, Zulprase.
- 63 *Rozkazovací způsoby:* Pober, Rafaj, Skovajsa, Vochoč; s rozvíjejícími členy: Osolobě, Pivec (tj. pij vic).
- 64 *Jiná jména ze sloves:* Drda (drdat „škubat“), Šusta z šoustat, Směja, Fučík, Mrštík.
7. *Jména cizího původu* (typ „Seifert“)
- 71 *Latinská* (z humanistické doby): Fábora z faber „kovář“, Pištor z pistor „pekař“, Rektoris „rektorův“, Johannis (genitiv k Johannes), Pauly (k Paulus), Nigrýn k niger „černý“; vnějšíně polatinštěná jsou jména Mathesius z Mates, Kramerius z Kramář.
- 72 *Řecká s příponou -ides:* Johanides, Petrides, tj. syn Janův, Petrův.
- 73 *Italská a francouzská:* Demartini, Stretti, Zamponi; Vermouzek z francouzského Marmouset.
- 74 *Německá příjmení* jsou ovšem nejčastější. Můžeme je třídit podobně jako příjmení česká; ovšem frekvence jednotlivých typů je odchylná (v němčině je mnoho jmen podle stavu a zaměstnání):
- (1) Bendl a Dyk z Benedikt, John = Jan, zdvojené Petrmichl; Milfait je Vít ze mlýna.
- (2) Fischer „rybář“, Förster „fořt“, Glazar „sklenář“, Hoffmann „dvořák“, Machar asi z (Hut)macher „kloboučník“, Mayer, Majer „dvořák“, Šolc z Schulze „rychtář“, Wolker z (Tuch)walker „valchář“.
- (3) Neumann „Novák“, Böhm „Čech“, Frank, Šváb, Bajer „Bavor“, Šotola snad z Schotte „Skot“; ze jmen osad buď bez přípony: Arnstein, Berndorf, Nývlt z Neuwelt, nebo s *-er:* Appetauer, Blumauer, Lutterer, Matzenauer.

(4) Fibich z Viehweg „draha“, Schulhof „přístavek na dvoře synagogy“.

(5) Schwarz „černý“, Kurz „krátký“, Lang „dlouhý“, Schweiger „mlčenlivý“, Romháp z Rabenhaupt „havraní hlava“; Volf „vlk“, Hirsch „jelen“, Storch „čáp“, Knobloch „česnek“, Pilz „hřib“, Pelcl „kožíšek“, Winter „zima“.

(6) Častá jsou jména imperativní: Schicktanz „pořádej tanec“, Rechziegel „zdvihni cihlu“, Scheinflug a Schönpflug > Šen-flok z Scheu'n Pflug „vyhýbej se pluhu“ (o líném sedlákoví).

1. Mnohá jména připouštějí několikerý výklad: Mach může být z Matěj, Martin i z Malý; Čapek je z čáp, ale podnět jména mohl být buď v dlouhých nohou a dlouhých krocích nositele, nebo v domovním znaku, nebo v tom, že na střeše měli čapí hnízdo atd.

2. Podrobné výklady přináší: Josef Beneš, O českých příjmeních 1962; Jan Svoboda, Staročeská osobní jména a naše příjmení 1964.

3. Nejčastější česká příjmení jsou podle J. Beneše: Novák, Svoboda, Novotný, Dvořák, Černý, Procházka, Veselý, Pokorný, Kučera, Jelínek, Hájek.

39

ABECEDNÍ SEZNAM SUBSTANTIVNÍCH TYPŮ

Typy jsou uspořádány přísně numericky. V některých případech jsou *kurzivou číslíce* označeny typy základní. Význam jednotlivých typů vyplývá z číselného označení (např. 12 zvířata) a z příkladu.

P. = poznámka. Spojovníky (12–37) se zpravidla vypouštějí. Příjmení (§ 38) nejsou zařazena.

- a- 259 nacionalismus
- a 112 předseda, 1174 nemluva, 18125 Jana, 1893 Eda
- ace 1582 intabulace, 1772 civilizace
- áč 1175 bradáč, 122-06 roháč, 1350 ucháč, 154-06 pcháč, 154-26 křemenáč, 157-06 uzenáč
- áček 122-07 ledňáček, 1884 synáček, 1891 Ferdáček
- áda 1573 oranžáda, 1776 kavalkáda
- ajzna 1886 tlamajzna
- ák 112 pasák, 1147 ovčák, 1152 měšťák, 1163 školák, 1175 levák, 122-07 ušák, 1348 bodák, 1349 železnák, 152b severák, 154-07 slepák, 157-04 jablčák, 1769 dupák, 1825 myšák, 1887 židák
- al 123-17 chřástal
- ál 154-17 nahál, 1584 kancionál
- ala 123-17 kvíčala
- ála 15855 labiála
- álek 123-17 šoupálek
- áles 1581 sobotáles
- algie 1559 nostalgie
- álie 1563 fekálie
- an- 259 analgie
- an 1126 trhan, 1151 měšťan, 123-18 hafan, 1348 P. zaban, 153b dušičnan, methan, 154-18 chylan, 1887 copan
- án 1155 Afrikán, 1167 universitán, 1176 dlouhán
- anda 1824 fešanda
- ánek 1879 hošánek, 1891 Pepánek
- ánka 1879 chvílánka
- ans 138 stimulans
- ant 113 defraudant, 1176 hru-bant, 138 formant
- anti- 236 antisemitismus, 275 anti-strofa
- arci- 251 arcibiskup

- archi- 251 archidiakon
- árium 146 akvárium
- árna 1412 kavárna
- ař 1142 stříbrař
- ář 1141 bednář, 1164 sektář, 123-14 vodnář, 1343 P. nádobkář, 138 relikviář, 146 dormitář, 1584 her-bář, bylinář
- as 1176 chuďas, 123-12 nohas, 1888 lotras
- ásek 123-12 bělásek, 153 P. oblásek
- at 1156 Asiat
- át 113 delegát, 145, 168 chanát, 1775 diklát, 1845 episkopát
- átko 1831, 1863 dětátko
- átor 113 dekorátor, 138 elevátor
- atoř 146 laboratoř
- auto- 351 autokrat
- ava 154-20 pupava
- ázek 153 P. oblázek
- áž 1776 blamáž, 1845 kilometráž
- ba 1582 vazba, 172 sadba, 31 v-dolěčba
- „Baltoslované“ 352
- bez- 259 bezcit
- bez přípony (tvoření) 173:1736 „sad“, 1737 „(při)sada“ 1738 „sa-ze“, 1739 „zповěd“, dále např.: 113 zvěd, 123-16 kožojed, 1363 výtah, 145 přístav, 152b úsvit, 154-16 jitrocel, 1555 úraz, 1572 závin, 1582 odkaz, 15853 podmět, 244 podzim, 31 darmojed
- bi- 342 bicykl
- ce m. 1113 průvodce, 1582 dárcce, 31 drakobjice; ž. 1772 protekce, 1867 Vesce; s. 1553 bérce, 1868 dřevec
- cí 118 cestující
- cionář 1144 P. revolucionář
- ctví 162 chytráctví; dále v.-ství
- č 1112 opisovač 124-19 obalcč, 1344 hladič, 154-19 vstavač, v-ra-tič
- ča 1894 Anča
- če 154-26 zelenče, 1831 nedochůdče
- „černozem“ 32
- čí(k) 1115 průvodčí, 1116 plavčík
- čka 1345 hladička, 1752 rvačka
- „čtvrtilán“ 341
- da 1675 pravda, 1893 Čenda
- dějová jména v. 17 a jednotlivé typy
- deka- 342 dekagram
- di- 259 difamace, 342 diftong
- dia- 28 diamagnetismus
- dis- 259 disharmonie
- dlo 1191 fintidlo, 1341 hladidlo, 145 divadlo
- „dřevokaz“ 31
- „dvojspolek“ 342
- dys- 259 dysfunkce
- e 1651 výše
- ě/-e 154-26 sláďe, 1831 medvidě
- eba 1662 veleba
- ec 1114 plavec, 1146 dobrodinec, 1153 cizinec, 1166 mičurinec, 1172 lakomec, 122-05 pásovec, 1346 bodec, 1364 násadec, 152b ledovec, 153b leštěnec, 153c amfibolovec, 154-05 chrastavec, 157-05 jablkovec, 1582 zmocněnec, 1782 násadec, škrábanec, 1825 srnec, 1866 babec, 31 dřevorubec
- eček 1870 dědeček, 1891 Jareček
- ečka 1871 děvečka
- ečko 1872 dřivečko
- ek 1117 čmuhálek, 113 zmetek, 1147, 1191, 1242 bezzemek, 1177 mazánek, 1189 potomek, 122-03 černohlávek, 1357 opasek, 1365 nástavec, 1473 přístavec, 1481 předek, 151 čtvrtek, 152b úplněk, 153c tuček, 154-03 stolístek, 1553 pupek, 157-03 škrubánek, 157-2 výtazek, 1581 desátek, 1582 přestupek, 15854 přísudek, 1716 vánek, 1781 přístavec, 1861 dědek, 1891 Bedříšek
- el 153c hnědel, 154-21 květel
- en 1361 svícen, 151 leden, 153b naftalen
- eň 118 učeň, 120-09 sršeň, 1361 pochodeň
- ena 1824 prادلena, 1844 zvířena, 1894 Mařena
- ěna 1824 Lověna
- ence 168 impotence
- enda 1824 kafenda
- ének 1876 pylének
- enka 1877 děvenka, 1891 Kačenka
- énko 1878 slovenko
- ens 138 reagens
- ent 113 absolvant
- er 113 sprinter, 138 koherer, 1825 houser
- ér 113 aranžér, 1147 pozounér, 138 frotér
- erie, -érie 146 rafinérie, 168 pedantérie, 1845 žandarmerie
- erium 146 presbyterium

-eř 146 presbyter
 -eř 1143 bankéř
 -esa 1819 baronesa
 -est 161 svěžest
 -cum 146 museum
 -evna 1815 Kublajevna
 ex- 28 exjezuita
 -ež 1769 krádež
 -fil 31 rusofil
 -fob 31 germanofob
 -grafie 1586 geografie
 hekto- 342 hektolitr
 hemi- 341 hemisféra
 hepta- 342 heptometr
 hexa- 342 hexametr
 hyper- 254 hypercivilizace, 271 hyperprodukc
 hypo- 272 hypotonie
 -ch 1764 smích
 -i 1472 nadloktí, 1482 okolí, 151 období, čtvrtletí, 1671 mládí, 1842 dubí, 241 zábradlí
 -iáda 1584 broučkáda
 -ián 1168 hegelian, 1176 hrubián, 153c vesuvian
 -ic (-evic, -ovic) 1832 králevic
 -ice 122-02 ploštica, 1352 sukovice, 152a stálice, 152b metelice, 153c prchlice, 154-02 hořčice, 154-26 makovice, 1553 okostice, 1557 křivice, 1562 vepřovice, 157-02 slivovice, 1751 rvanice, 1772 deřinice, 18122 obřice, 1813 panovnice, 1818 řeznice, 1821 čápice, 1865 babice
 -iček 1873 tatíček, 1891 Honzíček
 -ička 1874 babička, 1891 Anička
 -ičko 1875 dřevíčko
 -id 153b kyanid
 -ie 1559 anémie, 1586 etymologie, 18128 Emílie, 1845 aristokracie
 -ik 1147 dramatik, 1168 akademik
 -ík 1171 mladík, 122-01 štíhlík, 1348 P. hladík, 153a uhlík, 153c suřík, 154-01 světlík, 1864 dědík, 1891 Jiřík
 -ika 1586 gramatika, 1845 tematika
 -ikum 138 narkotikum
 im-, in- 259 imperfektum, indispozice
 -in 153b hemoglobin, 153c almandin
 -in 1165 voják, 1432 kravín
 -ina 1173 staršina, 122-08 jalovina, 137 požívatina, 1471 slabina, pevnina, 154-08 krušina, 154-26 je-

řabina, 1552 slabina, 1553 ledvina, 1556 naběhlina, 1558 puchýřina, 1561 hovězina, 157-08 zelenina, 1583 francouzština, 15854 složenina, 163 krejčovina, 1783 štěpina, 1843 dubina, 1869 dívčina, klučina, 1891 Anina
 -ina 18129 Josefina
 -inec 1431 sirotčinec, 1562 blešinec
 -inek 1876 taánek, 1891 Nácínek
 infra- 272 infrazvuk
 -ing/-ink 1777 tramping a trempink
 -inka 122-08 modřinka, 154-26 bezinka, 1877 bábinka, 1891 Aninka
 -ínko 1878 srdínko
 inter- 234 interdentála, 274 interfáze
 -inum 146 Karolinum
 -iny 151 veřiny
 i(r)- 259 irealita
 -irna 1413 brusírna
 -iř 1144 hrnčíř
 -isko 1358 P. bičisko, 1425 hledisko, 1885 babisko
 -ismus 1559 nanismus, 168 buddhismus
 -ista 1146 gážista, 1169 gymnasista, 1188 externista
 -iště 1358 bičíště, 142 hřiště, 1885 klučíště
 -it 153c berounit
 -ita 1157 Abdéríta, 1169 husita, 168 kvalita, 1845 admirálita
 -itán 1158 Samaritán
 -iti-da, -s 1559 meningiti-da, -s
 -itor 113 repetitor
 -ium 146 gymnasium, 153a beryllium
 -ivo 1356 stavivo
 -izna 154-08 divizna, 1886 babizna
 -ka 112 vozka, 122-04 červenka, 124-16 perlorodka, 1351 jehlovka, 1366 podložka, 1443 vozovka, 151 pětiletka, 152a severka, 152b přeháňka, 153c rumělka, 154-04 cukrovka, 154-26 jakubka, 1553 chrupavka, 1557 škytavka, 1562 drnovka, 157-04 sušenka, 157-2 nádivka, 1584 ročenka, 1585-1 hláška, 1585-3 nadsázka, 1652 výška, 174 sádka, 18121 vnučka, 18126 Jindřiška, 1816 učitelka, 1818 kovářka, 1822 ryzka, 1824 kráska, 1862 babka, 1891 Anka, 1893 Jírka, 244 ohlávka, 31 barvoměnka

„kazimír“ 33
 kilo- 342 kilogram
 -ko 1863 dřívko
 kon- 26 kondominium
 kontra- 236 kontrarevoluce, 275 kontramatka
 -ky 151 dožínky
 -kyně 1814 svědkyně
 -l 1117 prášil
 -la 1894 Kátla
 leda- 257 ledakritik
 -lek 1117 čmuhálek
 -lík 1118 poběhlík
 -lít 153c fonolít
 -lka 1345 P. hustilka
 -lo 1353 bodlo
 -logie 1586, 353 filologie
 lži- 257 lžibásník
 měkčení 1645 červeně, 1739 zpověď
 meta- 271 metaderivát
 mezi- 234 mezipatro, 274 mezistanice
 místo- 235 místopředseda
 -mistr 353 rotmistr
 -mo 1474 nedožirámó
 -na 1229 kvočna, 1362 točna, 1411 herna, 18123 kněžna, 1824 klepna
 -ná 1715 zmýlená
 nad- 231 nadporučík, 271 nadvýroba
 -nda 17525 polizanda, 1824 fešanda
 ne- 258 nemarxista
 -né 1581 bolestné
 nedo- 257 nedobááník
 -ní 118 duchovní, 171 zasazení (v. podstatná jména slovesná)
 -nice 1343 ručnice, 1442 radnice, 154-02 slunečnice, 1553 sliznice, 1557 zimnice, 1562 ornice, 157-02 kvasnice, 1584 učebnice, 15851 střednice
 -níček 122-01 topolníček
 -nička 1584 soudnička
 -ník 1145 stříbrník, 1161 chasník, 1171 protivník, 122-01 obojživelník, 1342 ručník, 1441 čeledník, 153b kysličník, 153c krupník, 154-01 krtičník, 1553 hrudník, 1557 tučník, 157-01 moučník, 1582 opatrovník, 1584 slovník, 15851 středník, 243 záložník
 -ný 118 bytný
 -o 152 blaho, 1641 teplo
 -oba 153c běloba, 1661 chudoba
 -och 1178 staroch, 123-11 smraďoch
 -ok 122-03 prvok

-ol 153b karbol
 -ola 154-22 hlízola
 -om 1559 lipom
 -on 153b aceton
 -oň 154-25 jablón
 -or 113 kontrolor, 123-14 červor, 138 kompresor, 154-14 hrachor
 -orium 146 auditorium
 -oř 123-14 piskoř
 -ost 1191 Svatost, 151 minulost, 1554 plynatost, 1582 svěprávnost, 15825 dokonavost, 161 chytrost
 -osta 1173 starosta
 -oš 123-13 hraboš, 154-13 choroš, 1894 Antoš
 -ot 1753 jáasot
 -ota 1665 dobrota, 1765 dřímota, 1846 pěchota
 -ouch 123-11 vodouch, 154-11 blatouch
 -oun 1119 řvoun, 1179 hezoun, 123-10 lvoun, 1348 P. letoun, 153 P. obloun, 1888 vrahoun
 -our 1179 hubeňour, 1888 dědour
 -ous 1179 divous, 123-12 kalous, 1888 dědous
 -ouš 1179 starouš, 123-13 chochoulouš, 1888 dědouš, 1893 Bohouš, 1894 Hedvouš
 -oušek 1881 dědoušek, 1891 Jaroušek, 1893 Heloušek
 -ouško 1883 jablouško
 -out 1119 mlisout
 -ová 18124 radová, 1817 doktorová, 1823 bernová
 -ovec 1162 Přemyslovec, 153c amfibolovec, 1557 vazivovec; v. i -ec
 -oví 1842 stromoví
 -ovi(c) 1847 doktorovi(c)
 -ovina 1558 rakovina, 1561 dřevovina, v. i -ina
 -ovna 1414 válcovna, 18123 královna, 1815 Přemyslovna
 -ovně 1581 poštovně
 -óza 153b laktóza, 1559 nervóza
 pa- 255 padolina
 para- 257 paramorfóza
 pento- 342 pentoda
 per- 271 perchlorát
 -pis 1586 dějepis
 pod- 232 podporučík, 272 podvýroba
 podstatná jména slovesná 1363 občerstvení, 1555 uskřinutí, 1582 darování, 15853 ohýbání, 171 za-

sazení, píchnutí, 31 vinobraní atd.
 polo- 341 polokoule
 pra- 253 praděd
 pre- 273 prenotace
 pro- 235 prorektor, 257 pronárod, 273 proseminář
 proti- 236 protijed, 275 protisíla
 proto- 251 protonotář
 pře- 254 přesíla
 před- 233 předvečer, 273 předstupeň
 při- 256 příhana
 pseudo- 257 pseudomělec, 353 pseudoamatér
 quasi- 257 quasikontrakt
 re- 28 reemigrant
 „sad“, „sada“ v. bez přípony
 samo- 351 samouk
 „saze“ v. bez přípony
 -se 1771 sepse, 1773 koncese
 sebe- 31 sebeurčení
 semi- 341 semiokluzíva
 -seň 1766 píseň
 -sko 145 Příbramsko
 skoro- 257 skoropohádka
 -ský 1154 Galilejský, 118 hostinský
 -sle 1355 housle
 -slo 1354 máslo
 -slovi 1586, 353 bájeslovi
 složeniny 31 až 36
 sou- 26 sourozenec
 souslovi 377
 spolu- 26 spoluobčan
 -stvi 145 císařství, 1554 malomocenství, 1582 dvojženství, 1586 lékařství, 162 krejčovství
 -stvo 1841 panstvo
 sub- 272 subkomise
 substantivizovaná adjektiva: 118 cestující, 122-09 ušeň, kvočna, 1361 svícen, pochodeň, 1362 točna, 151 leden, 152b teplo, 154 ostrolist, 157-09 svíčková
 substantivizované číslovky 151
 super- 231 superintendent, 271 superantiéma
 supra- 231 supraracionalismus
 sur- 271 surtaxa
 sym- 26 symbióza

syn- 26 syntéza
 -ší 118 podstarší
 -t 1761 past, 1775 reskript
 -tba 1763 modlitba
 -tel 1111 pisatel, 1344 P. dělitel, 1582 osvojitel
 tetra- 342 tetralogie
 -tí 171 písknutí, v. podstatná jména slovesná
 -ko 1347 hladítko
 -to 1353 P. dláto
 -tor 113 direktor
 tri- 342 tricykl
 -tva 1762 pastva
 -ucha 123-11 poletucha, 154-11 žlučucha
 -ula 1888 dědula, 1894 Andula
 -ule 123-15 břehule, 154-15 bledule, 1888 brašule
 ultra- 254 ultramikroskop, 271 ultrademokrat
 -una 1894 Liduna
 -unk/-uňk 1778 mustruňk
 -unka 1879 dcerunka, 1891 Barunka
 -ura 163 docentura, 1774 cenzura, 1888 svinčura
 -uš 1894 Bohuš
 -uše 154-11 oskeruše, 1894 Anuše
 -uška 123-11 světluška, 1882 babuška, 1891 Baruška, 1894 Liduška
 -věda 1586 tělověda
 vel(e)- 252 veletrh
 více- 235 vicepresident
 výsledek děje 178 -ek, -ec, -ina, -ka, v. tyto přípony
 vzdoro- 353 vzdorokrál
 -xe 1771 deixe, 1773 flexe
 -yl 153b propyl
 -yně 154-23 měkkyně, 154-26 hlohyně, 1811 bohyně
 -ýř 1144 bradýř
 -ýš 123-13 koryš, 154-13 černýš
 -za 1771 antitéza
 -ze 1771 geneze, 1773 expanze
 „zeměžluč“ 353
 -zeň 1767 kázeň
 „zpověď“ 1739
 -zpyt 1586 přírodozpyt

TVOŘENÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN (adjektiv)

4 až 6

Přehled

Přídavná jména se tvoří:

I. z podstatných jmen:	§ 4
A. příponami (vlas) vlasový, vlasatý	§ 41–48
B. předponami (z předložkových pádů) (bez vlasů) bezvlasý	§ 491
C. skládáním (černé vlasy) černovlasý	§ 492–494
II. z přídavných jmen:	§ 5
A. příponami (černý) černější	§ 51–53
B. předponami (černý) přecherný	§ 54
C. skládáním (černý a bílý) černobílý	§ 55–59
III. ze sloves:	§ 61–68
A. příponami (tvořit) tvořící, tvořivý	§ 61–64
B. předponami (s + běžný) souběžný	§ 65–67
C. skládáním (divy tvořit) divotvorný	§ 68
IV. z příslovcí: (dole) dolejší	§ 69

I. Přídavná jména tvořená z podstatných

4

A. TVOŘENÍ PŘÍPONAMI

41 až 48

Adjektivum tvořené ze substantiva vyjadřuje, že substantivum, které adjektivum řídí (např. pes), je: 41

1. ve **vztahu** k jeho základnímu substantivu: *bratrův* pes patří bratrovi, *novofoundlandský* pes pochází z Nového Foundlandu;
2. **podobné** jeho základnímu substantivu: *strakatý* pes je jako straka;
3. **charakterizováno** nějakým **vnějším znakem**: *chlupatý* pes je nápadný svými dlouhými, hustými chlupy;
4. **charakterizováno** nějakým **vnitřním znakem**: *rozumný* pes je význačný tím, že se chová rozumně („má rozum“).

Skupina 2. (podobnost) a 3. (charakteristika vnějším znakem) užívají v podstatě stejných typů tvoření.

Adjektiva první skupiny, významem nejširší, často zasahují do ostatních skupin: je *růžový sad* (s růžemi), ale i *růžové hedvábní* (barvou podobné růži); *otcovská péče* znamená i péči jistého otce, ale i péči otcově péči podobnou atd.

42 až 45

1. VZTAH

Do této skupiny, pro niž nemáme dost vhodné označení („příslušnost“ je poněkud úzké, „vztah“ zase široké), shrnujeme množství nejrůznějších vztahů mezi dvěma substantivy, z nichž jedno je základem adjektiva. Jsou to např. (viz také Novočeskou skladbu § 523, 542 n.) vlastnictví: *sousedova chalupa*; příslušnost k osobě (příbuzenská, společenská, služební atp.): *syn Ferdinandův, přítel Kvapilův, tajemník ředitelův*; příslušnost místní a časová: *poděbradský senior, letní prázdniny*; příslušnost části k celku: *karpatské výběžky*; autorství: *Štursova socha*; látka: *hedvábné šaty*; určení: *pánská šatna*; podmětovost: *pokoušení ďáblovo* (Ďábel pokouší), *choroba otcova* (Otec je chorý); předmětovost: *deposedování Rudolfovo* (Deposedovali Rudolfa).

Patří sem: A. vztah k životným	§ 42,
B. vztah k věcným a abstraktním	§ 43–44,
C. vztah k místním	§ 45.

42 A. Vztah k životným

AA. Vztah k jedinci (adjektivum přivlastňovací, posesivní na otázku *čí?*).

42-1 **1. -ův „bratrův; lvův“;**

2. -in „matčin; srnin“

A. 1. Přípona -ův je u jmen jedinců mužských, lidských (a) i zvířecích (b); přípona **-in** u jmen jedinců ženských, lidských (c) i zvířecích (d).

2. Tato adjektiva se netvoří (nebo jen výjimečně) od:

- (1) neuter (dítě, děvče);
- (2) substantiv na **-i** (kočí, Jiří), **-i** (Bernini, Belcredi); **-ice** (domovnice, sestřenice); **-yně** (Řekyně);
- (3) substantivizovaných adjektiv (cestující, Bělský, Tolstoj);
- (4) substantiv s přívlastkem nebo přístavkem (náměstí Jiřího z Poděbrad; úsilí znamenitého lékaře; vliv Shakespeara, zapřísáhlého to materialisty); jenom k *pan* s přístavkem je zastaralé adjektivum jiného tvoření *páně* (pokojík páně Jaroslavův); typ *F. X. Šaldova kritika* (čti: efix) je jen hovorový.

(5) Užívání adjektiv na **-ův** a zvláště **-in** je někdy omezeno zřetelem k libozvuku: místo „Lermontovovými básněmi“ napíšeme raději „básněmi M. J. Lermontova“; místo „ctitelé Emilini, Jiřinini, Aninini“ raději „ctitelé slečny Jiriny, naší Aniny“ atp.

3. Koncová souhláska se před **-in** měkčí v typu I (e).

4. Při tvoření se vychází z podoby, kterou má slovo v 2. pádu (f); ve shodě s tím se odsouvá v cizích slovech koncové nominativní **-a, -e, -i, -u**; zůstává však dlouhé **-é** (psáno i **-ee, -eu**), **ó** (**-eau**), **-ú** (**-ou**), **-au** (g).

5. Jména na **-ov** (Krylov, Čechov) mají adjektiva Krylovův, Čechovův.

6. Přivlastňovací adjektiva z vlastních jmen se píší se začátečním písmenem velkým; AP § 131, ŠP § 110.

7. Tato adjektiva mají své zvláštní skloňování.

B. Tvoří se ze jmen jedinců mužských (a, b) a ženských (c, d), zvláště též ze jmen vlastních; zřídka ze jmen zosobněných (h). — Nenabývají významu jakosti (na rozdíl od adjektiv označujících vztah k druhu, tj. na **-i, -ský): tygrův skok (jistého jedince), ale tygří dráp (jako mívají tygři); Shakespearovo drama, ale shakespearovské drama (po způsobu Shakespearově).**

C. (a) tvář knězova, ďáblův trylek, Hudsonův záliv, Achillova pata, Královo Pole; **(b)** tygrův skok, Alíkova miska; **(c)** královnin náhrdelník, matčina obět, Blažencino pokání; **(d)** oči srniny; **(e)** matčin, Olžin (často též Olgin, v. § O-11C1), macešin, Vandasčín, Aniččin, sestřeničín (tvoří-li se); Lidin, tetin, Annin, sestřin; **(f)** (Aleš, 2. Alše i Aleše) Alšův i Alešův; (Kubec, 2. Kubce) Kubcův; (Rieger, 2. Rieggra) Riegřův; (Fischer, 2. Fischera) Fischerův; (Gebauer, 2. Gebauera) Gebauerův; (Petar, 2. Petra) Petřův; (Flaubert, 2. Flauberta) Flaubertův; **(g)** Petrarca → Petrarkův, Dante → Dantův, Nietzsche → Nietzschův, Verne → Vernův (ale ustálené: Morseova abeceda), Pedro → Pedrův, Bratianu → Bratianův; Linné → Linnéova sou-

stava, Spee → Speeův, Richelieu → Richelieuův, Boileau → Boileauův, Bar-
thou → Barthouův, Nordau → Nordauův; (*h*) zahrady i stráně po Vltavi-
ných březích (Rais), Vesniny ústavy (spolku Vesna).

BB. Vztah k druhu

42-3 3. -ský (-cký) „bratrský, jezdecký“

A. 1. Tvoří se (na rozdíl od typů „bratrův, matčin“) i od: (1) neuter (dítě – dětský), (2) substantiv na *-i, -i* (kočí – kočovský, Verdi – verdiovský); ne však od substantiv na *-ice* pro nejas-
nost takového slova (od „domovnice“ by bylo „domovnícký“ jako
od domovník); (3) některých substantivizovaných adjektiv (třídní
– třídnický, nábožný – náboženský, příbuzný – příbuzenský;
ne však od: hostinský, cestující atd.).

2. Kvantita základu se zpravidla nemění (ale „rajský“, „panský“
na rozdíl od „pánský“). – Krátí se příponové *-ík, -(n)ík*; AP § 67,
ŠP § 54 (a). – Do obtížných skupin souhláskových se vkládá
e (b).

3. Koncová souhláska základu se mění; AP § 20–21, ŠP § 21
(příklady i z § 451):

(1) *-s-ský* dává *-ský*: Rus → ruský, Sas → saský;
-c-ský dává *-cký*: cizinec → cizinecký, jezdec → jezdecký;
-z-ský zůstává, ale odchylně: kněz → kněžský;

(2) *-k-ský* dává *-cký*: prorok → prorocký, básník → básnický
(k matka je však mateřský);
-h-ský dává *-žský*: Bůh → božský;
-g-ský dává *-žský* v ustálených případech: Oněga → oněž-
ský, Kongo → konžský; jinde *-g-ský* zůstává: Haag → haag-
ský, Chicago → chicagský;
-ch-ský dává *-šský*: mnich → mnišský, Vlach → vlašský;

(3) ze jmen vz. „kuře“ (*-et-*) se tvoří adjektiva na *-cký* (kní-
žecký, hraběcký, prasecký, zvířecký), ale hojnější je zde
tvoření příponou *-í* (§ 424);

(4) *-ř-ský* dává někdy *-rský*: svatý Jiří → svatojirský (i *-ř-*),
čeští bratři → českobratrský; ale kovářský, hadrářský atd.;
-ň-ský zůstává, je však míšenský vedle míšeňský.

4. Přisouvá se:

(1) *-ov-* u slov jednoslabičných (*c*), u slov končících se obtíž-
nou souhláskovou skupinou (*d*), zvláště u vlastních jmen (*e*);
-en- u přednostenský, starostenský (k přednosta, starosta);
-in- u dceřinské buňky (dcera), nevěstinský v. nevěstí, ne-
věstský (nevěsta);

(2) *-ík-* u některých substantivizovaných adjektiv na *-ní*:
třídní → (zast.) třídník → třídnický; jindy se vsouvá jen *-e-*:
duchovní → duchovenský, kontribuční → kontribučenský.

5. Odsouvá se někdy *-k-*, *-c-* v příponách *-ek, -ka, -ec, -ce* (f).

B. Tvoří se z druhových jmen lidí (*g*), ze jmen nadpřirozených
bytostí (*h*), ale též spolků a společností (*i*). Z vlastních jmen osob-
ních jenom tehdy, je-li význam jedince oslaben a nabývá-li tak
jméno spíše významu představitele typu (*j*). Ze jmen zvířecích
zřídka, jen u některých větších domácích a přeneseně (*k*). – Ně-
kdy se vychází z cizích adjektiv na *-ianus, -anus, -inus*, event.
z jejich obměn v různých jazycích (*l*).

Na rozdíl od těchto adjektiv adjektiva na *-ův* označují jedince
(*m*), adjektiva na *-ný* (§ 4235) charakterizují vnitřním zna-
kem (*n*).

C. (a) básnický, dělnický, kuchtický; (b) sestra – sesterský, ministr → mi-
nisterský, panna → panenský; (c) čertovský, dědovský, fořtovský, ale:
členský, kněžský; (d) kmotrovský, soudcovský; (e) kainovský, herodesov-
ský, napoleonovský; (f) pacholek → pacholský, jeptiška → jeptišský, ob-
rozenec → obrozený, mravokárce – mravokářský; (g) mužský, dětský,
manželský, sousedský, hamitský, bulharský, mohamedánský, otrocký,
královský, darebácký, chvalořečnický; (h) božský, dábelský, vodnický;
(i) svazarmovský, sokolský, devětsilský; (j) svatojanská muška (létá okolo
svátku sv. Jana Křtitele 24. VI.), priessnický obklad, hofmanské kapky
(po způsobu Priessnitzově, Hoffmannově), sisylvská práce (jako dělal
Sisyfos), dantovský (v duchu Dantově), ulice Valdštejnská, Thunovská
(podle paláce rodu Valdštejnů, Thunů); (k) koňský, volský, sviňský, prase-
cký (vedle prasečí), hovadský (hovadům podobný, proti: hovězi), psov-
ská povaha, peský život (ale psí zápřah), křečkovské bohatství (lichvář-
ské); (l) Julius → juliánský, Terezie → tereziánský, Valdus → valdenský,
Alžběta → alžbětinský, Josef → josefinský, Rudolf → rudolfinský, Jagello →
jagellonský; (m) myslivecův pes proti myslivecký pes, Nerudovy básně
proti nerudovské básně; (n) mistrovské důstojenství (důstojenství mistrů),
mistrovská škola (pro výchovu mistrů), mistrův zákaz, mistrná hra (vý-
tečná, znamenitá).

Poznámka. Vedle mistrný i hrdinný, dobrodružný; v. § 423, B a C (*n*). 42-35

4. -í, -čí „lví; dozorčí“

42-4, 5

A. 1. Krátí se samohláska *á*, někdy i *ou* v základu dvojslabičných
jmen (*a*) a *i* v příponě *-ík*, AP § 66, ŠP § 53 (b).

2. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I (*c*), jednotlivě
i v typu III (*d*); u substantiv vz. „kuře“ je *-ecí*, ojedinele *-ečí* (*e*).

3. Odchylně se tvoří „kočičí“ ke „kočka“.

B. U jmen zvířat tvoření velmi produktivní (*f*), časté i u jmen
nadpřirozených bytostí, zvláště nižších (*g*); ze jmen lidí zřídka,
a to ze jmen žen (*h*), ze jmen vz. „kuře“ (*i*), ze jmen na hrdelnici
a *c* (*j*). Individuální jsou adjektiva ze jmen rostlin (*k*).

Z deverbativních jmen lidí na *-ce* a *-ec* tvoří se typ „dozorčí“
s významem „vykonávající úlohu dozorce“ (*l*).

C. (a) čapí, kraví, ptačí, vrání, muší; ale paví a páví, beránčí, skřivánčí,
býčí, chroustí; (b) kamzíci, králíci, slavičí; (c) boží, bleší, dívčí, opičí,
hadí, kohoutí, kapouní, výří; (d) hovězi, hraběci; (e) hraběcí, hříběcí, kní-
žecí, telecí, zvířecí; jehněčí, kozlečí, prasečí; (f) zvířecí, savčí, samčí, sa-
mičí, lví, nosorožčí, myší, ptačí, holubi, rybí, muší, bleší; (g) trpasličí,

síření, rusalci, sylfi, obří; (h) babí (babí kout, babí léto proti babské tlachy), vdoví, nevěstí; (i) hraběcí, knížecí; (j) pastuší (tobolka), Otročí (jezero), šaščí, sirotčí, vestálčí, nevěstčí, panovníčí; (k) broskví nádech (Heyduk), jabloní květ (Zeyer), klokočí růženec (Neruda); (l) dozorečí důstojník (pověřený dozorem), smírčí soudce (určený k smírfování), vůdčí úloha, tvůrčí duch, lovčí hrádek; podobně dílí k zaniklému *dílece.

1. Ze jmen hromadných se tvoří adjektiva jako ze jmen věcných; v. v § 430–433 oddělení 13.

2. Ze jmen zvířat se tvoří jako ze jmen věcných, jde-li o materiál ze zvířecího těla nebo o volnější vztah; v. v § 430–433 oddělení 14 o příponě *-ský*, u jmen zvířat v. § 423 B (*k*).

43, 44 B. Vztah k věcným a abstraktním

43-0 AA. Obecné typy

1. Ze jmen věcných (viz III. a V. skupinu substantiv, § 13–15) a ze jmen abstraktních (skupina VI. a VII., § 16–17) se vztahová adjektiva tvoří společnými příponami *-ový*, *-ný*, *-ní*.

2. Rozsah užití jednotlivých přípon není přesně vymezen; hranice mezi nimi jsou v různých významových skupinách různé. Leckdy se od téhož substantiva tvoří dvojí i trojí adjektivum; např.:

bez významového rozlišení:

křišťálová i křišťálná číše, holeňová i holenní kost;

s významovým rozlišením:

-ový, *-ný*: cihlový sýr — cihelná zeď, jazykový salám — jazyčná hláska, sirová kyselina — sirný zápach, sněhové závěje — sněžná barva, větrové bonbóny — větrný mlýn, vínová barva — vinný sad, vzduchová prostora — vzdušná místnost;

-ový, *-ní*: nosové hlásky — nosní dutina, strojový papír — strojní inženýr, tabákový list — tabáční trafik, trhová smlouva — tržní ceny, týlová komunikace — týlní kost;

-ový, *-ný*, *-ní*: cukrová homole — cukerný prach — cukerní průmysl, křídlový oltářík — křídelní (řidč. křídelný) voják, srdcová dáma — srdečný pozdrav — srdeční sval;

-ný, *-ní*: hrdelná hláska — hrdelní soud, měsíčná noc — měsíční fáze, zubné hlásky — zubní kaz, služební duch — služební přísaha atd.

3. a) V užití jednotlivých přípon se někdy ukazuje časové vrstvení. Adjektiva ze jmen rostlin tvoříme běžně příponou *-ový* (dubový, šalvějový, bezový atd.); ale u jmen rostlin, které byly od nejstarších dob nejdůležitější, totiž u jmen obilnin, máme příponu *-ný* (žitný, pšeničný); je jedině „pohankový“, a to je slovo původu mladšího. — Ke slovu „kalich“ tvoříme adjektivum „kalichový“, ale mluvíce o době husitské, užíváme archaického

„kališný“; v botanice též „kališní listek“. — V posunutých významech se uchovávají starší typy: *k* „nota“ je dnes adjektivum „notový“, kdežto starší „notný“ má posunutý význam „rozsáhlý, veliký, pořádný“. — Na Starém Městě v Praze je „Kožná ulice“, v Libni je „Kožní ulice“.

b) Do poměru těchto přípon zasahovali i teoretikové. Zvláště P. J. Šafařík ve významném „Německo-českém slovníku vědeckého názvosloví“ 1853 horlil proti příponě *-ní* (v slovenštině zanikla).

c) Někdy rozhodují momenty formální. K základům, které se končí na *-k*, přistupuje spíše *-ový* než *-ný*, *-ní*: mluvíme o větě podmětné a předmětné, ale o větě doplňkové, přívlastkové, o velitelství plukovním, ale posádkovém, o zákonu honebním, ale tiskovém. Věcná jména na *-(n)ík* mají *-ový* vždycky: knoflíkový, krápníkový, hrudníkový, moučnickový atd.

4. Příklady jsou u jednotlivých přípon uspořádány podle věcných skupin, do nichž jsme rozvrhli substantiva. Znamená tedy:

III. prostředky

V. 1. časové pojmy

2. nebeská tělesa,
přírodní jevy a úkazy

3. nerosty

4. rostliny

5. části těla

6. nemoci

(7. hmoty spojujeme s 3)

8. pokrmů a nápoje

9. platy a poplatky

10. pojmy právníkové

a vůbec společenské

11. řeč a písmo

12. vědní obory

VI. vlastnosti

VII. A. děje, B. výsledky dějů

dále: 13. hromadná jména

14. zvířecí jména (jde-li
o materiál nebo o vol-
nější vztah).

Písmeno *o* znamená, že je přípona u daného typu obvyklá; *m* znamená příponu méně častou, *ř* — řídkou.

1. *-ový* „dělový“

A. Samohláska základu se někdy krátí, zvláště u těch substantiv, která mají nebo měla v dalších pádech krácení (b). V odborném názvosloví se tato adjektiva tvořívají i od podstatných jmen slovesných a jiných substantiv na *-í* (c).

B. (a) Obvykle: ze jmen (III) prostředků, (V. 3, 7) nerostů a hmot, (4) rostlin, (6) nemocí, (8) jídel a nápojů, (9) poplatků, (11) knih apod., (VI) vlastností (mimo jména na *-ost*, *-ství*), (VII. B) výsledků děje;

méně často: ze jmen (V. 1) časových pojmů, (5) částí těla, (10) společenských pojmů, (VII. A) dějů, (14) zvířat.

zřídka: ze jmen (V. 2) nebeských a přírodních jevů.

Přípona z těchto tří nejproduktivnější.

C. (a) III. o: letadlový, hrncový, palivový, houslový, židlový, kalhotový
V. 1 m: (měsíce, hodiny a jejich části) lednový, hodinový, vteřinový, časový

V. 2 ř: úplňkový, vzduchový, deštový

V. 3, 7 o: (novější jména) hliníkový, démantový, louhový, dehtový, mýdlový

V. 4 o: stromový, bezový, celerový, hlávkový, ořechový, stonkový

V. 5 m: mozkový, jazykový, rohový, lojový

V. 6. o: cholera, chřipkový, křečový, morový, slintavkový

V. 8 o: gulášový, jelitový, chlebový, kroupový, máslový, čajový

V. 9 o: daňový, dávkový, platový, mzdový

V. 10 m: majetkový, cedulový, průmyslový, rozpočtový, zakázkový

V. 11 o: jazykový, cvičebnicový, novinový, snářový

VI. o (mimo -ost, -ství): hodnotový, klidový, nouzový, prospěchový

VII. A m: úmorový, rozpočtový, pořadový, ústupový

VII. B o: úlomkový, splaškový, úbytkový

13 o: davový, lidový, rodový, sborový, spolkový

14 m: maso vepřové, skopové, želvová polévka, lipanové pásmo, pstruhové vody; křečkový, koníčekový, kunový kožich

(b) hrachový, chlebový, březový, lihový, vozový; (c) napětové relé, setové obilí, závažová váha, pětiposchoďový dům.

43-2 2. -ný „kulometný“

A. Samohláska základu se někdy krátí (b). Do obtížných souhláskových skupin se vkládá e (c). Koncová souhláska základu se měkčí v typu II, -c však ne vždy (d).

B. (a) Obvykle: ze jmen (V. 2) nebeských a přírodních jevů, (12) vědních oborů;

méně často: ze jmen (V. 3, 7) nerostů a hmot, (4) rostlin, (6) nemocí;

zřídka v ostatních skupinách.

V tomto významu méně produktivní než -ový; mívá ráz přípony starší.

C. (a) III. ř: kulometný, strunný

V. 2 o: slunný, hvězdný, mračný, větrný, tepelný, temný

V. 3, 7 m: (u starších slov) železný, křemenný, skelný, nerostný

V. 4 m: (u jmen obilnin, slov na -ice, -ina) žitný, prosný, hořčičný, rostlinný

V. 5 ř: tělesný, mozolný

V. 6 m: (u jmen na -ice) krtičný, křivičný, zimničny

V. 8 ř: mléčný, vinný; V. 11 ř: slovní, písemný

V. 12 o: dějepisný, jazykovědný, hláskoslovný, přírodopisný

VI.-VII.: od těchto substantiv se příponou -ný tvoří adjektiva charakterizující vnitřním znakem (§ 483); vztahová adjektiva jsou jen výjimkou: u jmen na -ba: bohoslužebný, léčebný; u jmen na -ot: hřmotný, jasotný

13, 14 ř: plemenný, rodinný; živočišné uhlí

(b) jaderný, sirtý; (c) buněčný, jehelný, hrdečný; (d) knižný, živočišný, výdělečný, krupičný (ale: mocný, nápomocný, obecný).

43-3 3. -ní „zbrojní“

A. Samohláska základu se někdy krátí (b). Do obtížných souhláskových skupin se vkládá e (c). Koncová souhláska základu

se měkčí v typu II, -c jen v „noční“ (d). Koncové *d t ň ř* tvrdne (e). Přisouvá se -ov- u slov jednoslabičných (f) a u slov končících se obtížnou souhláskovou skupinou, zvláště s *k, t* (g). Odsouvá se koncové -n v příponě -na (h).

B. (a) Obvykle: ze jmen (V. 1) časových pojmů, (5) částí těla, (10) právních a společenských pojmů, (VI) abstrakt na -ost, (VII. A) dějů;

méně často: ze jmen (III) prostředků, (V. 2) nebeských a přírodních jevů;

zřídka v ostatních skupinách.

C. (a) III. m: strojný, zbrojní, lodní, oděvní

V. 1 o: roční, jarní, vánoční, měsíční, nedělní, středeční, ranní

V. 2 m: sluneční, východní, živelní; V. 4 ř: dřevní, květní

V. 5 o: kožní, oční, hrudní, žaludeční, ruční, boční

V. 6 ř: kýlní, průtržní; V. 8 ř: jídelní, pivní; V. 9 ř: činžovní

V. 10 o: právní, trestní, správní, úřední, obchodní, výrobní

V. 11 ř: abecední, listovní

VI. u jmen na -ost: bezpečnostní, činnostní, národnostní, vzdělanostní; jinak řídké: mravní

VII. A. o: dražební, hudební, stavební, učební, volební; křestní, pracovní, vývozní, cestovní

13 ř: národní, cechovní, společenstevní;

(b) jaterní, peněžní, plicní, kožní, smluvní; (c) hlezenní, dlažební, hudební, sídelní, družstevní; (d) jižní, břišní, kataložní, čtvrteční, noční (ale: lící, obecní, plicní); (e) loď → lodní, ústředí → ústřední, oběť → obětní, úmrtí → úmrtní, seminář → seminární (ale kalendářní); (f) plukovní, cechovní; (g) bankovní, kolkovní, poštovní, cestovní, listovní; (h) pokladna → pokladní, spořitelna → spořitelní.

BB. Zvláštní typy

44

4. Přípony u jmen chemických sloučenin

44-1 až 8

A. Do obtížných souhláskových skupin se vkládá e (b). Odsouvá se -ik (c), -ium, -yum (d), -ina (e).

B. Označují kysličníky, kyseliny a soli podle poměru atomů základního prvku k atomu kyslíku: (2 : 1) -ný, (2 : 2) -natý, (2 : 3) -itý, (2 : 4) -ičitý, (2 : 5) -ičný, -ečný, (2 : 6) -ový, (2 : 7) -istý, (2 : 8) -ičelý (a).

C. (a) N₂O kysličník dusný, NO kysličník dusnatý, N₂O₃ kysličník dusitý, NO₂ kysličník dusičitý, N₂O₅ kysličník dusičný, Ph₂O₅ kysličník fosforečný, MnO₃ kysličník manganový, Mn₂O₇ kysličník manganistý, OsO₄ kysličník osmičelý;

(b) draslo → draselný, hořčík → hořečnatý; (c) hliník → hlinitý, dusík → dusný, vápník → vápenatý; (d) niobium → niobičny, radium → radnatý, baryum → barnatý, osmium → osmičelý; (e) platina → platnatý, platičtý.

5. -ěný „vlněný“

44-9

A. Samohláska základu se krátívá (a). Koncová souhláska základu se měkčí v typu I (b).

B. Neproduktivní tvoření adjektiv s významem „udělaný z...“ (látkových adjektiv), a to ze jmen materiálu živočišného (c), rostlinného (d), nerostů (e) a výrobků (f). Některá z těchto adjektiv jsou uchována jen v odvozeninách: duběný v duběnka, růžený v růženec. Konkuruje s nimi adjektiva na *-ový, -ný, -ní* (g).

C. (a) slaměný, hliněný, kožený, ale: drátěný, proutěný, žiněný; (b) lýčený, voštěný, hliněný; (c) vlněný, žiněný, plstěný, srstěný, kostěný; (d) dřevěný, lýčený, slaměný, lněný; (e) měděný, olovený, hliněný; (f) plátěný, nitěný, skleněný, drátěný; (g) drátěný i drátový okruh, ale jen drátové spojení; dřevový, železový beton, dřevní průmysl, skelné i skleněné tabulky.

Ojedinele se ve významu vztahovém užíje i jiných přípon, např. „mluvnický“ (asi podle gramatický) proti „učebnicový“ atp.

45 C. Vztah k místním

Z obecných jmen se adjektiva tvoří příponou *-ský* a *-ní*, z vlastních jenom příponou *-ský*.

45-1 1. *-ský (-cký)* „horský, písecký“

A. 1. U cizích jmen zůstává na konci nehlasné (jenom psané) *e*, jestliže určuje výslovnost (a), dlouhé samohlásky (b), dvojhásky (c), *i* a *u* u jmen dvojslabičných (d), ale odpadá (vedle *-a, -e, -o*) i *a* u u viceslabičných (e) a *-ie*, vzniklo-li jméno ze jména národního (f).

2. Krácení v: řípský, mělnický; dloužení: Slaný — slánský, plánský; do obtížných skupin souhláskových se vkládá *e*, zvláště u jmen na *-na* (g).

3. Změny koncové souhlásky jako v § 423 A 3 (h).

4. Přisouvá se: (1) *-j-* u cizích jmen, jejichž základ se po odsunutí poslední samohlásky nebo *-os, -us, -on, -um* končí samohláskou, tedy u jmen na *-ao, -ea, -eo, -eos, -ia, -ie, -ion, -ios, -ium, -oa, -ua* (i); (2) *-ec-, -en-, -n-* u některých jmen domácích a slovenských (j).

5. Odsouvají se: (1) nářečně přípony *-ice, -in, -any, -ník, -no, -ov, -ovec* (k); (2) přípony *-sk, -sko, -sco* (m); (3) *-k, -g* u cizích jmen na *-berg (-berk, -perk, -berok), -burg (-burk), -ingen, -ka, -ky* (n).

B. Z místních jmen obecných (p) i vlastních, domácích i cizích (r). U jmen vlastních je to tvoření výhradní a neomezeně produktivní; u obecných je konkurence s *-ní* (v. § 452). Tvoří se často i ze zpodstatněných adjektiv (s). Dříve se tvořilo i od cizích odvozených adjektiv, nikoli přímo ze substantiv; z toho jsou některé zbytky (t). Tvoření ze sousloví (Dvůr Králové — králové-dvorský) v. § 493. — Odchylně se tvoří oslovský, gothajský.

C. (a) Cambridge → cambridgeský (ge = dž), ale Yorkshire → yorkshirský; (b) dauphinéský, bordeauxský (čti: bordóský); (c) palauský, kiaočeský; (d) Bari → barijský, Baku → bakuský; (e) Tivoli → tivolský, Timbaktu → timbuktský; (f) Syrové → Sýrie → syrský, Persie → perský, Sicílie → sicilský; (g) Bystrá → bysterský, Chuchle → chuchelský, Bubny → bubenský, Hořka → hoštěcký, dílna → dílenský, malírna → malírenský; (h) Brandýs → brandýský, Husinec → husinecký, Praha → pražský, Kongo → konžský, ale Haag → haagský, Togo → tožský, Peking → pekingský; Písek → písecký, Curych → curyšský; (i) Bilbao → bilbajský, Guinea → guinejský, Borneo → bornejský, Oreos → orejský, Olympia(-ie) → olympijský, Chios → chijský, Nauplion → nauplijský, Tauromenium → tauromenijský, Samoa → samojský, Mantua → mantujský; (j) Ústí → ústecký, Most (i Karlův most) → mostecký, Brno → brněnský, Sviný → svinenský, Blansko na Moravě → blanenský, Nitra → nitranský, Tatry → tatranský; (k) Pardubice → pardubský, Hodonín → hodonský, Rokycany → rokytský, Lipník → lipenský, Mohelno → mohelský, Archlebov → archlebský, Bílovec → bílovský; (l) Oleška → olešský, Na Františku → františský, Hostinné → hostinský, Hlinné → hlinský; (m) Minsk → minský, Chřibsko → chřibský, Lipsko → lipský (ale: Hlinsko → hlinecký, Blansko na Moravě → blanenský), San Francisco → sanfranciský; (n) Bamberg → bamberský, Norimberk → norimberský, Vimperk → vimperský, Ružomberok → ružomberský, Hamburg → hamburský, Nymburk → nymburský, Meiningen → meininský, Aljaška → aljašský, Kamčatka → kamčatský, Benátky (italské) → benátský; ale: Šan-tung → šantungský, Nanking → nankingský, Banka → bankský, Benátky (české) → benátský; (p) severský, horský, mořský, říšský, městský, cukrovarský, pekárenský, kuchyňský; (r) krkonošský, sázavský; evropský, benátský, madridský; (s) Káraný → káraný, Krásná → krásenský, Hluboká → hlubocký, Jilové → jilovský; (t) Kuba → kubánský, Peru → peruánský, Loreta → loretský, Florencie → florentinský klobouk (jinak florentský), Damašek → damascenská ocel (jinak damašský), Malta → maltézský řád (jinak maltský); anglický, indický.

2. *-ní* „místní“

A. Formální stránku viz § 433 A.

B. Ze jmen místních obecných (a), u některých základů vedle (starší) podoby na *-ský* (b); jen *-ní* je vždy u jmen kultur a komunikací (c).

C. (a) východní, ostrovní, jezerní, státní, obecní, kostelní, domovní (k dům); (b) farní — farský, poštovní — poštovský, seminární — seminářský, tovární — továrenský, radniční — Radnické schody (Praha-Hradčany); (c) lesní, polní; silniční, mostní.

Místní význam mohou mít i obecná jména vztahová, zvláště na *-ový*: bytový, chrámový, pokojový, táborový; v. § 431.

2. PODOBNOST (podobný něčemu, mající tvar, podobu, 46
ráz jako..., vypadající jako..., připomínající něco).

Formální stránka (A) se probírá už i pro 3. charakteristiku vnějším znakem.

1. *-ovitý* „kašovitý“

A. Samohlásky základu se krátívá (a).

B. Nejproduktivnější typ adjektiv vyjadřujících podobnost (b). Zvláště hojně se těchto jmen užívá k označení čeledí zoologických (c) a botanických (d) podle význačného jejich představitele.

C. (a) koule → kulovitý, práce → pracovitý; (b) kašovité, kruhovité, pilovité, kleštovitý, list kopistovitý, fraškovité; (c) lat. *-idae*: šelmy kočkovité — Felidae, kunovité — Mustelidae, dravci sokolovití, ryby sleďovitě; (d) lat. *-aceae*: jesencovité — Celastraceae, cypřišovitě — Cypressaceae, hvězdošovitě, arónovitě, krtičníkovité.

46-2 až 6

2. -atý, -ovatý, -natý, -itý, -istý „strakatý, klišovitý, dřevnatý, dlanitý, zlatistý“

A. Samohláska se krátkivá (a). Před *-atý* a *-natý* se měkčí vždy c (b), někdy i k a ch (c); před *-itý, -istý* je měkčení typu I (d).

B. Přípony *-atý, -natý* a *-itý* jsou časté, třeba je to tvoření ne příliš produktivní; *-ovatý* je řídké (e), na *-istý* jsou ojedinělé polonismy (f). Významového rozdílu většinou nebývá: klišovitý = klišovatý = klišnatý.

C. (a) baňatý, huňatý; travnatý, žilnatý, hrudnatý; hlinitý; (b) paličatý, špičatý; jehličnatý, krtičnatý; (c) laločnatý, okoličnatý, moučnatý; ale: okatý, strakatý, pupkatý; ušatý, ale uchatý, břichatý; (d) ostrážitý, šlašitý, očitý, vejčitý, haditý, zlatitý, mázdřitý; (e) baňatý, košatý, křížatý, kulatý; klišovatý, krupičkovatý; dřevnatý, moučnatý; vejčitý, zlatitý; (f) *květistý, stříbřistý.

46-8

3. -avý „kotlavý“

Přípona velmi řídká, původem deverbativní (v. § 621): kotlavý, popelavý, zrzavý (ze rzavý, tj. rezu podobný).

46-9

4. -ový „liškový“

B. Řídké, v zoologické terminologii ze jmen zvířat (a), na označení barev (b) a básnický (c).

C. (a) promyka lišková, trnovec klišový, sova krahujová; (b) barva růžová, fialová, lososová, holubičková, kalhoty kanárkové; (c) laňkový krok (F. X. Svob.), kuřátková Francouzka (Maj.)

Význam podobnosti mívají i jiná adjektiva obecně vztahová, např. kamenné srdce, železná vůle.

47 3. CHARAKTERISTIKA VNĚJŠÍM ZNAKEM

Formální stránka je shodná se skupinou 2 (podobnost); v. § 46.

47-1 až 5

1. -atý, -ovatý, -natý, -itý, -ovitý, -istý „hrbatý, pihovatý, jehličnatý, vrásčitý, pórovitý, skalistý“

B. Charakterizují uvádějící, že předmět má nějaký zvláštní znak (člověk hrb, zvíře rohy, houba roušku) (a), nebo že má

obecný znak ve zvláštní kvalitě nebo kvantitě („přídavná jména hojnosti“); tu bývá zvláště *-atý, -natý* (b). — Významové rozlišení je v „ocitý — okatý“. — V etymologické figuře „páter páterovatý, komín komínovatý, rozdíl nejrozdílatější, sníh co nejsněhovatější“ má adjektivum význam „charakteristické vlastnosti druhu jsou u tohoto jedince zastoupeny zvláště výrazně“.

C. (a) hrbatý, brejlatý, rohatý, rouškatý; pihovatý, jedovatý; jehličnatý, hornatý, skalnatý, sopečnatý; vrásčitý, písčité, hlinitý, průlničitý; sukovitý, pórovitý, plánovitý; (b) vlasatý, vousatý, chlupatý, bradatý, hlavatý, hranatý; krevnatý, kostnatý, tělnatý; hlasitý, letitý, barvitý; věkovitý.

2. -avý, -lavý, -ivý „kučeravý, smradlavý, blátlivý“

47-7 až 9

Řídké; označuje většinou vlastnosti nelibé: červavý, špinavý, děravý; smradlavý; červivý, blátlivý, rzivý, deštivý.

Tento význam mají hojně i adjektiva typu „černovlasý“ (§ 492).

4. CHARAKTERISTIKA VNITŘNÍM ZNAKEM 48

1. -ivý, -livý „dobrotivý, úzkostlivý“

48-1, 2

A. Koncová souhláska základu se před *-ivý* měkčí v typu I (a).
B. Charakterizují uvádějící, že osoba (řídčeji věc) má nějaký vnitřní znak (člověk plný dobroty = dobrotivý) (b). — Přípona *-livý* je omezena na určité případy (c).

C. (a) neduživý, vrtošivý, náročivý, pravdivý, žádostivý, důvěřivý; (b) dobrotivý, lstivý, důvěřivý, lítostivý, bolestivý, úzkostlivý, pečlivý, pamětlivý, proměnlivý; (c) úzkostlivý, bázlivý (z *báznlivý).

48-3

2. -ný „bolestný“

A. Formální stránku v. § 432.

B. Charakterizuje uvádějící, že osoba nebo věc má, projevuje nějaký vnitřní znak (a), provádí, koná nějakou činnost (b), působí, budí nějaký stav, činnost (c), dává, poskytuje, přináší něco (d); jsou i významy jiné (e). Tento význam se dobře projevuje při srovnávání se vztahovými adjektivy z téhož základu (f).

C. (a) etnostná dívka, nenávidný článek, snažná prosba, velebný stařec, zlostná odpověď; (b) prosebný den, odbojný vůdce, oslavný spis; (c) bolestná choroba, rozkošná příhoda, závratná rozkoš; (d) bezpečný úkryt, pohodlná cesta, prospěšné poučení; (e) pravidelný, řádný, šlechtný; (f) užitečná práce — užitková zahrada, rozumný člověk — rozumová úvaha, odbojný duch — odbojová organizace, prospěšná rada — prospěchové stipendium.

Silně citová jsou adjektiva na *-oucí* v etymologické figuře „pravda pravdoucí“: bída bídoucí, hanba hanboucí, krása krásoucí, křivda křivdoucí, léta letoucí, do smrti smřfoucí, smůla smoloucí, tma tmoucí. Je v nich zesílená charakteristika znakem vnějším nebo vnitřním.

49-1 B. TVOŘENÍ PŘEDPONAMI (z předložkových pádů)
„dočasný“

A. Předpony *ná-*, *při-*, *zá-* jsou dlouhé; přípony jsou: 1. *-ný*, 2. *-ní*, 3. *-ový*, 4. *-ský*; 5. tvoření bez přípony.

Na volbu přípony má zpravidla vliv adjektivum patřící k základnímu substantivu; protože k „čas“ patří „časný“ a k „život“ „životní“, vzniká z předložkového pádu „do času“ adjektivum „dočasný“ a z předložkového pádu „do (konce) života“ adjektivum „doživotní“.

B. Produktivní. — Někde jsou plynulé hranice s obměnou adjektiv předponami (§ 548): „mimořádné poměry“ jsou poměry „mimo řád“, ale „mimořádný rozpočet“ je jen obměnou (protějškem) rozpočtu řádného. — O tvoření předponou *sou-* viz § 492 h.

- C. *bez-*: 1. bezpracný, 2. beznárodní, 3. bezmotorový, 5. bezrohý
do-: 1. dočasný, 2. doživotní
krom-: 1. kromobyčejný
mezi-: 1. mezislovný, 2. mezinárodní, 3. meziřádkový, 4. meziměstský
mimo-: 1. mimosmyslný, 2. mimoškolní, 3. mimopohybový, 4. mimočeský
ná-: 1. nástěnný, 2. námořní
nad-: 1. nadmyslný, 2. nadnárodní, 3. nadřádkový, 4. nadmořský
ob-: 1. občasný, 2. obměšiční
od-: 1. odvěčný, 5. odvěký
po-: 1. poválečný, 2. porevoluční, 3. popřevratový, 4. pobělohorský
pod-: 1. podoblačný, 2. podkožní, 3. podčočnový, 4. podkrkonošský
pro-: 4. prosovětský
proti-: 1. protizákonný, 2. protistátní, 3. protiplynový, 4. protizidovský
před-: 1. předválečný, 2. předvolební, 3. předběžný, 4. předvojen-
 ský, 5. předvěký
přes-: 1. přespočetný, 2. přespolní, 3. přesčasový
při-: 1. přítomný (při tom), 2. přízemní
s-: 1. správný (s právem), stelný (s teletem)
ú-: 1. úplný (*u plně)
v-: 1. včasný
vně-: 3. vněčasový
z-: 1. zúmyslný
zá-: 1. zákeřný, 2. záhrobní, 4. zámořský.

Sem patří adjektiva, která jsou utvořena z dvojice substantiva a shodného přívlastku (černé vlasy, svatý Václav). Tato dvojice by byla ve větě:

1. genitivem vlastnosti: chlapec černých vlasů = černovlasý, § 492,
2. genitivem přívlastňovacím: kaple sv. Václava = svatováclavská, § 493.

1. „Černovlasý“

49-2

A. Tvoří se bez přípony, jen s koncovkou *-ý*, *-í* (*a*, *h*, *i*) nebo příponami *-ný*, *-ní* (*b*), zřídka jinými: *-ový*, *-(n)atý* (*c*). Někdy si různé přípony konkurují (*d*). Ze slov, jejichž základ se končí na *-n* s předcházející samohláskou nebo slabikotvornou souhláskou (kámen), netvoří se bez přípony, nýbrž příponou *-ný*, takže píšeme dvě *-nm-* (bělokamenný) (*e*). Ale je-li před *n* souhláska (vlákno), tvoří se bez přípony (píše se s jedním *n*: dlouhovlákný) (*f*).

B. V prvním členu je přívlastkové adjektivum označující barvu nebo jiné základní vlastnosti (dlouhý, mnohý, plný, ostrý...); *svě-*; číselný výraz (*g*); sem podle způsobu tvoření patří i *sou-* (*h*).

V druhém členu je adjektivum ze substantiva označujícího části organického těla, časový pojem atp.

Tuto složeninu lze nahradit dvojicí substantiva (*vlas*) s přívlastkem (*černý*), která je genitivem vlastnosti a přívlastkem jiného substantiva (*hoch*): „hoch černých vlasů“. — Je to složenina zvaná vnější, exocentrická (typ bahuvrhi).

V přírodopisném názvosloví je poněkud odchylný typ (*i*): „árónolistý“, tj. s listy podobnými listům árónu, „kuželozobý“, tj. se zobákem podobným kuželu. Nápodobou řeckých (homérských) složenin je typ „šafránorouchý“ (*j*).

C. (*a*) dlouholebý, přímočarý, úzkolístý, červenolící, širokoplecí; světlavý; jednoduchý, pětiprstý; (*b*) chudokrevný, jednobarevný, dobrosrdečný, dvoutaktní; (*c*) prvomájový, jednovrstvový, půlhodinový, osmikruhový; stověžatý; (*d*) jednovrstevná pokožka, jednovrstvový beton, jednovrstvý film; (*e*) nízkokmenný, dvouhodinný, ostrohranný, stříbro-pěnný, černoskvrnný, běloramenný, zlatorounný, stozrný; (*f*) krátko-ostný, hrubovlákný vedle hrubovlákný; (*g*) jednotvárný, dvouarchový, dvojkolý, trojlístý, čtyř-, čtyřprstý, devítipouzdrý, stohlavý, tisíciletý, sta a staletý (A. Mršt.); (*h*) soudobý, sourodý; (*i*) kopřivolístý, motýlokvětý, listonohý, lyroccasý, kruhobrvý; (*j*) růžoprstý, krásnokadeřný, lepořízý, plnoplachtý.

2. „Svatováclavský“

49-3

A. 1. Přípony jsou *-ský* (*a*), *-ový*, *-ný*, *-ní* (*b*), *-ický* (*c*); bez přípony (*d*).

2. V prvním členu se odsouvá příponové *-n* u relativních adjektiv místních (přední, zadní . . . , jižní, severní . . .); přitom se obnovuje tvrdá souhláska (*e*).

3. V prvním členu se odsouvá přípona *-ov-* přivlastňovacích adjektiv (*f*).

4. Je-li prvním členem složeniny adjektivum odvozené nebo přejaté, nabývá podoby příslovečné (na *-ě*); psává se odděleně: lidově demokratický, národně osvobozený, zahraničně politický, sociálně právní, literárně historický; AP § 169, ŠP § 146.

5. Je-li adjektivum v prvním členu samo složené, dochází k elipse středního členu: Středozevní moře → středomořské jazyky.

6. U místních jmen rozvitých předložkovým pádem tvoří se první člen složeného adjektiva z prostého pádu (bez předložky) (*g*).

7. Jsou i jiné zvláštnosti, např. k Tichý oceán je adjektivum tichomořský.

B. Základem jsou určovací sousloví, zvláště vlastní jména (stará panna, svatý Václav, Karlovy Vary, Černé moře). Z volných spojení se taková adjektiva netvoří: z termínu „vysoké hory“ je adjektivum „vysokohorský“, z vlastního jména „Krušné hory“ adjektivum „krušnohorský“, ale např. ze spojení „strmé hory, lesnaté hory“ se složená adjektiva netvoří. Nevznikají také z vlastních jmen spolků, společností, ústavů, podniků, úřadů (Červený kříž, Československá akademie, Národní divadlo, Pražské tiskárny).

C. (*a*) staropanenský, svatováclavský, jihočeský, Karlovy Vary → karlovarský, Český ráj → českorajský; (*b*) božihodový, předopatrový, úzkoprofilový, hnědouhelný, svatodušní; (*c*) matematická fyzika → matematickofyzický, novofašistický; (*d*) středověký, novodobý; (*e*) jih → jižní; jižní Čechy → jihočeský; předopatrový, středoškolský, vodoprávní; (*f*) Jindřichův Hradec → jindřichohradecký, Karlovy Vary → karlovarský, Králův Dvůr (i Králův dvůr v Praze) → královodvorský; podle toho i Jalový dvůr → Jalodvorská ulice (Praha 4); ale: Mnichovo Hradiště → mnichovohradištský, Královo Pole → královopolský, Dvůr Králové → královédvorský; (*g*) Hora Sv. Kateřiny → kateřinohorský, Kostelec nad Černými lesy → černokostelecký (s elipsou středního členu), Týn nad Vltavou → vltavotýnský, Ústí nad Labem → labskoustecký.

49-4 3. „Pražsko-duchcovský“

A. Formální stránka je nejednotná; první člen má kmenovou podobu adjektivní (*a, c*) nebo substantivní (*b*); oba členy jsou spojeny spojovací čárkou (*a, b*) nebo jsou bez čárky (*c*); AP § 166 až 168, ŠP § 144–146.

B. Základem jsou slučovací sousloví, zvláště vlastní jména (Praha až Duchcov, Čečenci a Inguši, Češi a Slováci).

C. (*a*) dráha Pražsko-duchcovská; (*b*) Čečensko-ingušská autonomní republika; (*c*) Československá socialistická republika.

II. Přídavná jména tvořená z přídavných

5

Význam základního adjektiva se odvozením zesiluje, zeslabuje nebo ruší. Zesilovat nebo zeslabovat můžeme jenom představy kvantitativně proměnné, nikoli představy prostého vztahu (otcův, lví, bolivijský). K tomu přistupuje skládání dvou adjektiv v různém vztahu (§ 55–58).

A. Tvoření příponami

51 až 53

(I.) KOMPATIVY (druhé stupně)

51

		-ejší (-ějši), -ší, -í „bělejší, hrubější, hrubší, hezčí“	
A. Přehled tvoření (a – t):		Přípony:	
adjektiva prvotní	na <i>-ký</i>	<i>-ejší, -ší, -í</i>	
	na <i>-chý, -hý, -dý, -tý</i>	<i>-ejší, -ší</i>	
	ostatní	<i>-ejší (-ějši)</i>	
adjektiva odvozená		<i>-ejší (-ějši)</i>	

1. Základní přípona *-ejší* má po retnicích podobu *-ějši*: libější, hloupější, přímější, křivější; přípona *-ší* je u některých prvotních adjektiv na hrdelnici a *d, t*; velmi zřídka u jiných prvotních; přípona *-í* je u některých prvotních adjektiv na *-ký (d)*.

2. Samohláska základu se krátí u adjektiv na *-ký (a)* a v bílý → bělejší; přehlasuje v svatý → světější.

3. Koncová souhláska základu se měkčí: před *-ejší* v typu I.: ubozejší, vetšejší, brzčejší, ďábelštější, škaradější, mrzutější, vzdělanější, chytřejší; před *-ší* se měkčí *ch* v *š, h* v *ž, z* v *ž, s* v *š*: sušší, dražší, bližší, vyšší; dále: snazší, zazší; před *-í* se měkčí *k* v *č*: hezčí (*d*). – AP § 24, ŠP § 22.

4. Přisouvá se *-n-* k základu adjektiv na *-í*: vroucí – vroucnější.

5. Odsouvá se před *-ší*: *-k, -ek, -ok (a, c)*.

6. Nepravdělně se stupňují: dobrý, zlý, velký, malý, dlouhý (*u*).

7. Komparativy se zpravidla netvoří od slovesných adjektiv na *-cí* (viz však bod 4) a *-vší, i* když mají význam vlastnosti: ještě více vzrušující událost.

B. Komparativ vyjadřuje, že určitý předmět má vyšší míru vlastnosti než předmět jiný: „Kuře chce být chytřejší slepice“. Označuje se u něho zpravidla i předmět, nad nějž daný předmět vyniká mírou vlastnosti (chytřejší než slepice; v. NS § 754–755), někdy také míru, o kterou vyniká (mnohem chytřejší; v. NS § 759).

Někdy má komparativ význam prostě zesilující (elativ): „delší doba“ znamená „značně dlouhá doba“, „starší pán“ je jen „starší, než je střední věk lidský“. Řidčeji bývá u komparativu ob- nebo po-: obstarší kupcová; pomensí, poslabší človíček (Eva Vrchlická); polehčí milostenka.

C. Adjektiva prvotní (ze stanoviska novočeského)

1. na *-ký*:
- (a) s první samohláskou *-ší*: krátký — kratší, blízký — bližší, nízký — nižší, řídký — řidší, úzký — užší
dlouhou
- (b) s první samohláskou *-ejší*: brzdější, divočejší, horčejší, horčejší, křepčejší, mrzčejší, plytčejší, sypčejší
kou krátkou
- (c) *-ší*: hladký — hladší, sladký — sladší, vratký — vratší, těžký — těžší, krotký — krotší (i krotčejší), prudký — prudší; hluboký — hlubší, široký — širší, vysoký — vyšší, daleký — další
- (d) *-i*: břitčí, hezcí, kluzčí, lehčí, měkčí, slizčí, tenčí
- (e) *-ejší a -i*: hebčejší a hebčí, křehčejší a křehčí, křepčejší a křepčí, mělčejší a mělčí, trpčejší a trpčí, vlhčejší a vlhčí
2. na *-chý* *-ejší*: většejší
(g) *-ší*: hlušší, plašší, plošší, sušší, tišší
(h) na *-hý* *-ejší*: ubožejší
(i) *-ší*: dražší, množší, nažší, tužší
(j) na *-dý* *-ejší*: škaredější
(k) *-ší*: bledší, hnědší, chudší, mladší, tvrdší
(l) *-ejší a -ší*: hrdější a hrdší
(m) na *-tý* *-ejší*: častější, krutější, světejší
(n) *-ší*: čistší, prostší, tlustší
(o) *-ejší a -ší*: hustější a hustší, jistější a jistší, pustější a pustší
3. ostatní *-ejší*: bělejší, cizejší, černější, drzejší, chytřejší, lysejší, svěžejší, chabější
(r) odchylek málo: slabší, starší; hrubější a hrubší, snadnější a snazší, zadnější a zazší
- (s) Adjektiva odvozená: *-ejší*: ďábelštější, růžovější, krásnější, slibnější, tělnatější, bezhlavější, podezřelejší, vzdělanější, známější, sípavější, stojatější, bojovnější, komičtější, fádnější
bohatší, tmavší, jednodušší
- (t) odchylek málo:
(u) Nepravidelné stupňování: dobrý — lepší (jen ve významu „chutný“ někdy „dobřejší“); zlý — horší (jen ve významu „hněvivý, zlostný“ někdy „zlejší“: Je zlá, zlá na všechny... vrací se zlejší a palčivější. K. Čap.); velký — větší, malý — menší, dlouhý — delší. — K „dolní, dolení“ je komparativ dolnější i dolejší (ale to je podle § 692 i pozitiv); k „horní, hoření“ pak hořejší (také s významem pozitivu).

REJSTRÍK KOMPARATIVŮ

Odstupem je zachycena frekvence komparativů podle FS: nejvíce vlevo jsou komparativy s frekvencí nad 33 (z prvních 5000 slov), trochu dále vpravo slova s frekvencí nad 13 (z 5001 až 10 000), nejdále vpravo ostatní.

bělejší p	jist-ější, -ší o	starší r
bledší k	kluzčí d	sušší g
blížší a	kratší a	světlejší m
bohatší t	krot-čejší, -ší c	širší c
břitčí d	křehč-ější, -í e	tenčí d
čistší n	křepč-ější, -í e	těžší c
další c	lehčí d	tišší g
delší u	lepší u	tlustší n
dolejší u	měkčí d	tmavší t
dražší i	mělč-ější, -í e	trpč-ější, -í e
hebč-ější, -í e	menší u	tužší i
hezcí d	mladší k	tvrdší k
hladší c	množší i	užší a
hlubší c	nažší i	větší u
hlušší g	nižší a	vlhč-ější, -í e
hnědší h	plašší g	vratší c
horší u	plošší g	vyšší c
hořejší u	prostší n	zadnější, -zší r
hrdější, hrdší l	prudší c	
hrub-ější, -ší r	pust-ější, -ší o	
hust-ější, -ší o	řidší a	
chudší k	slabší r	
jednodušší t	sladší c	
	slizčí d	
	sna-dnější, -zší r	

(II). PŘÍDAVNÁ JMÉNA ZDROBŇUJÍCÍ, CITOVĚ OBMĚŇUJÍCÍ A ZESILUJÍCÍ

52

AA. Věcně zdrobňující (zeslabující)

521

1. -avý „bělavý“

Označuje slabší barevný odstín: bělavý, „přecházející do běla, ne zcela bílý“, černavý, červenavý, modravý, sinavý, šedavý, žlutavý.

2. na-lý, za-lý, při-lý „nahnědlý, zahnědlý, přižloutlý“

522 až 524

A. Tvoří se z adjektiv oklikou přes sloveso (samostatně neexistující): hnědý — *nahnědnout — nahnědlý. — O typu „pobledlý“ v. § 642.

B. Označuje se slabší odstín (nádech) barevný (a), slabší dojem chuťový (b), zřídka oslabení jiného významu (c).

C. (a) nažloutlý, načernalý; začernalý, zahnědlý, zarudlý; přibledlý; (b) nahořklý, nasládlý, přihořklý; (c) přioustlý, přišpícatělý.

129

BB. Citově obměňující

525 až 528

1. **-ičký, -oučký, -inký, -ounký** „běličký (a), běloučký (b), bělinký (c), bělounký (d)“

A. 1. Tyto přípony se různě zesilují, zvláště slabikou *-li-*, *-ni-* a *-at-* (e), a hromadí (f). Po *h* a *n* je *-ýnký*: lehýnký, pouhýnký, tenýnký.

2. Samohláska základu se krátí u adjektiv na *-ký* a u „bílý“; tedy podobně jako u komparativu, § 51 A 2 (g).

3. Koncová souhláska *d t n* se měkčí před všemi příponami, *r* jenom před *-ičký, -inký* (h).

4. Odsouvá se *-k-* jako u komparativu (i), někdy i *-n-* (j).

B. Tato adjektiva připojují k základnímu významu citové zbarvení libosti („hezky, pěkně, příjemně“), soucitu (chudoučký, bleďoučký, huběnoučký) nebo lehkého pohrdání (pitomoučký). Přípony *-oučký* a *-ounký* jsou produktivnější než *-ičký* a *-inký*.

C. (a) chudičký, maličký, mladičký, snadničký, staříčký; (b) hezoučký, mladoučký, štíhloučký; (c) malinký, mladinký, snadninký; (d) hebounký, milounký, snadňounký; (e) droboulínký, slaboninký, malinkatý, droboulínkatý, malilínkatý; (f) maličičký, novičičký, lehouninký; (g) kratičký, řídounký, bělounký; (h) bleďoučký, slaďoučký; čistounký, kraťoučký; drobňounký, huběňounký; staříčský; (i) kraťounký, blízounký, nizoučský, řídoučský; (j) droboučský, chlaďounký; ale: snadňoučský, něžňoučský.

52-9 2. **při—lý, ob—lý** „přihlouplý, obhroublý“

Řídké tvoření oklikou přes sloveso (jako v § 522–524). — Označuje pejorativně slabší stupeň nepříjemné vlastnosti: přisplelý „zčásti osleplý“, přihrblý, obtloustlý.

53 CC. Zesilující (intenzifikující)

53-1 **-ánský** „dlouhánský“

A. Přípona *-ánský* (a) se často různě zesiluje (b). Příponové *-n-* základního adjektiva se odsouvá (c).

B. Silně citově zdůraznění adjektiv velkých rozměrů.

C. (a) dlouhánský, hlubokánský, širokánský, mohutánský, velikánský, vysokánský; (b) dlouhanánský, dlouhanácký, dlouhananánský, dlouhanánský, dlouhytánský; (c) ukrutný — ukrutánský, hrozný — hrozitánský, mohutný — mohutánský.

53-5 1. Zesilují i zdvojené složeniny typu „čiročirý“ (§ 55 B 4); ojediněle i přípona *-atý*: dlouhatý, drsnatý, nahatý.

53-6 2. Příponou *-ivý* se někdy obměňují adjektiva bez zřetelné změny významu: šedý → šedivý, líný → lenivý, truchlý → truchlivý, prchlý → prchlivý, stč. střízavý → střízlivý; pod. staré spravedný > spravedlý — spravedlivý.

53-7 3. K specializaci slouží i přípony *-istvý*: mladý → mladistvý „mladě svěží“, celý → celistvý „ucelený“, ev. *-itý*: dvojitý → dvojitý „zdvojený“.

B. Tvoření předponami

54

(I) KVANTITATIVNÍ PŘEDPONY

54-1 až 7

AA. Zesilující

1. **nej-** „nejhrdší“

54-1

Nej- s komparativem tvoří superlativ (třetí stupeň); vyjadřuje, že jistý předmět má nejvyšší míru vlastnosti ve srovnání se všemi ostatními předměty jisté skupiny: Byla mu daleko nejmilejší ze všech sester. Označují se u něho zpravidla i předměty, nad něž nade všechny jistý předmět mírou vlastnosti vyniká (nejmilejší ze všech sester; v. NS § 724); někdy také míra, v jaké druhé předčí (daleko nejmilejší).

Někdy mívá superlativ význam prostě zesilující: nejpestřejší minulost = velmi pestrá minulost; tzv. elativ.

2. **pra-** „prabídný“

54-2

B. Vyjadřuje velmi značný stupeň vlastnosti se silným citovým zbarvením („docela, naprosto, vůbec, velmi, zcela“). Někdy se opakuje.

C. prabídný, prašpatný, praobyčejný, prastarý, pražádný; prapradávný.

3. **pře-** „přečetný“

54-3

B. Vyjadřuje velmi značný, nadměrný stupeň vlastnosti se silným zbarvením citovým („velmi“). Většinou má ráz knižní.

C. přečetný, předrahý, překrásný, přelíbezný, přetěžký, předatný, převelký.

1. Povahy zesilující předpony nabývají první členy složenin *celo-*: celokovový; *vele-*: velesličný; *velko-*: velkolepý (rusismus); *vše-*: všenárodní, všeobecný (v. § 56 f).

2. Zcela ojedinělé je *roz-*, *rozto-*: rozmilý, roztomilý, roztodivný.

BB. Zeslabující

4. **pa-** „paliterární“

54-5

Význam „nepravý, zdánlivý, nedokonalý“; řídké.

Ojedinělé jsou jiné jmenné předpony zeslabující (v. § 256): *nedo-*: nedověčný „ne dost věčný, nepřesný“, nedokrevný; *polo-*: polomrtvý; o *ob-* a *po-* u komparativů (obstarší, pomeňší) v. 51 B.

131

CC. Záporné

54-7 5. ne- „nehezký“

Předpona *ne-* u adjektiv označuje často opak: nehezké děvče je ošklivé děvče; pod. nemladá žena, nehodný syn, nechutná voda. Je to však označení proti přímému pojmenování opaku (ošklivý, starý atp.) mírnější.

54-8 (II.) OSTATNÍ PŘEDPONY

Předpony *sou-*, *spolu-* a předpony předložkové se probírají v § 492 (soudobý, sourodý), 66 (protichůdný, kolemjdoucí), 67 (souběžný, spolubydliči). — Zřídka lze tato adjektiva chápat jako prostou obměnu základního adjektiva: „čas souminulý, čas předminulý“ proti „čas minulý“; „spolubližní“ jako zesílení prostého „bližní“, „mimořádný člen“ proti „řádný člen“.

55 až 58 C. TVOŘENÍ SKLÁDÁNÍM

Přehled: slučovací složenina vlastní
určovací složenina vlastní
určovací složenina nevlastní
vazebná složenina nevlastní

1. „Černobílý“
2. „Hnědočerný“
„Hněděčerný“
3. „Divuplný“

55 1. „Černobílý“

A. Vlastní složeniny; první člen se končí na *-o*. Příponové *-n-* se odsouvá zpravidla, *-sk-* někdy; přitom se obnovuje tvrdá souhláska: (jih a východ) jižní a východní → jihovýchodní (*a*).

B. 1. Oba členy jsou adjektiva, prvotní nebo odvozená. Vzájemný poměr je slučovací: černý a bílý → černobílý (*b*). Těmito složeninami se označuje např. kombinace barev a chutí, vedlejší směry, věci společné dvěma zemím. Předpokladem je jednotná představa. Českomoravská vrchovina je jedna vrchovina, česko-polské styky jsou jeden typ styků, ale nelze říci: Českopolská archeologie přispěla k řešení této otázky, protože jde o dvě samostatné archeologie a jejich jen příležitostnou spolupráci.

2. Odlišovat je třeba typ „cyrilometodějský“; to není „cyrilský“ + „metodějský“, nýbrž: (Cyril a Metoděj)-*ský*; patří tedy spíše k typu „svatováclavský“, § 493 (*c*).

3. Stavějí-li se oba členy proti sobě, oddělují se spojovací čárkou; též k rozlišení typů „žluto-zelený“, tj. žlutý a zelený, a „žlutozelený“, tj. zelený do žluta: AP § 167, SP § 145 (*d*).

4. Opakuje-li se totéž adjektivum, vzniká složenina zdvojená (*e*) s významem zesilujícím.

5. V básnickém jazyce, zvláště starším, jsou tyto složeniny časté; kolísají mezi typem „černobílý“ a „hnědočerný“; např. divo-
hrůzný je a) divný a hrůzný, b) divně hrůzný (*f*).

C. (*a*) severovýchodní, retozubný, srbocharvátský; (*b*) černobílý, jihozápadní, českomoravský (Českomoravská vrchovina), hluchoněmý, daktylotrochejský; (*c*) cyrilometodějský jazyk, filipojakubská noc; (*d*) slovník česko-latinský, válka italsko-turecká; (*e*) čiročirý, čistočistý, pouhopouhý, pustopustý, svatosvatý, široširý; (*f*) čarovný „čarovné voniči“ (Čech), lahodnomilý, hrůzoslavný (Mácha).

2. „Hnědočerný, hněděčerný“

56

A. Jednak vlastní složeniny, kde první člen se končí na *-o* (*a*), jednak složeniny nevlastní (*b*). Je-li první člen původu příslovecného, tvoří se složenina vlastní nebo nevlastní bez významového rozdílu (*c*); je-li prvním členem substantivum, má podobu na *-o* (*d*); jiné podoby jsou zastaralé (*e*).

B. 1. Prvním členem je příslovce (*a*, *b*, *c*, *f*), někdy s povahou už spíše předponovou (*vele-*, *polo-*: v. 544 a 546) (*f*); nebo substantivum (*d*, *g*, *h*). Druhým členem je adjektivum, zvláště adjektivum barvy a chuti (*a*, *b*, *d*, *h*). Složeninu lze nahradit dvojicí adjektiva s příslovečným určením (složenina určovací): černý do hněda → hnědočerný, bílý jako sníh → sněhobílý. Typ „hněděčerný“ se zpravidla píše odděleně.

2. Tyto složeniny jsou běžné při označování odstínů barevných, chuťových i čichových (*a*, *b*, *c*, *d*, *h*). V jiných vztazích (přirovnání, zřetel) bývají nápodobou cizích vzorů, někdy již vžitou (*g*), jindy působící nezvykle (*e*). Oblíbeny jsou v jazyce básnickém (*h*).

C. (*a*) tmavočervený, hořkosladký; (*b*) bleděmodrý, jasněžlutý, hořcesladký; (*c*) bledomodrý a bleděmodrý, jasnozlatý a jasnězlatý, tmavohnědý a tmavěhnědý; (*d*) sněhobílý, stříbrolesklý, hlinožlutý; (*e*) střel-
hbitý, ohněrudý; (*f*) velejemný, polomrtvý; (*g*) sáhodlouhý, vodorovný, vzduchotěsný, skálopevný; vzduchotěsný, barvoslepý; (*h*) ambrovonný, bleskojasný, růžolesklý.

3. „Divuplný“

57

A. Složeniny nevlastní (*a*, *b*), jen ojediněle přecházející mezi složeniny vlastní (*c*).

B. Prvním členem je jakékoli substantivum v genitivu nebo dativu; druhým členem je předmětné adjektivum. Složeninu lze nahradit dvojicí adjektiva s předmětem (složenina vazebná) v ge-

nitivu (a) nebo dativu (b). Patří sem i spojení komparativu s přirovnávacím genitivem *sebe-* (d), znamenající připouštění i v největší míře. Produktivní.

C. (a) ctihodný, senzacectivý, pracemilovný, divuplný, bohaprázdný, jeduprostý, bohapustý, úveruschopný; (b) bohulibý, bohumilý, pravděpodobný, bohurovný; (c) bohorovný, vzduchoprázdný; (d) sebevětší, sebelepší, sebesilnější.

- 58 1. Individuální jsou složeniny jako „rádobysociologické říkačky, také-umělečtí paraziti“ (Šalda).
2. Typ „mimojdoucí“ v. § 66.

6 III. Přídavná jména tvořená ze sloves

60 až 64 A. TVOŘENÍ PŘÍPONAMI

60 Přehled:

I. Adjektivum utvořené příponou ze slovesa (deverbativní) vyjadřuje, že jeho řídicí substantivum je:

aa) *právě podmětem* děje (provádí činnost, je v nějakém stavu)

1. -cí	„hojící (poustevník)“;
§ 611
2. -ný I.	„běžný (rok)“; § 612
3. -atý,
-ut(n)y	„ležaté (písmo), visutá
dráha, slovutný muž“;
§ 613

právě předmětem děje (provádí se na něm činnost, je uváděno do nějakého stavu)

4. -ný,
-tý | „hojená (rána)“; § 614,
615 |
|----------------|--------------------------------|

bb) *schopno být podmětem* děje (význam náchylnosti, schopnosti)

5. -avý,
-ivý	„hojivá (soustrast)“; § 621,
622
6. -ný II.,
-ačný	„bojovný (národ)“,
„vychloubačný (člověk)“;
§ 623

schopno být předmětem děje (význam možnosti)

7. -telný	„(vy)hojitelná (choroba)“;
§ 624
8. -ný III.	„nedobytná (pokladna)“;
§ 625

cc) *určeno* (zřízeno, zařízení k tomu, aby bylo podmětem děje nebo mělo na něm účast (účelová adjektiva)

9. -cí	„hojící (mast)“; § 631
10. -ný IV.	„děkovný (dopis)“; § 632

dd) *v stavu způsobeném* tím, že: *bylo podmětem* děje

11. -(v)ší	„(lékař ho) vyhojivší“;
§ 641
12. -lý	„zběhlý (student)“; § 642
13. -ný, -tý	„vyhojená (rána)“; § 643,
644

bylo předmětem děje

Dále jsou neproduktivní a významově ne dost vyhraněné typy:

14. -itý „složitý“ § 645	16. -í „příští“; § 647
15. -mý „vědomý“ § 646	17. jiné § 648.

Adjektiva typů 4. -ný, -tý (z přičestí trpného sloves nedokonavých), 7. -telný, 8. -ný III., 13. -ný, -tý (z přičestí trpného sloves dokonavých) jsou trpná; ostatní jsou činná.

II. Formální stránka

Tato adjektiva se tvoří dílem z kmenů, dílem z hotových tvarů. Ze *základního kmene* (společná část kmene přítomného a minulého; u vz. „kupuje“ se rozšiřuje o -ov-) se tvoří typ 3. -atý, -ut(n)y, 2., 6., 8., 10. -ný. Z kmene *minulého* se tvoří typ 5. -avý, -ivý, 7. -telný, 9. -cí. Z tvarů se tvoří:

z přechodníku přítomného	1. -cí,
z přechodníku minulého	11. -(v)ší,
z přičestí činného	12. -lý,
z přičestí trpného	4., 13. -ný, -tý.

III. Vid

Typy z kmene základního (2, 3, 6, 8, 10) vidu nemají. — Typy 1. „hojící“, 4. „hojený“, 5. „hojivý“, 9. „hojící“ jsou nedokonavé; typ 7. „vyhojitelný“, 10. „vyhojivší“, 12. „zběhlý“, 13. „vyhojený“ většinou dokonavé.

1. -cí „hojící (poustevník)“

A. 1. Z přechodníků přítomných nedokonavých sloves všech vzorů; z dokonavého slovesa je jen „budoucí“.

2. Zvratné se odpadá, jestliže jmenná složka převažuje nad složkou slovesnou: vařící voda – vařící se oběd, třesoucí hlas – třesoucí se dítě.

3. Vedle pravidelných tvarů na *-ící* jsou u některých sloves dublety na *-oucí* (f); jsou i obměny na *-ičný*, *-oucný* (g).

4. Při dalším (řídkém) tvoření se kmen těchto adjektiv rozšiřuje o *-n-* (h).

B. 1. Znamená vlastnost toho, kdo nebo co provádí nějakou činnost nebo je v nějakém stavu (a). Zpodstatní-li, znamená zaměstnání a funkce (b). Často nastávají významově posuny do skupiny „schopno být podmětem děje“ (c), „schopno být předmětem děje“ (d), „určeno k něčemu“ (e).

2. Dublety na *-oucí* (f) jsou významově odlišeny od pravidelných tvarů.

3. Tvoření velmi produktivní.

C. (a) vzrušující, milující, opakující se, jdoucí, planoucí; (b) přisedící, vedoucí, pracující, sloužící; (c) nepřející, občerstvující; (d) žádoucí; (e) velící (generál), světící (biskup), kající (dni); (f) hořící keř – horoucí tváře, padající lešení – padoucí nemoc, žádající – žádoucí, žijící – živoucí; (g) nepřející, nemohoucný, horoucný, vroucný; (h) budoucí – budoucně, budoucnost; vroucí – vroucně, vroucnější; pomíjející – pomíječnost; všemohoucí – všemohoucnost; kající – kající.

61-2 2. -ný I. „běžný (rok)“

A. Ze základních kmenů nedokonavých sloves; v. § 623.

B. Významem shodné s typem „hojící“.

C. běžný rok „právě plynoucí“, plyný přednes „lehce plynoucí“, odlišný „lišící se“, posměšný „obsahující posměch“, potulný „putující z místa na místo“, předběžný „předcházející před něčím“.

61-3 3. -atý, -utý, -utný „ležaté (písmo), visutá (dráha), slovný (muž)“

A. Ze základních kmenů sloves nedokonavých bez předpon (a, b, c).

B. Znamená stálé vlastnosti. Zcela neproduktivní.

C. (a) ležatý, stojatý, nestydatý; (b) běhutý, mrzutý, smrdutý, tekutý, třeskutý, visutý; (c) mohutný, slovný.

61-4, 5 4. -ný, -tý „hojená (rána)“

A. Z přičestí trpných předmětových sloves nedokonavých všech vzorů.

B. 1. Znamená vlastnost toho, na čem se právě provádí nějaká činnost nebo co se právě uvádí do nějakého stavu (a). V záporu mívá někdy význam „není schopno být předmětem děje“ (b).

Ojedinele je význam činný: šílený = šílicí. U některých sloves hmotného významu nastává přechod do významu typu 13. (smažené kuře = usmažené, v. § 643).

C. (a) hojený, chválený, šizený, bitý; (b) nevidaný, neslýchaný.

5. -avý, -ivý „belhavý, hojivé (vody)“

62-1, 62-2

A. 1. Z minulých kmenů (s odsutou koncovou samohláskou) sloves téměř jen nedokonavých různých vzorů (ze zavřených kmenů vzácně, ze vz. „kupuje“ jen stěhovavý).

2. Přípony nabývají různé podoby; vedle *-avý* a *-ivý* (a, b) je *-lavý* (c), *-livý* (d), *-anlivý*, *-ánlivý*, *-enlivý* (e), ojediněle jsou i jiné přípony (f). Rozdělení těchto přípon je nepravidelné; někdy jsou u téhož slovesa různé přípony (g, h).

B. 1. Znamená stálou a charakteristickou vlastnost, schopnost, náchyllost, způsoblost, zvyk, zálibu, sklonnost, vadu (tělesnou nebo duševní), třeba se v daném okamžiku právě neprojevuje (belhavým zůstává člověk, i když sedí).

2. Užívá se zvláště o lidech a zvířatech (a), ale také o věcech (b): snivý mladík – oddávající se snění – jevíci zasněnost; snivá píseň – vzbuzující snění.

3. Zřídka nastává přesun do významu pasivního („schopný stát se předmětem děje): dráždivý člověk = „jehož lze lehce podráždit“ (i).

4. Mezi dvojtvary vzniklými připojováním různých přípon k témuž základu nebývá významového rozdílu (g); ten se vytváří jen ojediněle (h).

C. (a) belhavý, koktavý, laskavý, přelétavý, zvědavý; bručivý, domýšlivý; (b) cachtavý, čadivý, drtivý, zurčivý; (c) hořlavý, křiklavý, bodlavý, pichlavý, štiplavý, chruplavý; (d) bouřlivý, citlivý, mlčelivý, pohrdlivý, pohyblivý, přitažlivý, stydlivý; (e) trvanlivý, zapomněnlivý, zdánlivý, zdrženlivý; (f) lep-kavý, pal-čivý, shán-čivý, shán-člivý; (g) mlčelivý = mlčenlivý, bodavý = bodlavý, měnivý = měnlivý, snašelivý = snašenlivý, učelivý = učenlivý, zdrželivý = zdrženlivý, shánivý = shánlivý = shánčivý = shánčlivý, stydlavý = stydlivý; (h) hrabavá drubež – hrabivý člověk; lhavý člověk – lživá zpráva; měňavé barvy – měňavý plat; (i) dráždivý, drobný, nepromokavý, spolehlivý.

6. -ný II., -áčny „bojovný (národ), vychloubačný (hoch)“

62-3

A. 1. Ze základních kmenů nedokonavých sloves zvláště vz. „kupuje“ (a), ale i vzorů jiných (b).

2. Na základním kmenu pozorujeme tytéž změny jako na základním kmenu substantiv tvořených bez přípony (typ „sad“ atd., § 1731–1734). Jsou to: I. Stupňování (čisti – četný). – II. Kráčení (c); dlužení o a u je většinou expresivní (d). – III. Změny otevřených základů (e). – IV. Změny koncové souhlásky: obnovuje se d, t, n, r (f); zůstává ž, š, č (z h, ch, k) (g).

3. U zvrtných sloves odpadá *se* (*h*).

4. Typ „vychloubačný“ je původně denominativní: vychloubač + -ný, ale pak se v něm tvoří přímo od sloves: setrva + -čný (*i*).

B. Tato adjektiva mají význam v podstatě shodný s typem „hojivý“ (§ 621–622); často zpodstatňují v označení zaměstnání (*j*); jsou hojná ve složeninách typu „divotvorný“ (§ 681). – Typu „vychloubačný“ se užívá zvláště o lidech (*i*).

C. (*a*) čarovný, kočovný, laškovný; (*b*) činný, opojný, dotěrný, obezřetný, soudný, svůdný, odpovědný, otravný, vonný; (*c*) hajný, přibližný, bludný; (*d*) svůdný – přívodný, zrůdný – rodný, podpurný; (*e*) I. 5: zorný, prostorný; II. 1: plynný; II. 3: jemný, dojemný; III. 1: nezbytný; pitný, starožitný; kujný; neochvějný, světodějný; zlojalný, výdejní, vydatný, zdatný; (*f*) bloudit → bludný, platit → platný, činit → činný, hovořit → hovorný, šetřit → šetrný; (*g*) obsažný, tažný, neostyšný, sečný, vlečný; (*h*) nachylovat se → nachylný, družit se → družný; (*i*) panovačný, dobovačný, požívačný, setrvačný; (*j*) hajný, hlásný, pojezdny, strážný.

62-4 7. -telný „vyhojitelný (rána)“

A. 1. Z minulých kmenů sloves většinou dokonavých a přechodných různých vzorů, zvl. „prosí“ (z 441 adjektiv typu „ne-telný“ patří jich k tomuto vzoru 250, tj. 61 %); „dělá“ (77 – 18 %), „tiskne“ (38 – 9 %), „kupuje“ (25 – 6 %).

2. Zakončení *-itelný*, vzniklé u vz. „prosí“, proniká i ke vz. „trpí“, „sází“ a „nese“ („peče“) (*c*).

3. U sloves vz. „tiskne“, „mine“ je zakončení *-nutelný*, jen u sloves na *-hne* bývá *-žitelný* (*d*).

4. O krácení v. AP § 53–65, ŠP § 51–52 (*e*).

B. 1. Vyjadřuje trpnou schopnost, náchylnost, sklonnost, způsobnost, u záporných sloves nemožnost, obtížnost: vyhojitelná rána – která může být vyhojena; nesnesitelná bolest – která nemůže být snesena. Zápornost je zde velmi častá.

2. Zřídka jsou významy jiné, zvláště aktivní schopnosti: smrtelný tvor – může zemřít; potěšitelná zpráva – může potěšit (*b*).

3. Těchto adjektiv se užívá zvláště v přívlastku; jako přísudkového jména jen tam, kde jde o konstatování stále vlastnosti (hmota je nezničitelná). Nemají se jimi zatlačovat slovesné vazby: Záchrana není myslitelná, lépe: Na záchranu nelze myslit; Hory nejsou odtud viditelné, lépe: Hory odtud není vidět; ani stará adjektiva na *-ný*, § 625: neodvratitelné neštěstí, lépe: neodvratné neštěstí.

4. Produktivní.

C. (*a*) požívatelný, přijatelný, spasitelný, nenahraditelný, neomluvitelný, nesedaditelný, neuhasitelný, nevysvětlitelný; (*b*) necitelný člověk (ale: citelná zima), potěšitelný, smrtelný, spasitelný; (*c*) slyšitelný, neumlčitelný, nepomíjitelný, srozumitelný; naležitelný, nesnesitelný, proveditelný; nepřemožitelný; těž vypověditelný; (*d*) nehnutelný, neproniknu-

telný; nepominutelný, nepřeklenutelný; dosažitelný, postižitelný, roztažitelný (ale: postřehnutelný, vystihnutelný); (*e*) neodlučitelný, nsměsitelný, nesmiřitelný, nenavratitelný.

8. -ný III. „nedobytná (pokladna)“

A. Ze základních kmenů sloves nedokonavých i dokonavých různých vzorů, vyjma vz. „kupuje“ a zřetelná denominativa (ocenit, vysvětlit); ta tvoří jen adjektiva na *-telný* (§ 624). – Formální stránka byla probrána v § 623.

B. Významově shodné s typem *-telný*, ale málo produktivní.

C. berný, brodný, nesčetný, nedílný, odolný, průhledný, sklonný, lovný, neměnný, neomylný, nesmírný, zápalný, patrný, pitný, neúprosný, rozpuštný, střízný, přístupný, posuvný, tažný, nezvratný, průzračný, nezázivný.

Někde jsou vedle sebe adjektiva typu „vyhojitelný“ a „nedobytný“, ev. i „hojivý“ (mají-li pasivní význam): nedělitelná čísla – nedílné ručení; hmatatelné obrysy – hmatný puls – hmatavá konkrétnost.

9. -cí „hojící (mast)“

A. 1. Z minulých kmenů (jen otevřených) nedokonavých sloves různých vzorů. V odborné terminologii bývají vidové odchylky (z nechuti k tvoření ze sloves opakovacích): schovací úřad, odposlouchací služba (vlastně: schovávací úřad, odposlouchávací služba).

2. Kvantita je shodná s kvantitou v přičestí činném: kryl → krycí, sel → secí. Odchylně je však: práci, sací, naběrací, odběrací, sběrací, vzpěrací, svěrací; AP § 68, ŠP § 55.

3. Odchylně se tvoří: stát → stojací, viset → visací, plést → pletací, hníst → hnětací, klást → kladezí, číst → čtezí, péci → pečící, shánět → shaňovací.

4. Z těchto adjektiv se tvoří substantivní typy „hladička“, § 1345, a „rvačka“, § 1752.

B. 1. Znamená, že se něco k nějaké činnosti hodí, že je k ní určeno, že jí výhradně slouží: hojící mast byla vyrobena proto, aby hojila (účelová adjektiva).

2. Význam je aktivní (podmět děje), zvláště o prostředcích (*a*), nebo pasivní (předmět, nástroj děje) (*b*).

3. Nikdy se těchto adjektiv neužívá o lidech; místo toho se užívá adjektiv typu „hojící“ (§ 611): řídicí učitel, světicí biskup, velicí generál, vyšetřující soudce (ale: vyšetřovací komise).

C. (*a*) stroje zametací, kropící, splachovací, obráběcí, měřící, osvětlovací, psací; bicí hodiny, zlepšovací návrh, osvobožovací boj, oznamovací způsob; (*b*) prací látky – dá se práť, sedací vana – dá se v ní sedět, spací vagon, průchodící dům, plnicí pero, třecí kartáč, zadržovací tyč.

10. -ný IV. „děkovný (dopis)“

Významově shodné s typem „hojící“ (§ 631). Řídceji aktivně:

62-5

63-1

63-2

robotný, tažný; častěji pasivně: orná zem (která se orá), vlečný vůz, krmný dobytek; spisovný jazyk (kterým se spisuje), stělná zbraň. — Formální stránka § 623.

64-1 11. -(v)ší „(lékař ho) vyhojivší“

A. B. 1. Z přechodníků minulých dokonavých sloves všech vzorů. Užívá se jich především u sloves předmětových (se zvratnými); u sloves bezpředmětových se užívá typu „zběhlý“ (§ 642).

2. Je ve větě vždy jen přivlastkem.

3. Proti typu „zběhlý“ převládá složka slovesná: zběhší vojín — právě zběhl; zběhlý student — kdysi zběhl a nese následky toho doposud.

4. Je to rusismus rázu značně knižního a řídký.

C. vězeň vytrpěvší velká muka; učitel pozbyvší trpělivosti; vrabec obeplyší zeměkouli; slavnost prodlouživší se až do rána; neovane mne, zimně usnuvšího, náhle větrík jar (Dyk).

64-2 12. -lý „zběhlý (student)“

A. Z přičestí činných sloves zpravidla dokonavých, a to bezpředmětových (a) a sloves pouze zvratných (při čemž se, si odpadá) (b); řídkěji od sloves jiných. Nejčastěji ze sloves vz. „tiskne“, „prosi“, „sází“, „dělá“. Namnoze jsou základem slovesa znamenající změnu stavu, zvláště slovesa s předponami *z-*, *na-*, *za-*, *s-*, *o-* (c). — Adjektiva „vislý, souvislý, závislý“ jsou odvozena od stč. *-visnūti*.

B. 1. Znamená původně vlastnost (stav), která vznikla nějakým předcházejícím dějem: zběhlý student — který kdysi zběhl a nedostudoval; zastaralá kniha — která zastarala (a je tedy nečasová). Tento význam někdy potuchá a vyjadřuje se prostá vlastnost: odlehlý, rozlehlý.

2. Je-li tvořeno (řídkěji) od sloves nedokonavých bezpředmětových (bdít, lesknout se, plynout, skvít se, stát, trvat, vřít), znamená prostě vlastnost v přítomnosti se projevující (d).

3. Je-li tvořeno od sloves předmětových, má význam trpný (e) nebo význam možnosti (f).

4. Produktivní, ne však neomezeně. Některá adjektiva nejsou již průzračná (g).

5. O typech „nahnědlý, zahnědlý, přižloutlý“ v. § 521–524, o „přihlouplý, obhroublý“ § 529.

C. (a) rozkvetlý, oteklý, minulý, pobledlý, zsinálý, zvadlý, zmrzačelý; (b) provinít se → provinilý, zdařit se → zdařilý, opít se → opilý, zvyknout si → zvyklý; (c) zdechlý, zdrobnělý, zhovadilý, zchytralý; natrpklý, narezavělý; zašpícatělý; svraskalý; okoralý; (d) bdělý, lesklý, plynulý, skvělý, stálý, trvalý, vřelý; (e) nenadálý (jehož jsme se nenadáli), oblezlý (jenž byl oblezen), posedlý; (f) jedlý (lze jej jíst), znalý (v „malý, ale znalý“, lze jej poznat), nesrovnalý, neobsáhlý; (g) otrlý (tj. otřelý), nevrly (srov. zane-vřít), dokonalý, smělý.

13. -ný, -tý „vyhojená (rána), odmítnutý (uchazeč)“

64-3, 4

A. Z přičestí trpných sloves zpravidla dokonavých předmětových (a) nebo zvratných (b), se zvláštním významem i u sloves nedokonavých (c).

B. 1. Znamenají vlastnost (stav), která vznikla tím, že se na předmětu vykonal nějaký předcházející děj: dítě, které podvrhli — dítě podvržené; někdy má význam náchylnosti: ufnukané dítě.

2. Kde jde o způsob zpracování materiálu (nikoli o průběh děje), užíváme v dokonavém významu i sloves nedokonavých: smažené kuře = usmažené (c).

3. Málo průhledná jsou slova „červený“ (původně: obarvený červenem, tj. červcem) a „zelený“ (obarvený „zelím“, tj. rostlinnou šťávou).

C. (a) podvržený, odmítnutý, prozkoumaný, nevychovaný, obnošený; (b) rozlícený (rozlít se), rozčilený, nadutý, nezasloužený (nezasloužil si); (c) smažené kuře, uzené maso, kovaná míř, barvená látka; učený člověk.

Poznámka o adjektivech na *-ný*.

Adjektiva na *-ný* (neodvozená z přičestí trpných), tj. skupiny § 612, 623, 625, 632, tvoří se stejně. Významy bývají i při téměř základu různé. Např. adjektiva na *-stupný*: postupný pohyb = postupující, sestupný, vzestupný = sestupující, vzestupující; prostupný = schopný něco propouštět; ústupný = ochotný k ústupkům, povolný; (ne)dostupný = ke kterému je (ne)možný a (ne)snadný přístup.

Neproduktivní a významově málo vyhraněné jsou typy:

14. -itý „složitý (případ)“

64-5

A. Ze základních kmenů hlavně na *-h-*, *-ž-*, *-š-* (a), jednotlivě i z jiných (b).

B. Podle významu patří k typu „vyhojená rána“ (§ 643): spojitý = spojený, určitý = určený, složitý = složený; má však větší odstup od slovesa. — K typu „hojivé vody“ (§ 621) patří např. hbitý = hybný, příležitost = příležíci (b).

C. (a) nepřetržitý, roztržitý, důležitý, náležitý, příležitost, složitý, rozložitý, okamžitý, (ne)určitý, točitý; (b) hbitý, spleť, spojitý, rozmanitý, zavalitý.

15. -mý „vědomý (hřích)“

64-6

Jednota tohoto zcela neproduktivního typu se sotva již cítí. Patří sem adjektiva: vědomý, povědomý, nevidomý (nevidoucí), známý (znáný); zřejmý je ze *zřejemý ke zřít, *tajmý je dochováno v odvozeném tajemství. V češtině zaniklo sloveso pro lakomý a pitomý.

64-7 16. -í „příští (den)“

Příští (přicházející, následující), věští (věštící), předchozí (předcházející), přichozi (přicházející), výchozí (počáteční).

64-8 17. Jiné přípony.

Přípony *-ký* a *-rý* v nové češtině již jako přípony necítíme. Poznáme je však ze srovnání s paralelními slovesy: hlad-iti → hlad-ký, slad-iti → slad-ký, krát-iti → krát-ký; moč-iti → mokrá; těž z odsouvání zvláště v komparativu (§ 51): hlad-ší, slad-ší, krat-ší.

65 až 67

B. TVOŘENÍ PŘEDPONAMI

Deverbativní adjektiva s předponami se tvoří:

1. ze sloves předponových: proběhnout → průběžný
2. ze sloves určených příslovci, která se stávají předponami: běžeti mimo → mimoběžný
3. předponou *sou-*, *spolu-*: běžeti s něčím → souběžný.

65

1. TVOŘENÍ ZE SLOVES S PŘEDPONAMI

1. Tvoření ze sloves s předponami bylo probráno v souvislosti s tvořením ostatních sloves v § 61–64 (jen v typu „ležatý, visutý“, § 612–613, nejsou adjektiva z předponových sloves; naproti tomu při tvoření z dokonavých sloves jsou předponová slovesa ve většině).

2. Podoba a kvantita předpon se nikdy nemění při tvoření z kmenů minulého a z hotových tvarů, tedy v typech „hojící, hojený, hojivý, vyhojitelný, hojící, vyhojivší, zběhlý, vyhojený“; malé odchylky jsou v typu „hojivý“: důtklivý je z dotknout, ale má *dů-* podle důtky.

U sloves na *-ný* (nejde-li o tvoření z přičestí trpného) dlouží se předpony jako v typu „sad“; § 1735; AP § 74, ŠP § 61:

a) vždy dlouhé je *ná-*, *zá-*, *při-*, *ú-*, *vý-*;

b) někdy dlouhé je *dů-*, *prů-*: důkladný, důrazný, důsledný, ale dovedný; průhledný, průsvitný, ale propustný.

2. TVOŘENÍ ZE SLOVES URČENÝCH PŘÍSLOVCI

66

Některá příslovce, která jsou zároveň předložkami (*kolem, okolo, mimo, proti*), nabývají ve spojení s deverbativními adjektivy povahy předpon: kolemjdoucí, okolostojící, mimojedoucí, protiběžný.

3. TVOŘENÍ PŘEDPONAMI SOU-, SPOLU-

67

Význam je „společně, zároveň“: souběžný, soudržný, souměřitelný, souvztažný; spolubydlicí, spoluúčinkující.

C. Tvoření skládáním

68

Přehled: vazebná složenina (vlastní i nevlastní: 1. „divotvorný“, určovací (doplňková) složenina vlastní: 2. „samočinný“.

1. „Divotvorný“

68-1

A. B. Prvním členem je substantivum (ev. zájmeno) nebo příslovce; druhým členem deverbativní adjektivum na *-ný* (a, c, d, e), event. jiné (b, c, d, f). Složeninu lze nahradit dvojicí slovesa a předmětu v akuzativu: dobročinný = takový, který činí dobro (a; b), v jiném pádě (c) nebo slovesa a příslovečného určení substantivního (d), ev. příslovcového (e, f): složenina vazebná.

2. První člen má podobu na *-o* (po *-j-* bývá přehláskou *-e*: báje-tvorný, děje-tvorný), výjimečně jinou (v nevlastních složeninách jako duchamorný, mírumilovný) (c).

3. Tvoření produktivní; typ „jasnoskvělý“ (f) je v básnické řeči.

C. (a) dobročinný, lihočistný, blahodárny, směrodatný, čarodějný, plocho-jevný, mravokárný, krkolomný, časoměrný, pravdomluvný, medonosný, cizopasný, blahopřejný, hlístopudný, jinotajný, divotvorný; (b) vlnorodý, hmyzožravý, všemohoucí, vševědoucí; (c) nebetyčný, soběstačný, ctižádostivý, ohnivzdorný, vědychtivý; (d) světoběžný (světem běžící), zimomřivý (zimou mroucí), dalekosáhlý (daleko sahající); (e) dalekovládny, jasnovidný, tajnosnubný; (f) jasnoskvělý, divoskvoucí.

A. B. V prvním členu je *samo-*, v druhém členu deverbativní adjektivum na *-ný*, ale též *-cí*, *-telný* atp.: samohybný, samočinný, samomazný, samostatný; samočisticí, samolešticí, samonasávací, samovypírací; samospasitelný, samosrozumitelný; samorostlý, samozřejmý.

IV. Přídavná jména tvořená z příslovčí

Adjektiva tvořená z příslovčí převádějí příslovečnou představu do formální kategorie adjektivní: *včera* mě navštívil — *včerejší* jeho návštěva.

- 69-1 1. *-ní* „prostřední“
69-2 2. *-ejší* „dolejší, tamější“
69-3 3. *-ný* „zpětný“

A. B. Z příslovčí místních (a), časových (b) a způsobových (c). Koncová samohláska příslovce se odsouvá: prot-i → prot-ějši, tehd-y → tehd-ejši, dol-e → dol-ní.

- C. 1. (a) dolní, spodní, horní, vrchní, prostřední, přední, zadní, tamní, vnitřní, zpáteční; (b) dnešní, dosavadní, letošní, potomní, pozdní, zatímní, prozatímní; (c) zvláštní, obzvláštní
2. (a) dolejší, hořejší, protější, tamější, vedlejší, vnější, zdejší; (b) dřívější, někdejší, nyníější, pozdější, tehdejší, včerejší, zítřejší
3. (a) protivný, příčný, zpětný; (b) opětý; (c) opačný, přílišný, snadný.

- 69-4 4. *-mý* „kolmý“

K deverbativním příslovcím na *-mo* (§ 94) se přitvářejí adjektiva na *-mý*: kolmý, kradmý, letmý, svismý, šeptmý, šikmý.

Jinak je tvoření adjektiv z příslovčí rozptýlené: doma → domácí, loni → loňský, opravdu → opravdivý, opravdový, pospolu → pospolitý; úplný je z výrazu „u plně“.

V. Dodatky

69-5 A. ADJEKTIVNÍ SOUSLOVÍ

jsou řídká. Jsou to buď spojení dvou adjektiv: byla tam pečená vařená, je to takové neslané nemastné, rád nerad, nebo dvou

citoslovcí v platnosti adjektivní: byla do něho celá hrc prc, eventuálně pokleslé věty: je kam vítr, tam plášť.

B. PŘEJÍMÁNÍ CIZÍCH ADJEKTIV

Cizí adjektiva se češtině přizpůsobují připojením přípony *-ní*, někdy *-ický*, zřídka jinak.

1. *-ní* „lokální“

Příponou *-ní* se dnes běžně jednak přejímají cizí adjektiva, jednak se tvoří adjektiva z některých typů přejatých substantiv.
11. *Přejímání cizích adjektiv typů:*

-ální: fatální, filiální, lokální, speciální, vitální; *-ální (-iální, -uální)*, méně vhodně *-elní*: aktuální, individuální, materiální, sexuální, speciální, virtuální; *-ilní*: civilní, imbecilní, servilní, virilní; *-bilní*: disponibilní, stabilní, variabilní; *-ánní, -ěnní*: humánní, profánní, simultánní; *-antní*: eklatantní, frapantní, impozantní, pregnantní; *-entní*: impertinentní, insolventní, inteligentní; *-ární, -orní*: antikvární, imaginární, literární, plenární, populární, primární (méně vhodně: primérní); *iluzorní*; *-tní*: absolutní, diskrétní; *-átní*: delikátní, dezolátní, privatní, separátní; *-ivní, -ivní*: aktivní, definitivní, lukrativní, primitivní, sugestivní; *lascivní*; *-ózní*: dubiózní, generózní, grandiózní, kapriciózní (méně vhodně: kapriciesní), kuriózní; *-ézní, -ézní*: graciózní a graciézní, minuciózní a minuciézní; *jiné*: abstruzní, absurdní, apartní, bizarní, fádni, groteskní atd.

12. *Tvoření z přejatých substantiv:*

Adjektiva na *-ní* se tvoří zpravidla z přejatých slov na: *-ce*: dekorace → dekorační, pod. demarkační, legační; koaliční, opoziční, frikční, funkční, existenční, konkurenční; *-e, -ie*: penzijní, policejní; *-eum, -ium*: lycejní, muzejní, gymnasijský, kolokvijský.

Jinak se z přejatých substantiv tvoří adjektiva jako ze substantiv domácích: gangsterský jako lupičský, gorilí jako opičí, akumulátorový jako strojový, mandibulový jako dásňový, chole-rový jako morový, geraniový jako lipový.

2. *-ický* „diplomatický“

Příponou *-ický* nahrazujeme cizí příponu, která zní řecky *-ikos*, latinsky *-icus*, francouzsky *-ique*, anglicky *-ic(al)*, německy *-isch* (historikos, historicus, historique, historical, historisch). Patří především k cizím abstraktům na: *-ie*: byrokracie → byrokratický, pod. filosofický, historický, symetrický; *-ika*: botanika

→ botanický, pod. diagnostický, fyzický, gramatický, kritický, lyrický; *-ismus*: defétismus → defétistický, pod. kapitalistický, nacionalistický, pesimistický; *-ma, -m*: drama → dramatický, pod. chromatický, schematický, symptomatický; *-x, -xe, -za, -ze*: syntax → syntaktický, deixe → deiktický, didaxe → didaktický, analýza → analytický, geneze → genetický.

3. -ový „běžový“

jen v některých označeních barevných odstínů: běžový, drapový, matový.

4. -ný „konkrétný“

je zastaralé a řídké: deduktivní, absolutní, morální; užívali ještě J. Holeček, T. G. Masaryk, Arn. Procházka, F. X. Šalda. Živé je reálný (řidší reální).

5. Nesklonná adjektiva „běž“

jsou nespisovná, hovorová: běž rukavice, obecná: blond ženská, extra host, zastaralá: infám řeči, nóbl společnost; jen v doplňku jsou obecná: je kaput, jsme si kvit.

69-8 ODVOZOVÁNÍ Z PŘÍDAVNÝCH JMEN

Z adjektiv (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

1. *Jména vlastností* (substantivizace obsahu adjektiva) s různými druhotnými významy. Typy: 161 chytrost, 162 krejčovství, chytráctví, 163 krejčovina, 1641 blaho, 1645 červeň, 1651 výše, 1652 výška, 1661 chudoba, 1665 dobrota, 1671 mládí, 1675 pravda.

2. *Jména nositelů vlastností*

AA. *obecné typy* (zastoupené ve skupinách I–V)

1. *-ík, -ník*: I. 1118, 1145, 1161, 1171 mladík, hříšník; II. 12201 obojživelník; III. 1342 ručník; IV. 1441 čeledník; V. 153 kyslík, kysličník, 154 krtičník, 1551 hrudník, 1557 tučník, 157 moučník, 1584 slovník, 1585 středník.

2. *-ice, -nice*: I. 1813 mladice, hříšnice; II. 122-02 plošnice, 1821 čápice; III. 1352 sukovice, 1343 ručnice; IV. 1442 radnice; V. 152 stálice, 153 prchlíce, 154 hořčice, 1551 sliznice, 1557 křivice, zimnice, 156 vepřovice, ornice, 157 slivovice, kvasnice, 1584 učebnice, 1585 střídnice.

3. *-ek*: I. 1177 mazánek; II. 122-03 černohlávek; IV. 1481 hořejšek; V. 151 čtvrtek, 152 úplněk, 153 tuček (z tučný), 154 stolístek, 157 šklubánek, 1581 desátek

4. *-ka*: I. 1824 kráska; II. 122-04 červenka, 124-16 perlorodka; III. 1351 jehlovka; IV. 1443 vozovka; V. 152 severka, 154 cukrovka, 1551 chrupavka, 1557 škytavka, 156 drnovka, 157 sušenka, 1584 ročenka, 1585 hláska
5. *-ec*: I. 1172 lakomec; II. 122-05 pásovec; III. 1346 obrněnec; V. 152 ledovec, 153 leštěnec, 154 chrastavec, 1557 rosovec, 156 blešinec, 157 jablkovec
6. *-áč*: I. 1175 hlaváč; II. 122-06 roháč; III. 1350 ucháč; V. 154 pcháč, 157 uzenáč
7. *-ák*: I. 1175 levák; II. 122-07 ušák; III. 1349 železnák; V. 152 severák, 154 slepák, 157 jablčák
8. *-ina*: I. 1173 staršina; II. 122-08 modřinka; IV. 1471 pevnina; V. 151 prázdnina, 154 krušina, 1551 slabina, 1558 pučhýřina, 156 hovězina, 157 zelenina, 1583 francouzština, 1585 složenina
9. *od původu substantivizovaná jmenná adjektiva*: I. 118 učeň; II. 122-09 ušeň, kvočna; III. 1362 pochodeň, točna; V. 151 leden, 152 teplo.

BB. Speciální typy

I. *Lidé*: 1151 měšťan, 1152 měšťák, 1153 cizinec (z adjektivního základu), substantivizovaná adjektiva: 1154 Galilejský, 118 cestující, duchovní, bytný atd.;

pejorativní: 1174 nemluva, 1176 dlouhán, chudás, 1178 staroch, 1179 hezoun, hubeňour, hubeňous, starouš; *kolektiva*: 1841 panstvo, 1845 mládež.

II. *Zvířata*, V. 3. *nerosty*, 4. *rostliny*: 123 blboun, bělásek, měkkýš, 153 hnědel, běloba, 154 černucha, černýš, bledule atp.

III. *Prostředky*: 1345 hladička.

V. *Věci*: substantivizovaná adjektiva: 157 svíčková, 1581 bolestné.

VII. *Děje a výsledky dějů*: 171 zasazení, 1715 zmýlená, 1751 rvanice, 1752 rvačka, 1783 cupanina.

II. Adjektiva

A. 51 hrdší, 521 bělavý, 522 nahnědlý, 525 n. běličký, 529 přihlouplý, 531 dlouhanský

B. 541 nejhrdší, 542 prabidný, 543 přečetný, 545 paliterární, 547 nehezky

C. 55 černobilý, 56 hnědočerný, hněděčerný, 57 divuplný.

III. Slovesa

A. „stávat se nějakým“: 771 bohatnout, 772 bohatět, 773 černat

B. „činit nějakým“: 78 bohatit

C. „být, jevit se nějakým“: 79 churavět.

IV. Příslovce

921 neblaze, hloupě, 922 blízce, blízko, 924 lidsky, 925 socialisticky, 926 bosky.

69-9 ABECEDNÍ SEZNAM ADJEKTIVNÍCH TYPŮ

4 – tvořená ze substantiv; 5 – z adjektiv; 6 – ze sloves a příslovcí (68)

-ačný 623 vychloubačný
 -anácký, -ananánský, -anánský 531
 dlouhanácký, velikananánský,
 dlouhanánský
 -anlivý, -ánlivý 522 trvanlivý, zdán-
 livý
 -ánský 423 juliánský, 451 kubán-
 ský, 531 dlouhánský
 -atánský 531 dlouhatánský
 -atý 462 strakatý, 471 hrbatý, 492
 stověžatý, 527 malinkatý, 535
 dlouhatý, 613 ležatý
 -avý 468 kotlavý, 476 kučeravý,
 521 bělavý, 621 belhavý, 681 hmy-
 zožravý
 bez- 491 bezrohý
 bez přípony: 491 odvěký, 492 čer-
 novlasý, 681 vínorodý
 celo- 544 celokovový
 -cí 611 hojící, 631 hojící
 -cký 423 jezdecký, 451 písecký
 -cný 611 nepřející, horoucný
 „cyrilometodějský“ 55 (Cyril +
 Metoděj)-ský
 „černobilý“ 55 černý + bílý
 „černovlasý“ 492 černých vlasů
 -čí 425 dozorčí
 -č(l)ivý 622 palčivý, shánčlivý
 „divotvorný“ 681 divy tvořící
 divuplný 67 plný divu
 druhý stupeň 51 hrdší
 -ečný 445 fosforečný
 -ejší, -ější 511 hrdější, 692 dolejší
 elativ 541
 -enlivý 622 zdrženlivý
 -enský 451 damascenský
 -ený, -ěný 449 vlněný
 „hnědočerný, hněděčerný“ 56
 -í 424 lví, 513 heběí, 647 příští
 -ický 434 matematickofyzický, 6962
 diplomatický
 -ičelý 448 osmičelý
 -ičitý 444 dusičitý

-ičký 525 běličký
 -ičný 445 dusičný
 -in 422 matčin, srnin
 -inký 527 bělinký
 -inský, -ínský 423 rudolfínský, 451
 florentínský
 -istvý 537 mladistvý
 -istý 447 manganistý, 466 zlatistý,
 476 skalistý
 -itánský 531 hrozitánský
 -itelný 624 stažitelný
 -itý 443 dusitý, 465 dlanitý, 474
 vrásčitý, 537 dvojitý, 645 složitý,
 695 pospolitý
 -ivý 479 blátivý, 481 dobrotivý, 536
 šedivý, 622 hojivý, 680 zimomří-
 vý, 695 opravdivý
 -kavý 621 lepkavý
 kolem- 66 kolemjdoucí
 komparativy 51 hrdší
 -ký 648 hladký
 -lavý 478 smradlavý, 621 třaslavý
 -li- 527 droboulínky
 -livý 482 úzkostlivý, 535 střizlivý,
 622 pohrdlivý
 -lý 642 zběhlý
 mimo- 548 mimořádný, 66 mimo-
 jedoucí
 -mý 646 vědomý, 694 kolmý
 na--lý 522 nahnědlý
 -natý 442 dusnatý, 464 dřevnatý,
 473 jehličnatý
 ne- 547 nehezky
 nedo- 546 nedověčný
 nej- 541 nejhrdší
 nesklonná 6965 běž
 -ní 433 zbrojní, 452 místní, 491 do-
 životní, 492 každodenní, 493 sva-
 todušní, 691 prostřední, 6961 lo-
 kální
 -nlivý 622 mlčenlivý
 -ný (v. 643 P) 4235 hrdinný, 432
 kulometný, 441 dusný, 483 bo-

lestný, 491 dočasný, 492 chudo-
 krevný, 493 hnědouhelny, 614
 hojený, 643 vyhojený; 623 bojov-
 ný, 625 nedobytný, 632 děkovný;
 67 souběžný, 681 divotvorný, 682
 samočinný, 693 zpětný, 6964 kon-
 krétný

ob- 546 obstarší, 529 obhroublý
 okolo- 66 okolostojící
 -oucí 484 pravdoucí, 611 živoucí
 -oucný 611 horoucný
 -oučký 526 běloučký
 -ounký 528 bělouňky
 -ovatý 463 klišovatý, 472 pihovatý
 -ovitý 461 kašovité, 475 pórovité
 -ový 431 dělový, 446 manganový,
 469 liškový, 491 mezifádkový,
 492 jednovrstvový, 493 božihodo-
 vý, 6963 běžový
 pa- 545 paliterární
 po- 546 pomenší
 polo- 546, 56 polomrtvý
 pra-, prapra- 542 prabídný
 „pražsko-duchcovský“ 494 Praha-
 Duchcov
 proti- 66 protichůdný
 pře- 543 přečetný
 před- 548 předminulý
 při--lý 524 přízloutlý, 529 při-
 hloupý
 rádoby- 58 rádobysociologický
 roz(to)- 544 roztomilý
 -rý 648 mokrý

samo- 682 samočinný
 sebe- 57 sebevětší
 -ský 423 bratrský, 451 horský, 4914
 meziměstský, 493 svatováclavský,
 494 pražsko-duchcovský, 695 loň-
 ský
 složeniny v. cyrilometodějský, čer-
 nobilý, černovlasý, divotvorný,
 divuplný, hněděčerný, hnědočer-
 ný, pražsko-duchcovský, samo-
 činný, svatováclavský
 sou- 492 soudobý, 548 souminulý,
 67 souběžný
 spolu- 67 spolubydlící, 548 spolu-
 bližní
 superlativ 541 nejhrdší
 svatováclavský 493 svatého Vác-
 lava
 své- 492 svéhlavý
 -ší 512 hrdší, 641 donesší
 -telný 624 vyhojitelný
 třetí stupeň 541 nejhrdší
 -tý 615 bitý, 644 odmítnutý
 -ut(n)ý 613 visutý, mohutný
 -ův(-ova, -ovo) 421 bratrův, lvův
 vele- 544, 56 velesličný
 velko- 544 velkolepý
 vše- 544 všénárodní
 -vší 641 vyhojivší
 -ýnký 527 lehýnký
 -ytánský 531 dlouhytánský
 za--lý 523 zahnědlý

7,8 TVOŘENÍ SLOVES

70 ÚVOD

Slovesa se v češtině tvoří především odvozováním.

- 70-1 **A. Složená slovesa**, jako je latinské *benedicere*, *manumittere*, německé *achtgeben*, *totschlagen*, v češtině neexistují. Je jen několik odchylek, vzniklých vesměs podle cizích vzorů: dobrořečit (*benedicere*), zlořečit (*maledicere*), zadostučinit (*satisfacere*, *genugtun*), svatořečit (*heiligsprechen*).
- 70-2 **B. Souslovi** slovesná jsou četná, ale méně výrazná než souslovi jmenná a příslovečná, neboť nemají pevného pořádku slov: vést válku — válku vedl se střídavým štěstím — vedou už dlouhá léta válku atp. (kdežto „vysoká škola“ „křížem krážem“ není možno slovosledně obměnit). Proto jsou hranice mezi slovesným souslovím a volným spojením velmi neurčité.
- 70-3 Slovesná souslovi tvoří slovesa významově chudá s nutným předmětem, příslovečným určením nebo doplňkem (přisudkovým jménem):
- a) mít bolest, radost, moc, chuť, soucit, za to, na paměti, pokdy, za účel;
brát (*vzít*) počátek, útočiště, pomstu, zkázu, zřetel, zavděk, za své;
vést stížnost, obchod, náklad, válku; činit radost; konat pochod;
držet stráž; zjednat průchod; stavět na odív;
dát milost, pozdravení, pozor; všanc, vepsí, vyházov, podnět, rozkaz;
- b) být s to, hoden, vyjít najevo, přijít nazmar, stát za to.

C. Odvozování sloves.

Slovesa se odvozují:

- I. ze substantiv (a zájmen) příponami: zkamenět (stát se kamenem)
- II. z adjektiv příponami: zbohatnout (stát se bohatým)
- III. ze sloves A. příponami: chodivat (z chodit)
B. předponami: vychodit (z chodit)
- IV. z příslovcí a citoslovcí příponami: opětovat (z opět),
achkat (z ach).

Slovesné přípony jsou jen zřídka podobné příponám jmen- 70-5
ným (*spinkat* je ze *spát* tvořeno stejně jako *malinký* z *malý*). Ve jmenných příponách je základem vždy souhláska (-i v „mládí“, -e v „kuře“ jsou koncovky, mající jen funkci přípony); naproti tomu slovesné přípony jsou většinou povahy samohláskové (-a-, -e-, -i- atd.).

U každého slovesa je přípona ve dvou podobách, někdy značně rozdílných (-uje/-ova-); tvoří přítomný a minulý kmen slovesný.

Podle těchto kmenových přípon třídíme slovesa v třídy a vzory. Mluvíce o tvoření sloves, užíváme jmen těchto vzorů. Neříkáme tedy zpravidla „sloveso je tvořeno příponou -uje/-ova-“, nýbrž „sloveso se tvoří ve vz. kupuje“.

Odvozená slovesa se tvoří jen v šesti vzorech: II. 1. tiskne, III. 2. kupuje, IV. 1. prosí, IV. 2. trpí, IV. 3. sází, V. dělá.

Koncová souhláska základu se měkčí:

- v typu I. u vz. „prosí“: blažit, prášit, cvičit, počestit, pokatolíčtit, kupčít, brzdit, čtvrtit, cenit, hovořit
„sází“ denominativa: divočet, hniličt, škaredět, bohatět, hanět, moudřet
- v typu III. u vz. „sází“ deverbativa: probouzet (budit), vyplácet (platit), překážet (překazít), vyjíždět (jezdit), zkoušet (zkusit), vymýšlet (vymyslit), vypouštět (vypustit)
„kupuje“, tvoří-li se od sloves vz. „prosí“: vyhlazovat (vyhladit), obohacovat (obohatit), ohrožovat (ohrozit), obrušovat (obrousit), opožďovat se (opozdit se), mašlovat (*máslit), očišťovat (očistit). Odchyly (zařadovat, pocíťovat, omezovat, porosovat, zahnížďovat, vykořisťovat, obkreslovat) jsou zde stejně jako v přičestí trpném vz. „prosí“.

I. Slovesa tvořená z podstatných jmen

71-1 **1. Vztahy mezi základním substantivem a slovesem z něho odvozeným jsou velmi rozmanité. Nahradíme-li odvozené sloveso dvojicí slovesa (významově chudého) a základního substantiva, může být substantivum v poměru ke slovesu:**

- A. *doplňkem* (resp. přísudkovým jménem);
sloveso vyjadřuje
AA. *činnost n. stav*: „být sedlákem“ = sedlačit
BB. *změnu stavu*: „učinit otrokem“ = zotročit
- B. *příslowecným určením*
AA. *místa*: „být na trůně“ = trůnit
BB. *času*: „být přes noc“ = přenocovat
CC. *způsobu*: „držet za hrdlo“ = hrdlit
DD. *příčinnosti*: „obrátit k užitku“ = zužítkovat
Určení prostředku spojujeme s C. AA., tj. vnějším předmětem.
- C. *předmětem*, a to:
AA. *vnějším* (k tomu určení prostředku):
„dát paži za sebe“ = zapažit,
„sypat cestu pískem“ = pískovat
BB. *vnitřním*;
výsledku děje: „nést plod“ = plodit
obsahu děje: „působit hřmot“ = hřmotit.

71-2 2. Formální stránka

Uvedené skupiny nejsou nijak rozlišeny způsobem tvoření. Ve všech se slovesa tvoří především ve vz. „prosí“ a „kupuje“ (to je tvoření dnes nejproduktivnější); řidčeji se uplatňují vz. „dělá“ a „sází“. Při jednotlivých typech uvádíme příklady v pořadí: (a) „prosí“, (b) „kupuje“, (c) „dělá“, (d) „sází“.

71-3 *Kvantita samohlásky základu se v některých případech mění:*

- a) Vz. „prosí“ (v. AP § 70, ŠP § 57).
Krátí se: aa) přípony *-ák, -ář, -ík*: pytláčit, rybařit, řezničit
bb) samohláska kmenová jednotlivě: pára → pařit, vráska → vraštit, hřích → hřešit, hrůza → hrozit.
Dlouží se v několika případech: mlat → mlátit, sled → slídit, brus → brousit, sluha → sloužit.
b) Vz. „kupuje“ (v. AP § 71, ŠP § 58).
Krátí se v několika případech: král → kralovat, pán → panovat, pás → pasovat, kacíř → kaceřovat, dík → děkovat, kříž → křížovat, stůl → stolovat, hrouda → hrudovat i hroudovat atd.

c) Vz. „dělá“.

Krátí se v láska → laskat, dílo → dělat, vitr → větrat;
dlouží se v hlas → hlásat, lata → látat, mrak → smrákat se, kruh → krouhat.

A. DOPLŇKOVÁ VAZBA

72

AA. Činnost, stav

1. Sedlačit = být sedlákem, pracovat jako sedlák

72-1

(a) zedničit, kuchařit, kupčit, sloužit, sousedit, soupeřit; (b) soudcovat (ve sportu), apoštolovat, kralovat, vojákovat, trampovat i trempovat, panovat, hostovat, prostředkovat (stč. prostředek „prostředník“). — „Boha nech, ať bohuje, krále, ať kraluje, a ty s pomocí boží sedlákuj.“ Hol.

2. Skotačit = být jakoby skotákem, vést si, chovat se jako skoták

72-2

(a) (ze jmen lidí) čtveračit, lichvařit, sočit, tatrmanit; (ze jmen zvířat) opičít se, kohoutit se; (ze jmen věcí) tyčít se, ústít, zrcadlit; (b) (ze jmen lidí) panáčkovat, koniášovat, švejkovat, pasterovat (Pasteur); (ze jmen zvířat) kočkovat se, lelkovat, papouškovat; (ze jmen věcí) klackovat se, trdlovat; (c) váhat (kývat se jako na váze).

Tento typ má často ráz hovorový, někdy i pejorativní.

BB. Změna stavu

1. (Z)otročít = (u)činit někoho otrokem, (pro)měnit v otroka

72-5

(a) ozebračit, pobláznit, hostit; zocelit, rozbahnit, dělit (měnit v díly), čtvrtit, řadit; (b) kašparovat, šaškovat, kaceřovat (vyhlašovat za kacíře), zručcovat; mandelovat (skládat do mandelů).

2. Zbláznit se = stát se bláznem

72-6

(a) zahostit se, přátelit se, sbratřit se, vzmužit se, vítězit; (b) bratránkovat se, sladovat (měnit se v slad); (c) ovdovět, havranět, kamenět.

B. PŘÍSLOVEČNÁ VAZBA

73

AA. Určení místa

1. Trůnit = být (sedět) na trůně

73-1

(a) vrcholit, stranit někomu (být na něčí straně); (b) stolovat, hřadovat.

2. Křížovat = dávat (přibíjet) na kříž

73-2

(a) vzdálit, odstranit, vyložit, doručit; (b) pranýřovat, scénovat, vyobečovat (vyločit z obce). — Hromadné tvoření v tomto typu (usklepnit, upozadit) se nedoporučuje.

73-3 **BB. Určení času**

(b) nocovat (být přes noc), přezimovat, letovat, řehořovat. — Řídké.

73-4 **CC. Určení způsobu** (určení prostředku v. § 74)

(a) hrdlit (chytat za hrdlo), zápasit (chytat za pás), čelit (postavit se čelem proti něčemu); (b) časovat (obměňovat podle času).

73-5 **DD. Určení příčinnosti**

(a) pochlebovat (lichotit „po chléb“, tj. pro chléb), koledovat (chodit za koledou). — Řídké.

74, 75 **C. PŘEDMĚTNÁ VAZBA**

74 **AA. Předmět vnější**

(existence vnějšího předmětu není závislá na obsahu slovesa). Připojuje se určení prostředku, protože obě skupiny nelze v praxi rozlišit: „kosit“ můžeme převést na „užívat kosy“ (předmět) nebo „sekat kosou“ (příslowečné určení).

74-1 **1. Kosit** = užívat kosy, sekat kosou

(a) zapažit, zubit se; myslit, měřit, vážit, brousit, soustružit, zvonit, vklínit, brzdit, bruslit, škrobit, léčit; (b) hubovat, pamatovat (k paměť), pumpovat, cepovat, soustružovat, bubnovat, šroubovat, veslovat, lyžovat, hruďovat, balzamovat; (c) tlapat, čenichat, dudat; (d) rozumět. — Produktivní.

74-2 **2. (O)zbrojit** = dod(áv)at zbroj, opatř-it, -ovat zbrojí; **odzbrojit** = zbavit zbroje

(a) zakuklit, ozdobit, uzdit, štěpit, osolit, zlatit, hnojit, mrvit, vápnit, barvit, špinit, zavlažit; (b) šperkovat, korunovat, roubovat, ocukrovat, asfaltovat, dýhovat, vatovat, lakovat, zakřídovat, známkovat; (c) opásat, osedlat, poutat, látat.

74-3 **3. Mamonit** = hledat mamon, pít se po mamonu

(a) slídit, věřit (hledat vítr), červit (hledat červy).

Jiné vztahy jsou hlavně v doslovných překladech (kalcích): hlasovat (votieren), listovat (blättern), losovat (losen), stránkovat (paginare).

75 **BB. Předmět vnitřní**

(vnitřní předmět je v příčinném vztahu k obsahu slovesa; buď slovesným dějem vzniká — výsledek děje, nebo trvá jen po dobu, po kterou trvá slovesný děj — obsah děje).

a) Výsledek děje

aa) Konkréta

1. Zdit = tvořit zeď

75-1

Tato slovesa jsou původně bezpředmětová (jsou utvořena ze jména předmětu), stávají se pak však předmětovými: „zobrazit“ znamenalo původně „zhotovit obraz“, potom „zhotovit něčím obraz“.

(a) plodit, otelit se; potit; rozvětvit se; čadit, hnízdit (stavět hnízdo), zobrazit; (b) sítkovat (zhotovovat sítky), rýsovat; (c) hnisat, bryndat, črtat; (d) slzet.

2. Zahrotit = udělat na něčem hrot

75-2

Předmětová slovesa.

(a) shrbit záda, svařit čelo, rozproudit, rozvířit, pěnit, kadeřit, ranit, poskvřnit, pečtit, oplotit; (b) dolovat (dělat důl), vroubkovat, tečkovat, řádkovat, známkovat, lemovat, mřížovat; (c) pokaňkat.

bb) Abstrakta

3. Silit = dodávat někomu síly (o vlastnostech hmotných) Předmětová s předmětem ve 4. p., osobním nebo věcným.

75-3

(a) kráslit, leštit, zatížit, chladit.

4. Strašit = způsobovat někomu strach (o stavech duševních a společenských)

75-4

Předmětová s osobním předmětem.

(a) děsit, zlobit, zhnusit, rozvášnit, ctít, křivdit, škodit; (b) pokutovat; (c) hněvat.

5. Smířit = způsobit mír (o stavech věcných)

75-5

(a) ladit, klidit, dlužit (dělat dluhy); (b) účinkovat.

6. Básnit = tvořit básně (vytvářet myslí, rozumem)

75-6

(a) bájit, klevetit; (b) žertovat, šprýmovat, veršovat, účtovat.

b) Obsah děje

7. Zářit = vydávat, vytvářet záři

75-7

Obsahem jsou: (1) přírodní jevy, (2) zvuky, (3) pohyby a jiné činnosti.

(a) (1) stínit, jiskřit, (2) šelestit, hovořit, (3) skočit, tančit, kouzlit, válčit, lovit, (4) trýznit; (b) (1) světélkovat, (2) povykovat, trylkovat; (3) klíčkovat, pracovat, tancovat, čarovat, bojovat, hodovat, stávkovat; (c) (2) řehat, štěbetat, reptat; (3) cválat, střídat, klamat; (d) (2) hlučet, chrapět, (3) bolet.

O poměru „chrapot — chraptět“ v. § 1753 A.

75-8 8. **Žíznit** = mít žízeň
O stavech tělesných i duševních.

(a) žíznit, snít, věřit, žalostit, toužit; (b) potřebovat, důvěřovat, strachovat se, pečovat; (c) kašlat, dumat, spěchat; (d) želet.

Dodatek

75-9 Ze *zájmen* se tvoří několik sloves:
(osobní) tykat, vykat – zájmeno je rozšířeno o *-k-*; (osobní zvrtná) násobit („na sobě“); (ukazovací) obecné tentočkovat; (záporná) ničit (obracet v nic).

76 až 79

II. Slovesa tvořená z přídavných jmen

76 *Vztahy* mezi základním adjektivem a slovesem z něho odvozeným jsou málo rozmanité. Nahradíme-li odvozené sloveso dvojicí slovesa a základního adjektiva, může být adjektivum v poměru ke slovesu jen doplňkem (event. přísudkovým jménem). Sloveso znamená:

- A. „stávat se (bohatým)“ bohatnout; ochromnout, ochromět
B. „činit (bohatým)“: (o)bohatit; ochromit
C. „být, jevit se (churavým)“: churavět.

77 A. „**STÁVAT SE NĚJAKÝM**“ (slovesa počínavá, inchoativní)

77-1 1. **Bohatnout**

- A. Z prvotních adjektiv (a).
B. 1. Samohláska základu bývá někdy dlouhá, a to *-á-* (b) a *ou* před *t* a *st* (c); krácení je v řidnout (vedle řidnout).
2. Odsouvá se většinou (jako u komparativů) příponově *-k-* (d) a *-n-* (e).
C. (a) chabnout, blbnout, chromnout; (b) mládnout, slábnout, stárnout (zde jsou jmenné tvary „mlád, sláb, stár“), sládnout; ale: chabnout, chladnout; (c) žloutnout, houstnout, tloustnout; ale pustnout, hrubnout, hubnout; (d) krotnout, křehnout, řidnout, sládnout, oslznout, vlhnout; ale hořknout; (e) chlad(n)-nout, hub(en)-nout.
Poznámka. S těmito slovesy konkurují někdy zvrtná slovesa na *-it*: zahoustnout – zahustit se, omládnout – omladit se.

156

2. **Bohatět**

77-2

- A. 1. Z adjektiv odvozených (a), zřídka z prvotních (b).
2. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I. (v. § 706).
B. Někdy posun k významu „být nějaký“ (c). – Častější než typ „bohatnout“.

C. (a) baculatět, cukernatět; dřavět, rezavět; bázlivět, snětivět; hladovět, růžovět; bujnět, jasnět; barbarštět, lakomět; (b) chabět, chromět, tupět, mdlít; (c) churavět, lačnět, smutnět.

3. **Černat**

77-3

- A. B. 1. Z adjektiv označujících barvy (a), řidčeji z jiných (b, d).
2. Zvrtná, někdy však i nezvrtná mívají význam „být nějaký“ (c, d).

C. (a) bělat, černat, červenat, zelenat; (b) teplat, lysat; (e) bělat se, černat se; (d) rovnat se, chutnat.

B. „**ČINIT NĚJAKÝM**“ (slovesa faktitivní)

78

4. **Bohatit**

- A. Ze všech adjektiv, prvotních i odvozených, též z komparativů (a).
2. Samohláska *-i-* a *-y-* v základu se někdy dluží (b), krátí se v řidký → ředit. Přehláska je v svatý → světít.
3. Koncová souhláska základu se měkčí v typu I.: v. § 706; v „blížít, nížít, úžít, výšít“ je měkkost asi z „blíže, níže“.
4. Odsouvá se často *-k-* (jako u komparativů) (c).
B. 1. Zvrtná (někdy i nezvrtná) slovesa tohoto typu mívají význam „být nějaký, jevit se nějakým“ (d).
2. Významový rozdíl mezi typem *bohatět* (stávat se bohatým) a *bohatit* (činit bohatým) se často stírá, zvláště v jazyce hovorovém. Spisovný jazyk tento rozdíl po možnosti uchovává (e).

C. (a) zdražit, zdůraznit, zkrvatit, uschnout, uvědomit, horšit se, počestit; (b) libit se (k libý), šířit, povýšit; (c) blížít se (k blízký), hladit, krátit, krotit, nížít, ředit, sladit; ale: rozhořčit, ulehčit, změkčit, tenčit, roztrpčít, vlhčit; (d) strakatit se, veselit se, pyšnit se; běsnit, křepčit, řečnit, truchlit; (e) koně divočeli – divočíci v zduchu jara; obloha začala jasnět – měsíc jasně krajinu; rostliny ve skleníku choulostivěji – nesmíte to dítě zchoulostivit; pít do otupění – otupené věže.

157

Tato významová skupina nemá vlastního slovotvorného typu; uvedeného významu nabývají významovým posunem slovesa typů „bohatět, černat, bohatit“, zvláště zvrtná (líbit se, veselit se), ale i nezvratná (churavět, chutnat, bsnit).

8

III. Slovesa tvořená ze sloves

8-01 (I) Při tvoření sloves z jiných sloves mění se vid a způsob slovesného děje.

I. VID

Tvoří se:

A. Dokonavost:

příponami předponami

1. nedokonavá (imperfektivní) (sedět)
2. dokonavá (perfektivní) sednout vysedět

B. Násobenost:

1. nenásobená
2. násobená

- a) opětovací (iterativní) sedat
- b) opakovací (frekventativní) sedívat

k tomu c) podílná (distributivní) posedat si

II. ZPŮSOB (PRŮBĚHU) SLOVESNÉHO DĚJE (Aktionsart)

A. Fázovost:

1. počínací (ingresivní)
2. končící (finitivní)

k tomu 3. omezovací (terminativní)

vyběhnout
doběhnout
proběhnout se

B. Rozměr děje:

1. okamžitá (momentánní) sednout
2. trvací (durativní) (sedět)

C. Míra děje:

1. malá míra
2. velká míra

poposadit
nasedět se

D. Zdrobnělost:

1. zdrobnělá (deminutivní) běžkat

a úsilnost:

2. úsilná (intenzivní) žadonit

E. Účinnost:

- účinná (kauzativní) (po)sadit

F. Snahovost:

- snahová (deziderativní) (kupovat).

1. Pro nauku o tvoření slov nemají význam spory o to, je-li vid kategorií gramatickou nebo lexikální (dnes se zpravidla určuje jako kategorie pomezí, viz M. Jelínek, TSC 2, 564). Pro nás je faktem, že „prosívá“ je sloveso se všemi tvary (podle osoby, čísla, času atd.), tvořenými v jiném vzoru než „prosí“, že je to tedy samostatné slovo a musí být předmětem zájmu slovotvorného.

2. V terminologii (značně nejednotné) se přidržuji „Soupisu základních jazykovědných termínů“ a SSJC. „Rozměr slovesného děje“ je převzat z Kcpečného.

3. V seskupování jednotlivých významů jsou v různých zpracováních velké rozdíly. Připomínám z toho aspoň toto:

„Soupis termínů“ omezuje pojem vidu jen na dokonavost, pojem „způsobu průběhu slovesného děje“ jen na durativnost a momentánnost; neuvádí vůbec terminativnost.

Fr. Kopečný, Slovesný vid v češtině 1962: neuznává pojem iterativa a frekventativa; frekventativům (-vá-) říká „příznakově neaktuální“. Uznává jen tři vidové třídy: dokonavá (udělá), nedokonavá (dělá), nedokonavá neaktuální (dělává).

SSJC rozlišuje rovněž jen dokonavá, nedokonavá a násobená (dělává). Pro potřeby nauky o tvoření slov toto zjednodušené třídění není dost vhodné: „běžeti“ a „běhati“ se označují stejně jako nedokonavá, „běhávali“ je označeno jako násobené k „běhati“, ačkoliv „běhati“ samo je násobené (znamená podle SSJC „sem tam n. často běžet“).

Ponechávám tedy termíny opětovací (iterativa) a opakovací (frekventativa).

(II) Pro převádění sloves z jedné skupiny do druhé se užívá: 8-03

A. tvoření *příponami*: 1. opětovací, 2. opakovací, 3. okamžitá, 4. zdrobnělá, 5. úsilná, 6. účinná

B. tvoření *předponami*: 1. dokonavá, 2. podílná, 3. počínací, 4. končící, 5. omezovací, 6. a 7. malá a velká míra děje.

Soustava se doplňuje *souslovími*: k nedokonavému „platit“ je dokonavé „vejít v platnost“, k „operovat“, „provést operaci“, k „rozpakovat se“ přijít do rozpaků atp.

Přehled

(I) Opětovací § 811–815. – (II) Opakovací § 816. – (III) Okamžitá § 817. – (IV) Zdrobnělá § 818. – (V) Úsilná § 819. – (V) Účinná § 8195.

(I) OPĚTOVACÍ (iterativa)

AA. Stránka formální

81-1 1. Kupovat (z „koupit“)

A. 1. Ze základních kmenů dokonavých sloves vzorů: „proší“ (a), někdy souběžně se slovesy vz. „sází“, a to buď s významem přibližně stejným (ale hovorovějším) (b), nebo s významem odchylným (c)

„dělá, maže“ (d)

„tiskne, mine“ (e)

„trpí, sází“ (f).

2. Samohláska základu se krátí (g); AP § 72, ŠP § 59. Odchylnky jsou u sloves, v nichž je výrazný základ jmenný (h).

3. Koncová souhláska základu se měkčí při odvozování ze vz. „proší“; v. § 706.

4. Koncová souhláska základu tvrdne při odvozování ze vz. „trpí“, zvláště u sloves původu onomatopoického (i).

C. (a) obalovat (obalit), přibližovat se (přiblížit se), zastupova. (zastoupit); (b) rozdělovat a rozdílet (rozdělit), vypravovat a vyprávět, skropovat a skrápět; (c) skloňovat a sklánět (sklonit), spojovat a spájet (spojit); (d) překapovat (překapat), okukovat (okoukat), ohryzovat (ohryzat), okusovat (okusat); (e) dotiskovat (dotisknout), napřahovat (napřáhnout), zahrnovat (zahrnout); (f) zdržovat (zdržet), vyhovovat (vyhovět), zahrnovat (zahrnout); (g) zabraňovat (zabránit), navštěvovat (navštívit), skličovat (skličít), pobuřovat (pobouřit), zužovat (zúžit), schylovat (schýlit); (h) zbsňovat (zbsnit), utábořovat se (utábořit se), vyúsťovat (vyústít), zdomáčňovat (zdomácnit), zmalátňovat (zmalátňit), zkrášlovat (zkrášlit; ale: okrašlovat); (i) pobrukovat (bručet), pobzukovat (bzučet), horovat (hořet); ale pobučovat (bučet).

81-2 2. Vrhát (z archaist. vrci = vrhnout)

A. 1. Ze základních kmenů dokonavých sloves vzorů:

I. třídy („nese, bere, maže, peče, umře“) (a),

II. třídy („tiskne, mine, začne“) (b); někdy je to vlastně tvoření k zaniklému slovesu I. třídy, nahrazenému slovesem vz. „tiskne“ (c); jindy je sloveso vz. „tiskne“ spíše okamžitým, odvozeným ze slovesa typu „vrhát“ (d);

III. třídy („kryje“) (e), ojediněle i k slovesům jiných vzorů (f).

2. Samohláska základu se většinou dluží (g); AP § 69, ŠP § 56; někdy je tu staré dlužení $o > á$ (h).

3. Stupňování se objevuje u opětovacích odvozených ze sloves vz. „bere“ a „umře“ (a u -sílát ze vz. „maže“); tato opětovací mají v základu -y- (i) nebo -í-, -ý- (j).

4. K otevřeným základům vz. „kryje“ se přisouvá -v-: pokrý-t → pokrýv-at (e); tím dochází ke splývání se slovesy opakovacími (§ 816).

C. (a) vylézat (vylézt), zametat (zamést), vybírat (vybrat), zasílat (zaslat), vytékat (vytéci), roztloukat (roztlouci), umírat (umřít); (b) vychladat (vychladnout), vzpomínat (vzpomenout), začínat (začít), zajímat (zajmout); (c) padat (stč. pásti = padnout), skýtat (stč. skýsti = skyt-nout), sahat (stč. sieci = sáhnout); (d) kapat: kápnout, kousat: kousnout, klouzat: klouznout; (e) zakrývat (zakrýt), vyrývat (vyrýt), zalívat (zalít), vzdouvat (vzdout), odívat (odít), vysávat (vysát); (f) vidat (vidět), slychat (slyšet), sedat (sedět); (g) vychladat (vychladnout), léhat (ležet), splývat (splýnout), ocítat se i ocitit se (ocitnout se), ale: vybledat (vyblednout), zametat (zamést); (h) pomáhat (pomoci), skákat (skočit); (i) vymykat (vymknout), sesychat (seschnout); (j) nazírat (zříti), usínat (usnout), nadýmat (nadmout), dotýkat (dotknout).

81-3

3. Sázet (z sadit)

A. 1. Ze základních kmenů dokonavých sloves vzoru:

„proší“ (a), ojediněle jiných (b).

2. Samohláska základu se dluží s malými výjimkami (c).

3. Stupňování je ve vláčet (vléci).

4. Koncová souhláska základu se měkčí; v. § 706.

5. K otevřeným základům vz. „mine“ a „kryje“ se přisouvá -j-: mi-nout → míj-et, příbít → přibíj-et (b).

C. (a) zhášet (hasit), splácet (splatit), vyprávět (pravít), zarážet (zarazit), sázet (sadit), ztrácet (ztratit), válet (valit), svářet (svařit), vracet (vrátit) a obracet (obrátit); udílet (udělit), ujíždět (jezdit), střílet (střelit), věšet (věsit); zaclánět (zaclonit), vyhánět (honit), házet (hodit), vycházet (chodit), skáčet (překotit), ukájet (ukojit), krájet (ukrojít), skrápět (skropit), máčet (močit), vynášet (nosit), spájet (spojit), vyrábět (vyrobit), otáčet (otočit), vytápět (vytopit), vytvářet (vytvořit), vyprovázet (vyprovodit), uvádět (uvodit), svážet (vozit), vyzvánět (zvonit); probouzet (budit), pouštět (pustit), popouzet (popudit), poroučet (poručit), ostouzet (zostudit); vymýšlet (vymyslit); (b) vláčet (vléci); vybízet (vybidnout), vyhlížet (vyhlédnout); míjet (minout); zabíjet (zabít), rozvíjet (rozvíit), připíjet (připít); pohlížet (pohledět); zavánět (zavonět); (c) klanět se (klonit se), věšet (věsit), vracet (vrátit), dále: mizet, stavět.

81-4

4. Nosit (z nést)

A. 1. Z několika sloves vz. „nese“ a „bere“. – 2. Stupňování e /o, -/o.

C. nosit (nést), vodit (vést), vozit (vézt), chodit (jít, při-šed), honit (hnát).

BB. Stránka významová

B. Slovesa formálně opětovací označují nedokonavost, a to i sloves nenásobených, zvláště v imperativu (a), násobenost děje (b), a to:

81-5

při jednom podmětu, jednom předmětu: Vítr hází praporem, při jednom podmětu, několika předmětech: Řeka házela vlny, při několika podmětech, jednom předmětu: Děvčata házela míčem,

při několika podmětech, několika předmětech: Nepřátelé házeli na město ohnivé koule;

pravidelné opakování děje, gnómičnost, obyčej; z toho někdy odstín pejorativní (c), úsilnost děje (d), snahovost děje (e).

C. (a) vlak přijíždí, začal klekat, nevdávej se!; (b) ostouzel mě po vsi, snášeli dříví, osázel záhony nejkrásnějšími růžemi; (c) na podzim padá listí, řečňovat; (d) s tím se tahat nebudu, nosím se s tím dvě hodiny zbytečně; (e) pořád odcházel (dělal, jako by chtěl odejít). Slovesa vz. „sází“ formálně odvozená od sloves typu „nosit“ patří významově k základnímu slovesu: vynést – vynášet, vyvést – vyvádět, vyvézt – vyvážet, vyjít – vycházet, vyhnat – vyhánět.

81-6 (II) OPAKOVACÍ (frekventativa)

Sedávat

A. 1. (1) Z minulého kmene nedokonavých sloves (nenásobených i opětovacích), zvláště vzorů „bere“ (a), „maže“ (b), „kupuje“ (c), „prosí“ (d), „trpí“ (e), „sází“ (f), „dělá“ (g); jinak jen ojediněle (h). (2) Z minulého kmene dokonavých sloves s předponou vzorů „bere“ (i), „maže“ (j), „kupuje“ (k), „dělá“ (l).

2. Tvoří se příponou -va- (tím se zařazuje do vz. „dělá“); před touto příponou se dluží a v á („bere, maže, kupuje, dělá“), i v í („prosí“), e a ě rovněž v i („trpí, sází“). Všechna tato slovesa se tedy končí na -ávat nebo -ivat.

3. Přípona -va- se může pro zesílení opakovat (m).

B. 1. Opakovací slovesa tvořená z nedokonavých označují opakovanost (násobenost vyššího stupně) děje trvajícího (n) nebo opětovacího (o).

Vyvíjejí se zvláštní odstíny: pravidelnosti, obvyklosti (p), občasnosti (r), dávné minulosti (v minulém čase) (s).

Jak ukázal Fr. Kopečný, prezens frekventativ má význam mimočasový, nikdy nemůže vyjádřit děj aktuálně probíhající, nemůže jím odpovědět na otázku: „Co to tu děláš?“ (š).

2. Opakovací slovesa tvořená z dokonavých jsou prostě nedokonavá, trvající (t) nebo opětovací (u). Proto konkurují opětovacím na -ova- (v), event. nářečním na -a- (x).

C. (a) brával, hnával, rvával, stlával; (b) mazával, česával, plakával; (c) bédovával, besedovával, bojovával, častovával; (d) bránil, budival, cítil, sníval; (e) bdíval, bolíval, bručival, klečival; (f) házíval, stavíval, dojíždíval, kácíval; (g) běhával, kapával, lehával, opírával; (h) mrzávalo (mrzlo), bývalo (bylo), dřívá, vykašlával, vyklepával; (i) vyčesával, podřezával, otesával; (k) přečarovával, vyjmenovával, stěžoval si; (l) nabodával, nabýval, opadával; (m) Když jsem já k vám chodíval, pejsek na mne štekával; (n) Karia ještě ležívá, když Vojta měl již chlív v pořádku. Rais; (o) I na vlastní myšlenky kapával jed nemilosrdného rozumu. Staš; (p) Paní Prošková z jara i na podzim od Vlacha mnoho kupovávala. Něm.; (r) Občas opouštěvali osamělý mlýn a vraceli se až po dvou třech dnech. Srám; (s) A já tě měla ráda, horská bystřina, již mívával jsi rád. Dyk; (š) „Psávám touhle dobou obyčejně svou korespondenci, a tak náhodou píšu právě dopis“; „Mívá to tam (obchodník ve výloze), ale zdali to tam má teď, to nevím“ (příklady Kopečného); (t) Mistr dodělával perka. Rais; (u) Na panském zámku malta opadávala. Slád; (v) přidřepávat – přidřepovat, podupávat – podupovat, vyhrabávat – vyhrabovat, zahryzávat – zahryzovat, zachytávat – zachycovat, překousávat – překusovat, přelétávat – přeletovat, rozpíchávat – rozpichovat, sešlehávat – sešlehotovat; rozlítostňovat – rozlítostňovat, rozproudivat – rozprouďovat, spokojívat se (Světlá) – spokojovat se; (x) střepávat – střípat. Fr. Kopečný, Slovesný vid v češtině, 109–111, vypočítává dokonavá slovesa, ke kterým neexistují (z důvodů významových nebo formálních) odvozená slovesa nedokonavá. Jsou to např.: stanout, semknout se, dovést něco, nadchnout se, spasit, vystát (jak pes), vydržet něco, sklát, nakopat brambor, zatančit si, poležet si, uběhat se, vybouřit se, vypéci mouku, zahlédnout, uhodit se atd.

(III) OKAMŽITÁ (momentánní)

81-7

Vrhnout

A. 1. Z nedokonavých sloves zvláště vz. „trpí“ (a) a „dělá“ (b); někdy jde o paralelní tvoření ze společného základu (c).

2. O složitých poměrech kvantitativních v poměru typu „vrhne“ a „vrhá“ v. AP § 69, ŠP § 56. Koncová souhláska základu tvrdne (a).

B. Označují okamžitost (momentánnost) děje (děj bez časového rozpětí).

C. (a) vyjeknout (ječet), řinknout (řinčet), vrísknout (vřeštět), šustnout (šustět); (b) couvnout (couvat), hvíznout (hvízdat), smlsnout (mlsat), rýpnout (rýpat); (c) vrhnout a vrhat k arch. vrci; hryznout a hryzat k hrýzti.

A. B. Expresivní zdrobněliny, užívané v řeči s dětmi; ze základních kmenů různých sloves příponou *-ka-* (*a*) nebo *-inka-* (*b*).

C. (*a*) *cupkat* (*cupat*), *tlapkat* (*tlapat*); (*b*) *blinkat* (*blít*), *bolinkat* (*bolet*), *hajinkat* (*hajat*), *spinkat* (*spát*).

81-9 (V) ÚSILNÁ (intenzivní)

A. Z různých sloves v různých vzorech s obměnami základu: změnou samohlásek (*a*) i souhlásek (*b*), přísouváním souhlásek (*c*) nebo celých skupin hlásek (*d*). Zvláště se užívá samohlásek *u*, *ou*, souhlásek *š* a *m*.

B. Označuje slovesný děj jako intenzivní, energický s odstínem familiárnosti (*šmatat*) a pejorativnosti (*čuchat*).

C. (*a*) *čoudit* (*čadit*), *čout* (*čít*), *čuchat* (*čichat*); (*b*) *cecat* (*sát*, *pův. ssát*), *šmatat* (*hmatat*); (*c*) *čmárat* (*čárat*), *čmuchar* (*čuchat*), *šmátrat* (*šmatat*), *špláchat* (*pláchat*), a dále: *šplíchat*, *šplouchat*, *šplochtat*, *šplounat*; *čmoudit* (*čoudit*); (*d*) *žadonit* (*žádat*), *cupotat* (*cupat*), *buráčet* (*bourit*), *buchcovat* (*bouchat*).

Zcela neproduktivní a dnes už málo průzračná je intenzifikace předponou *ko-*: *skomírat* (*umírat*), *kohrtat*, *škohrtat* (*hrkat*); viz Machkův Etymologický slovník.

81-95 (VI) ÚČINNÁ (kauzativní)

A. Z prvotních sloves, tvoří se ve vz. „prosí“. Souvislost dnes už málo jasná. Příznačné je pro toto tvoření stupňování:

místo *nuly* v základu je *o, a, u* (*a*),
místo *e* *o, a* (*b*),
místo *i* *ě, oj* (*c*).

B. Mají význam „působit, aby se dělo to, co vyjadřuje základní sloveso“: *vařit vodu*, *aby vřela*.

C. (*a*) *mořit* (*mřít*), *vařit* (*vřít*), *trápit* (*trpět*), *budit* (*bdít*); (*b*) *točit* (*téci*), *položít* (*ležet*), *posadit* (*sedět*); (*c*) *pověsit* (*viset*), *napojit* (*pít*).
Starší termín *faktitivní* se nyní rezervuje pro slovesa typu „*bohatit*“, § 78.

Přehled

82-0

(I) *Formální stránka* § 82(II) *Významová stránka* § 83–88AA. *Vlastní význam předpon* § 83–86:a) *Předpony*. – b) *Prvotní místní význam*. – c) *Místní, přenesený, způsobový a časový význam*BB. *Změny vidu a způsobu slovesného děje* § 87:1. *Dokonavost*. 2. *Podílnost*. 3.–5. *Fázovost*. 6.–7. *Míra*CC. *Změny vazby* § 88.(I) *Formální stránka*1. *Slovesné předpony* (preverbia) jsou:

82-1

1. *do-*, 2. *na-*, 3. *nad-*, 4. *o-*, 5. *ob-*, 6. *od-*, 7. *po-*, 8. *pod-*, 9. *pro-*, 10. *pře-*, 11. *před-*, 12. *při-*, 13. *roz-*, 14. *s-* (*sou-*), 15. *u-*, 16. *v-*, 17. *vy-*, 18. *vz-*, 19. *z-*, 20. *za-*.

Slovesné předpony jsou v podstatě shodné s vlastními předložkami. Navíc jsou předpony *roz-*, *vy-* a *vz-* (*vz-* bylo ve staré češtině ještě předložkou), naproti tomu chybí *k-*. Jedinou nepředložkovou předponou je 21. *ne-*.

Omezené je užití nevlastních předpon *spolu-*, *znovu-*, *mezi-*: *spolucítit* (lépe: *soucítit*), *spolupodepsat*, *spolupracovat*; *znovuzřídit* (lépe: *obnovit*), *znovuotevřít* (lépe: *znovu otevřít*), *mezipřehřívát* (*nesprávné*).

2. Slovesné předpony mají samohlásky *krátké* (nahradit na rozdíl od náhrada); výjimkou je několik sloves *vz.* „*trpí*“ s *ná-*, *při-*, *zá-*: *záležet*, *náležet*, *příslušet*, *nenávidět*, *závidět*, *záviset*, *přisedět* v *přisedici*, AP § 73, ŠP § 60. Tato slovesa však z dnešního hlediska za předponová nepokládáme (proto také předpona nemění jejich vid).

82-2

3. Samohláska infinitivu základního slovesa zůstává kvantitativně nezměněna: *valit* → *vyvalit*, *válet* → *vyválet*. Jedině u sloves typu *-át*, *-al*, tj. u sloves *vz.* „*bere*“, dále u sloves „*dát*, *spát*, *znát*“ nastává krácení po slabičných předponách: *brát* → *zabrat*, *drát* → *rozedrat*, *prát* → *zaprat*, *hnát* → *vyhnat*, *řvát* → *zarvat*, *cpát* → *vycpat*, *dát* → *udat*, *znát* → *poznat*. Není však tohoto krácení po předponách neslabičných: *prát* → *sprát* (proti: *seprat*) a ne v typu *-át*, *-ál* (s délkou v přičesli minulém činném), tj. u *vz.* „*kryje*“: *lát* → *vylát*, *hrát* → *zahrát*, *sát* → *vysát*, *ržát* → *zaržát*, *stát* → *vystát*.

82-3

4. *Vokalizace* předpon končících se souhláskou (zavřených) nastává před skupinou souhlásek nebo i před jednou souhláskou, je-li stejná s koncovou souhláskou předpony nebo jí aspoň po-

82-4

dobná: nadezdivat, obelhat, odehrát se, podepřít, předeslat, rozecpat, setřít, vetknout, vzepřít se, zemdlít; sesout se, zesílit.

82-5 5. *Hromadění předpon* se objevuje jen výjimečně:

a) u sloves, u nichž se předpona již necítí jako předpona: počítat → spočítat, náležet → přináležet, pomoci → vypomoci, poslouchat → zaposlouchat se, povídat → odpovídat, prodát → odprodat, přísáhnout → zapřísáhnout, snídat → posnídat, užít → vyúžit, vstát → povstat, zout → přezout; slabě se cítí předpona v neslabičném *s-*, proto se buď opakuje (sesbírat, seskupit), nebo zesiluje předponou *u-* (usnést se, usjednotit se, uspořádat);

b) u *po-*, *z-* s významem podílnosti, u *po-* s významem malé míry, u *na-*, *vyna-* s významem velké míry: pozotvírat, popoběhl, navykládal se toho, vynadívat se.

V nářečích je hromadění předpon častější: Ještě se mi tady připoseperete. Hostička; pozobjímal ženu.

82-6 6. *Frekvence předpon.*

a) *V souvislém textu.*

Podle státní práce Vikt. Hrudkové, založené na excerpce z J. Morávka, J. Vrchlického, J. Mukařovského a hovorového jazyka, je počet prefigovaných sloves v souvislém textu:

	%	%		%	%		%	%
a) <i>po-</i>	11,93	34,07	c) <i>při-</i>	5,71	29,65	e) <i>ob-</i>	2,00	5,53
<i>vy-</i>	11,38		<i>od-</i>	5,54		<i>v-</i>	1,78	
<i>za-</i>	10,76		<i>do-</i>	5,06		<i>vz-</i>	1,75	
b) <i>u-</i>	8,38	22,17	<i>z-</i>	4,95	6,47	f) <i>zů-</i>	0,78	2,11
<i>na-</i>	7,15		<i>roz-</i>	4,23		<i>pod-</i>	0,68	
<i>s-</i>	6,64		<i>o-</i>	4,16		<i>před-</i>	0,58	
			d) <i>pro-</i>	3,37		<i>nad-</i>	0,07	
			<i>pře-</i>	3,10				

b) *V Příručním slovníku jazyka českého.*

Podle státní práce N. Kotačkové z r. 1950 (zpracovává slovník jen do ř inkluze) je předponových sloves: *po-* 3843, *roz-* 3350, *na-* 2709, *o-* a *ob-* (dohromady) 2602, *pro-* 2277, *pře-* 2269, *do-* 1985, *při-* 1952, *od-* 1934, *pod-* 502, *před-* 255, *nad-* 146.

c) *V „Abecedním seznamu slov“ díla Frekvence slov, slovních druhů a tvarů* (obsahuje jen slova s frekvencí 3 a více, tj. 26257 slov z celkového počtu zjištěných 54486): *vy-* 536, *za-* 525, *po-* 396, *u-* 336, *z-* 316, *s-* 293 (v tom *spo-* 13), *roz-* 261, *o-* 253, *na-* 250, *při-* 208, *od-* 206, *pro-* 184, *do-* 170, *pře-* 147, *v-* 95, *ob-* 78, *vz-* 62, *pod-* 52, *před-* 32, *nad-* 15, *sou-* 7, *zů-* 3, *spolu-* 2.

Jsou značné rozdíly (*roz-* 123 : 3350 : 261) ve frekvenci předpon i jednotlivých slov (*zů-* jsou jen 3 slovesa, ale vlivem slovesa zůstat se v první tabulce dostává poměrně vysoko).

(II) Významová stránka

Předpony, přístupující k slovesům,

AA. vnášejí do jejich významu svůj příslovečný význam,

BB. pozměňují je co do vidu a způsobu slovesného děje,

CC. pozměňují vazbu.

Např.: „cestovat“ „procestovat“

AA. význam: konat cestu, „cestováním navštívit
být na cestách na četných místech“

BB. vid: nedokonavé dokonavé

CC. vazba: bezpředmětové přechodné
(procestovat celé Čechy).

Do skupiny AA. patří i ty případy, kdy se předponou jen zesiluje znak v slovese již obsažený: samo „dělit“ znamená „rozkládat na díly“; předpona *roz-* zde jen zesiluje; podobně: tlumočit „překládat“ → přetlumočit.

AA. Vlastní význam předpon

a) *Předpony*

připojují k obsahu základního slovesa:

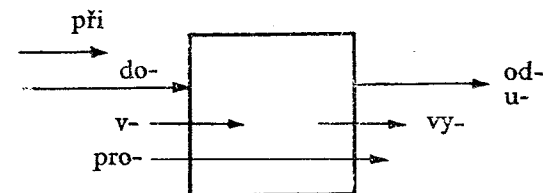
reálný význam příslovečný, a to

místní; přenesený do světa abstrakt; způsobový; časový; citové zabarvení.

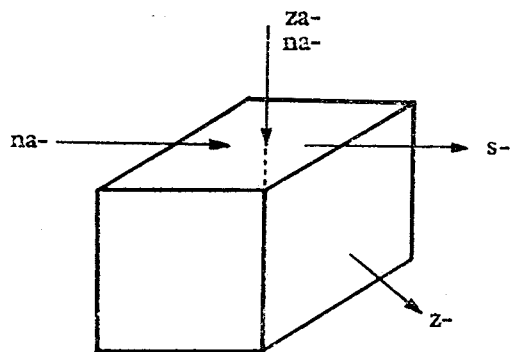
V b) se v přehledu probírají základní místní významy jednotlivých předpon.

V c) se probírají jednotlivé předpony podle jejich významu místního, přeneseného, způsobového a časového s odkazy na významy jiné.

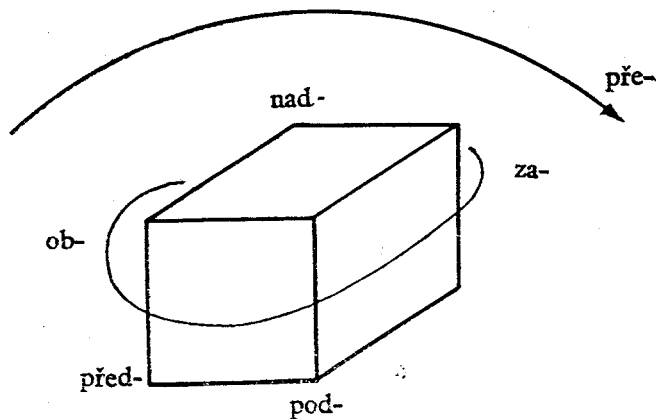
b) *Prvotní místní význam předpon*

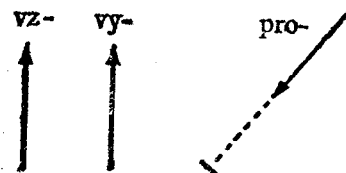
- A. 1. *při-nést*: k něčemu, do blízkosti
2. *do-nést*: až k něč., dovnitř něčeho
3. *v-nést*: dovnitř něčeho
4. *pro-nést*: naskrz něčím
5. *vy-nést*: ven z něčeho
6. *od-nést*: pryč od něčeho
7. *u-nést*: pryč od něč. (s přízvukem nelibosti)

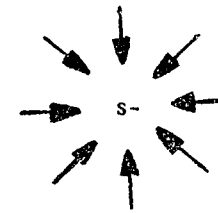
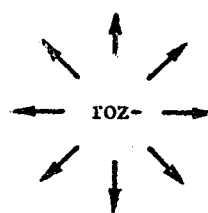
- B. 8. na-nést: nahoru, na povrch
 9. s-nést: dolů z povrchu
 10. po-šít } po celém povrchu
 11. ob-šít }
 12. za-bodnout: dovnitř něč. pevného
 13. na-nést: dovnitř něč. dutého
 14. z-out: ven

15. nade-psat } s významem
 16. pode-psat } jako
 C. 17. před-nést } u předložek
 18. za-jít }
 19. pře-nést: z jedné strany na druhou
 20. ob-nést, o-točit: okolo

- D. 21. vz-nést se: do výše
 22. vy-nést: do výše
 23. pro-nést se (o železné konstrukci): o prodloužení

- E. 24. roz-nést: od sebe na různé strany
 25. s-nést: k sobě z různých stran

1. Původní místní významy se nejlépe projevují na slovesech pohybu, jako je: jít, kročit, lézt, nést, hnát, vléci, klást.

2. Přehled:

do- 2	pro- 4, 23	v- 3
na- 8, 13	pře- 19	vy- 5, 22
nad- 15	před- 17	vz- 21
o-, ob- 11, 20	při- 1	z- 14
od- 6	roz- 24	za- 12, 18.
po- 10	s- 9, 25	
pod- 16	u- 7	

c) Místní, přenesený, způsobový a časový význam

1. Máme už mnoho pokusů o zjištění významového systému slovesných předpon. Viz literaturu v TSC 2, 602. Nejdůležitější jsou výklady o slovesných předponách v SSJČ. Musíme si však uvědomit, že v mnohých případech došlo k velmi pronikavým změnám významovým, že se často tvořila nová slovesa analogicky, a to leckdy zcela mechanicky, že mocně působil vliv cizích jazyků (zvláště němčiny) atd.; proto není možno dospět k nějakému vyčerpávajícím a úplně spolehlivému systému. Nárok na úplnost si nečiní ani zde podaný přehled hlavních významů.

2. Kopečný, Slovesný vid 114 n., sestavil předpony podle ubývající konkrétnosti významu a přibývací schopnosti prostého zdokonavování: před-, nad-, pod-, v-, od-, vz-, ob-, do-, roz-, při-, pře-, pro-; (méně konkrétní) s-, o-, vy-, na-; za-, z-; (nejméně) u-, po-.

1. do-

B. (a) až kam, k čemu (protiklad od-); (b) dovnitř (protiklad vy-); (c) „dospět, dosáhnout (cíle)“ s genitivem cílovým;

(d) tentýž význam s jiným předmětem a bez předmětu.

Dále: (4) končící.

C. (a) dojít k řece, dostavit se ke schůzce, dohlédnout až k horám, dohodit kámen, dodat zboží; (b) dojet do lesa, dobýt se do pokladny, dosadit do úřadu; (c) dojít cti, dospět plnoletosti, dobývat brambor; domoci se úspěchu, domyslit se řešení, domakat se pravdy; (d) dokázat nevinu, dojmout, už se dohodli.

84-2 2. na-

B. (1) Základní význam „na povrch, nahoru“: (a) na něco (s různými odstíny), (b) způsobit větší povrch, délku, (c) o vražení do něčeho.

(2) Základní význam „dovnitř“ (s ponětím hromadnosti) (d); (e) vyplnění něčeho, (f) naplnění ranami; (g) přidání objemu naplněním vnitřku.

Dále: (1) dokonavost, (3) počínací (z významu „na povrchu“), (5) omezovací, (6) malá míra, (7) velká míra (z významu „dovnitř“).

C. (a) nastlat slámu, nasednout na vůz, natřít nábytek, nahmatat, nabídnout; (b) natahovat provaz, narovnat se; (c) nabodnout na hůl, nabrat na rohy; (d) našlo sem kůže, nahnat ryby do sítě, nahlédnout do knihy, naučit se; (e) nacpat do kufru, nahřát cihlu, najíst se, načichnout; (f) nalouci, nabít; (g) hrách nabobtnal, jmění narostlo, nafouknout se, nadout dudy, načechrat peří.

84-3 3. nad-

B. Řídká předpona s významy: (a) nad něco, do výšky, (b) „nadejít si“ (původně „přes vrch přímou cestou“).

Dále: (7) velká míra.

C. (a) nadepsat úlohu, nadskočit, nadzdvihnout; (b) nadejít, nadběhnout.

84-4, 5 4. o-, 5. ob-

Obě předpony mají v podstatě shodný význam (omezit = obmezit, ovinout = obvinout, ovázat = obvázat). Volba mezi nimi závisí hlavně na potřebě důrazu (*ob-* je významově silnější) a na povaze první souhlásky slovesa (před *-b-* je vždy *o-*: oběhnout).

B. 1. (a) „dokola, okolo něčeho“ nebo jen „po dvou stranách, obloukem mimo“; z tohoto hmotného významu se vyvinulo různé užití v slovesech rázu: (b) konkrétního; (c) abstraktního;

2. (d) „po celém povrchu, na všech stranách, ze všech stran“ (na rozdíl od *pro-* znamená „jen na povrchu“);

(e) u abstraktních sloves znamená „hojně, všestranně“;

(f) opracovat; (g) ubírat ze všech stran (jen *o-*); (h) u sloves bezpředmětových a zvrtných.

3. Z těchto významů (zvláště z významu 2.) se vyvíjí řada skupin dalších, v nichž už převládá význam prostě zdokonavující; např.:

(i) obkreslit = „po celém povrchu, věrně překreslit“;

(j) obnosit = „nošením na všech stranách znehodnotit“;

(k) obžít = „obnovit žití“;

(l) otéci, opadat (o vodě) = „na objemu nabýt nebo ztratit“;

(m) ovládnout = „přemoci“ (omotáním provazem apod.);

(n) obránit = „svou pomocí obklopit“;

(o) ohlédnout se = „zpět pohlédnout“;

(p) ozbrojit = „opatřit zbrojí“ (u sloves ze substantiv);

(r) obměkčit = „učinit (všestranně) měkkým“;

ohluchnout = „stát se hluchým“: u sloves z adjektiv.

Dále: (6) malá míra.

C. (a) obejít dům, obíhat kolem země, obkročit lavici; (b) ohánět se hoblíkem, obemknout strom; o(b)vázat ruku, obroubit sukni, obléci, obklíčit armádu, obestříti mraky, oplést láhev, okopat řípu, ohradit; (c) obdařit výmluvností, obtěžovat prosbami, okouzlit, omráčit (= obestříti mrákotami); (d) obložit chléb, obsadit místa, obrůst mechem, obhlížet stanoviště, ožehnout hůl, opéci maso, ovlažit, omačkat, ohledat, omrznout (proti: promrznout), omoknout (proti: promoknout); (e) oplakávat, ozpěvovat; (f) obrábět, obdělát, opracovat, obarvit, ozdobit, osít, ošetřit; (g) očistit, okrájet, ožrat, okrádat; (h) osmahnout, omítka opadala, okno se opotilo; (i) obražet se, opsat, otisknout; (j) ošlapat boty, obehřát; (k) okrát, obrodit; (l) opuchnout, oblevovat; (m) obelstít, obehřát, opojit, obloudit, omdlít; (n) omluvit, odolat; (o) ohnout; (p) opeřit, oženit; (r) obnažit, osušit, otupit, oslepit; obměknout, oněmět.

6. od-

B. Základní význam „od něčeho pryč, vzdalování“ (protiklad: *při-*).

1. Prvotní významy:

(a) vzdálit, vzdalovat; dostat (se) pryč; (b) totéž duševními prostředky; (c) dát kus, část od celku pryč; z toho význam (d) vymezení; (e) dát pryč, co bylo jen vnějšně připojeno.

2. Druhotné významy:

(f) dát stranou, odstranit, zbavit se; základ označuje, co odstraňujeme anebo čím odstraňujeme; (g) odstranit, co zavíralo, zakrývalo; (h) odeslat věc právě přišlou nebo přicházející; (i) přeneseně o odpovědi atp.; (j) odstranit závazek mravní, finanční; (k) vyříditi, provést; (l) získat smyslovým vnímáním.

Dále: (4) končící.

C. (a) odněst, odvanout, odstavit, odchýlit; odejít, odletět, odstěhovat se; (b) odvábit, odvolat, odradit; odcizit (se); (c) oddělit, odlít, odhryznout, odlomit; (d) odměřit, odpočítat, odvážit; (e) oddělat, odmotat, odpoutat, odmočit, omítka odprýskla; (f) odzbrojit, odvšivit, odvodnit; odpařit, odkašlat si, odmyslit si; (g) odkrýt, otevřít, odpečetiti, odzátkovat, odemknout pokoj, odeslat lože; (h) odrazit míč, odvrátit nebezpečí; (i) odpovědět, odmlouvat, odepsat; (j) odčinit, odpykat si, odsedět si trest, odpracovat dluh, odstonat dietní chybu; (k) odbýt, odříkat, odhlasovat; (l) odkoukat.

B. Základní význam „po celém povrchu“ s odstínem „úplně“: (a) o činnosti dotýkající se celého povrchu; zvláště o činnosti: (b) znečišťující, (c) ničící. — V mnohých případech je význam značně oslaben a neurčitý (d).

Dále: (1) dokonavost, (2) podílnost („celé“), (5) omezovací, (6) malá míra („povrch“), (7) velká míra („úplně“).

C. (a) pokrýt střechu lepenkou, pomastit plech, pořádat ránu; (b) pokálet, počmárat, pokapat, pohanit; (c) podupat, poválet; (d) polapit = lapit, pochytit.

1. Předponou *po-* se tvoří futurum a imperativ u některých sloves zvláště pohybových: poběží, poleze, popluje, poletí, ponese, pojed, poroste, pokvete; Kopečný, Slovesný vid 49–50, uvádí 115 těchto sloves.

2. O typech *pobláznit*, *počeštit* v. § 725 a 78.

B. 1. *Prvotní významy*: (a) „pod něčím, dole; pod něco, dolů“; (b) „zespodu“; (c) „naspodu“.

2. *Druhotné významy*: (d) porušovat stabilitu; (e) vzít na sebe; (f) podřadit (se); (g) tajně, nečestně učinit.

Dále: (6) malá míra.

C. (a) podejít most, podložit dřevo, podepsat rozsudek; (b) podezdit stavení, podpálit dům; (c) podrazit boty, podšít kabát, podkovat koně; (d) podetnout strom, podtrhnout nohu, podrýt břeh; (e) podejmout se úlohy, podstoupit boj, podniknout výpravu; (f) podmanit, podrobit, podléhat cizímu vlivu; (g) podvést, podhodit, podplatit, podvrhnout.

B. 1. „Prodloužit vpřed“ (a).

2. „Naskrz něčím“: (b) proniknout hotovým otvorem; (c) otvor udělat; (d) proražením překážky se někam dostat; (e) proniknout naskrz (bez jasné představy otvoru); (f) s oslabeným významem; (g) úplně prostoupit, event. tím naplnit; (h) tu a tam, místy; (ch) dostat se ven, na veřejnost; (i) veřejnosti sdělit.

3. *Způsobově*: (j) naskrz, důkladně, zevrubně; (k) se škodou, ztrátou; (l) zbavit se.

4. *Časově*: (m) projít časovým úsekem; (n) prodloužit.

Dále: (7) velká míra (z významu *g*, *j*).

C. (a) prodloužit cestu, prohloubit studnu, protáhnout se; (b) projít jeskyní, protéci kanálem, pronést dveřmi, prolít hrdlem; (c) proříznout ubrus, prokopat hráz, proházet sníh, prolomit okno; (d) probít se, prokousat se, protlačit se, proniknout; (e) prostřelit hlavu, voda proniká stropem, provézt, prohlédnout úklady, prošit příkrývku; (f) promáčknot, prohnout; (g) zima nás prolezla, prohřát, propotit, promastit, seno proschlo; (h) probírat les, vlasy prošedivěly, ovoce prozrává, musíme je protrhat; (ch) prohlédnout, probudit se, prozradit, aféra se provalila; (i) promluvit, propovědět, proslavit přednášku; (j) proležený sýr, promáchat prádlo, prodloužit statek, prokreslit obrázek; (k) všechno projít,

mnoho času projezdít, promařit, promrhat; (l) prodat, propůjčit, promítnout; (m) probdít noc, proklepat se do zni, lhůta prošla; (n) protáhnout zábavu.

10. pře-

B. 1. *Základní významy*: (a) „z té strany na onu“, o změně polohy, o směru přes něco (na povrchu), napříč; z toho speciálně (b) o přepadení a překonání; (c) přes něco dál; dostat se na druhou stranu; (d) přes hranici, přes mez vybranou ke srovnání; (e) „jinam dát“, zvláště: (f) na druhou stranu přejít, převést; (g) „sem tam“ (s opětovacím slovesem); (h) příliš rychle na druhou stranu, takže nevidíme vše.

2. *S představou úplnosti*: (i) přerušit souvislost; (j) „od začátku do konce“.

3. *Způsobově*: (k) „znovu“. často s hodnocením; (l) „lépe“, nebo vůbec (m) „jinak“.

4. *Časově*: (n) dostat se za nějaký časový úsek; (o) minout.

Dále: (7) velká míra (s významem *d*).

C. (a) převrhnout, přepásat, přehradit; (b) překvapit, přepadnout, přemoci, přelhat; (c) přejet, přejít most, převést, přehlédnout celou krajinu; (d) přelit se přes břehy, přecnívat; ovoce přežrálo, přejet stanici, přesolit, přejít se, překroutit; (e) přemístit, převésit, přelit, převzít, přepustit; (f) přeběhnout k nepříteli, přemluvit, přeložit; (g) přelétat, převracet se, přetřásat otázku, přeházet; (h) přehlédnout chybu, přezírat někoho; (i) přetřhnout sešit, přetít provaz, rámy přehnily; (j) přečíst knihu; (k) přežvykovat, přebalit, přetisknout; (l) přešít, přeholit, přemalovat, převyčovat; (m) přeměnit, přezvat, přeladit klavír; (n) přestat nemoc, přečkat staletí, přetrpět trest; (o) už to prebolelo, rok přešel, to se již přežilo.

11. před-

B. (a) umístit něco před něčím, před někoho (vyššího), zvláště (b) za jistým účelem (aby jedl, poznal, posoudil atd.); (c) dostat se před něco; (d) pohybovat se vpřed (směrem hledu), v tělocvičném názvosloví; (e) časově: učinit dříve, zvláště (f) jako vzor, normu; (g) předem, napřed učinit (v doslovných překladech).

C. (a) vozy předjíždějí, předvolat, předpustit před krále; (b) předkládat jídlo, představit někoho, přednést důvody; (c) předejít někoho; (d) předklonit, přednožit; (e) předeslat vsvětlení, předbíhá před událostmi; (f) předepsat, předkreslit, předcvičovat; (g) předplatit, předzkoušet, předpovídat, předděrovat, předzásobit.

12. při-

B. 1. K něčemu, do blízkosti něčeho (a) se dostat, (b) dopravit, (c) nějakým smyslem se přiblížit.

2. Připojit, přidružit (se), upevnit, s četnými odstíny významovými (d).

3. Současně dělat (e).

Dále: (6) malá míra (z významu *d*).

C. (a) přijít k cíli, přihnout se, přiženit se, přispět; (b) přinést vodu, přitisknout pečeť, připážit, přimět, přivolat, připamatovat; (c) přihlížet, přičichnout; (d) přiložit, přičerpat, přibrat, přikrýt, přikoupit pole, přikrmovat; připevnit, přibít; přikřknout, přislíbit; přisednout, přidružit se, přitulit se, přirůst; (e) přikusovat, připíjet.

85-3 13. roz-

B. 1. „Od sebe na různé strany“ (od-: prostě „od sebe pryč“) při několika podmínkách „každý zvlášť, každý jinam“, a to „do vyčerpání“ (a), při jednom podmětu o vzdálení předmětů od sebe (b) nebo o dělení předmětu v části (c).

2. „Zvětšit plochu, objem“: u věcí složených, u tuhých předmětů, u kapalin, o změně konzistence a skupenství, u abstrakt (d).

3. „Porušit celistvost“ násilně nebo nenásilně (e).

4. „Zkazit, zrušit, zničit“ (f), někdy pouze „zbavit“ (g).

5. „Rozhodnout“ a „úspěšně provést“, původně o rozhození kostek (h).

Dále: (3) počínací.

C. (a) rozkrást cihly, rozchvátit majetek, rozebrat knihu, děti se rozběhly; (b) rozsadit žaky, roztrždit ovoce, rozhodit hnůj, rozpustit sněm; (c) roztrhnout roucho, rozštípat poleno, rozkrájet maso, rozčtvrtit, rozdrobit, rozžvýkat; (d) rozpřáhnout ruce, rozvinout prapor, rozválet těsto, rozestlat postel, rozlít mléko, rozetřít barvy, roztavit kovy, rozhlásit tajemství; (e) rozškrábnout ruku, rozedřít šaty, rozčesat vlasy, rozkopat zahradu; (f) rozmetat sazbu, rozdupat houby, rozvrátit manželství, rozjezdit cestu; (g) rozladit, rozčarovat; (h) rozhodnout, rozsoudit, rozčítat, rozluštit.

85-4 14. s-

A. U několika starých sloves je podoba sou-: souviset, soustředit, souznít (ale souperit, sousedit, souhlasit jsou odvozeny z denominativ; v. § 26).

B. 1. „Z povrchu dolů“:

(a) dostat se shora dolů; dopravit shora dolů

(b) vzdálit se, zmizet; odstranit

(c) klesat, chřadnout, hynout; krušit, hubit, ničit

(d) ubývat na výšce, ploše, objemu; ubírat na výšce, ploše, objemu.

2. „Dohromady“ (protiklad: roz-)

(e) sejít se na jedno místo; snést na jedno místo

(f) spojit se; spojit

(g) přijít do souladu, souhlasu, býti v něm; uvést do souhlasu, pořádku

(h) být tvořen spojením částí; tvořit spojením, pořádním.

V. AP § 30 n., ŠP § 29 n.

Dále: (1) dokonavost, (2) podílčnost.

C. (a) sejít s hory, voda stekla; snést z půdy, sklopit hlavu; (b) sejít z očí, vlasy slézají; sesadit úředníka, splavit prsf; (c) sklesnout na mysl,

ovoce shnilo; sklíčit ducha, sfouknout světlo; (d) schoulit se, maso se smrští; skopat břeh, smačkat papír; (e) lidé se sběhli, řeky se stékají; sebrat vojsko, svézt úrodu; (f) vlasy se spekly, banky splynuly; spájet kovy, sčítat položky, scelit pozemky; (g) sebrát se, shodnout se, shodovat se, srovnat knihovnu, smířit stanoviska; (h) skládat se ze tří částí; sestavit mužstvo, sepsat knihu.

15. u-

B. Základní význam „pryč od něčeho“ s odstínem násilnosti, nepráva, nepřijemnosti (srov. odnést koš — unést dívku, odplavat — uplavat).

1. „Pryč“:

(a) dostat se pryč, dopravit pryč, event. zpět, stranou

(b) pohybovat se (u nedokonavých sloves pohybu), absolvovat dráhu (u dokonavých sloves)

(c) poškodit něco, ublížit někomu, zabít; dostat se do nesnází, zahynout

(d) urovnat, ulehčit, uklidnit, upevnit, usadit, udržet

(e) dostat se do klidu (u bezpředmětových sloves).

2. „Schopnost, způsobilost“ (f)

Dále: (1) dokonavost, (6) malá míra.

C. (a) ujít, uniknout, uskočit; unést, unozit; (b) uhánět, utíkat; ujít 20 km, uletět celou trať; (c) umazat, uškodit, učarovat, ustrašit, unavit, usmrtit; uvážnout, uleknout se, umřít, uhořet; (d) urovnat cestu, uklidit světnici, ulehčit úlohu; ukořebat dítě, ukojit žízeň, upevnit vládu, utužit přátelství; udržet staré zvyky, uhájit pevnost, umístit syna; (e) ulehnout, usnout, usadit se; (f) unést, uzdvihnout, uhlídat.

16. v-

B. Základní význam „dovnitř“:

(a) dostat se dovnitř; (b) dopravit, dostat dovnitř; (c) oslabením „na povrch“;

někdy místo vz- (d).

C. (a) vejít do pokoje, vskočit do vozu; vloudit se, velhat se někam; (b) vložit, vtisknout, vpálit znamení, vlít, vkopnout míč, vetřít masť, vlákat do pastí, vnutit své názory; (c) vložit ruce na někoho; (d) vz-stát > v-stát.

17. vy-

B. 1. „Ven“ (1) další určení předložkovým pádem se „z“:

(a) dostat se ven; (b) dopravit ven (s různými odstíny); (c) získat, (d) vyřadit z činnosti, zbavit se; (2) bez dalšího určení předložkovým pádem se „z“: (e) dát pryč; (f) vyslovit, vyhlásit, vyjevit něco tajného, skrytého; (g) nalézt, získat, opatřit, stvořit; (h) vyprázdnit, vypotřebovat, vyčerpat, zrušit, zničit; (i) udělat výduf nebo díru.

2. „Do výše“:

(j) dostat se do výše; (k) dopravit do výše; (l) uvést ve vzrušení nebo do činnosti.

85-5

85-6

85-7

3. Způsobově „úplně, všestranně“ (zpravidla vedle významů 1, 2); (m) vyčistit, (n) vypracovat materiál, (o) vyplnit, (p) vystithnout.

Dále: (3) počínací, (4) končící, (7) velká míra.

C. (a) vyjít z pokoje, vyskočit z vozu, vyváznout z nebezpečí; (b) vyjmout z tobolky, vytasit meč, vyložit zboží, vyvolat žáka; (c) vybalit zboží, vykopat brambory, vytepat z kovu; (d) vyrušit z práce, vyloučit z rovnice, vyhnat, vyhodit, vypovědět; (e) vydat peníze, vyrazit dveře, vypíchnout oko; (f) vypovědět, vyhlásit, vystavit vysvědčení; vybreptat, vysлідit; (g) vyhmatat, vymoci si ústupky, vybojovat svobodu, vyhotovit opis; (h) vykrást, vyčistit, vyčerpát, vymořit, vyhubit, vyvarovat se; vybouřit se, vypořit se, vymizet; (i) vydmout plachty, vypnout prsa; vyležet slavník, vyhrabat díru; (j) vyjít na kopec, rostlina vyroste, plamen vyšlehne; (k) vynést na půdu, vyhrnout rukávy, vynášet do nebes; (l) vyburcovat, vybidnout, vyděsit; (m) vyčistit, vydrhnout, vyholit; (n) vydělat kůži, vypécti chléb, vyudit; (o) vyplnit díru, vystlat cestu; vyrovnat dluh, vyplnit slib; (p) vytyčit trať, vykreslit, vymalovat, vylíčit.

85-8 18. vz-

A. Často se zjednodušuje ve *v-* nebo *z-*.

B. „Vzhůru“:

(a) o pohybech živých bytostí; (b) rostlin; (c) o životních jevech; (d) o duševních jevech; (e) o vztahu k vyššímu, nadřiznému; (f) o vodě a ohni.

Dále: (3) počínací.

C. (a) vzletět, vzpřímit se, vzkřísit, vztyčit ruku; (b) vzkličít, vzejít; (c) vzezřít, vzdychat, vzkřiknout; (d) vzpomenout si, vzdělat se; (e) vzývat bohy, vznést žalobu, vzbouřit se; (f) voda se vzdouvá, oheň vzplane.

85-9 19. z-

B. (a) Původní význam „ven z něčeho, vzdalování, odluka“ jen zřídka; (b) někdy s významem „vzhůru“ místo původního *vz-*. Nejčastější jsou další významy: (1) dokonavost, (2) podílnost. V. AP § 33 n., ŠP § 31 n.

C. (a) zřici se trůnu, zbýt se, zhostit se, zběhnout; (b) zbujet, zburcovat, zdvihnout, zpěčovat se.

86-0 20. za-

A. Tvoří se buď přímo ze substantiv: zakouřit, zaklínit, zaklížit; nebo přes adjektivum s *-n*: zalesnit, zamoučnit, zavodnit.

B. 1. Na *onu*, *druhou stranu předmětu*:

(a) dostat (se) na *onu stranu*; (b) učinit, aby něco zůstalo za námi; (c) dostat zpět; (d) zadržet; (e) dostat se stranou; (f) dát pryč.

2. Mimo *náležitě a žádoucí místo a způsob*:

(g) dostat (se) mimo *žádoucí místo*; (h) mimo *pravidelný okruh, pořad*; (i) mimo *náležitý způsob, špatně, nesprávně*.

3. Zvláštní významy:

(j) zaměnit, nahradit; (k) „zakrýt“ v různých situacích, např. otvor, volnou cestu, pohled; zakrýt řečí, před nebezpečím apod.; (l) u bezpředmětových sloves „pokrýt se“, často oslabeno; (m) zabrat; (n) zaplnit; (o) zahubit, zahynout; zakázat.

4. *Dovnitř* (proti *v-* s odstínem „skrýt se“, „upevnit“: vlézt do boudy a zalézt do boudy; vrazit nůž a zarazit kůl): (p) v různých situacích s různými odstíny.

5. Časově:

(r) po něčem; (s) přes *žádoucí časové meze*.

Dále: (1) dokonavost, (3) počínací, (5) omezovací, (6) malá míra, (7) velká míra.

C. (a) zajít za roh, zapazit; (b) zanechat rozprav; (c) zahnat, zařikávat, zahrnout šaty; (d) zarazit, zakrnět; (e) zabočit do lesa, vůz zatačí k nám; (f) zahodit pušku, zatratit, zapomenout; (g) zabloudit, zavléci do otroctví, založit knihu, látka zapustila; (h) hudba sem zalétá, zavítat, zaběhnout si, zajet si někam; (i) zahlížet na někoho, závidět, zaskočit někoho, slepice zanáší; (j) zaměnit meč za pero, zastoupit před soudem, začarovat; (k) zamalovat, zamazat, zavodnit, zaplavit, zadělat, zahájit cestu, zabránit útoku, zastínit, zaclonit, zamluvit, zatajit, zachránit; (l) zabít se, zamoučít se; cesta zarostla, rána se zacelila; (m) zasednout místo, zaneprázdnit, zabavit, zatknout; (n) zasypat jámu, zakouřit, zarovnat díru, zaplatit dluh; (o) zastřelit, zavraždit, zaniknout, zapovědět; (p) zalézt do díry, zarazit hůl do země, zasadit strom, zakrojit se do chleba, zadělat chléb, zapsat žáka, zařadit do vojska, zabalit dárek, zaplést vlasy, zadržnout nějakou záležitost; zamyslit se, zahloubat se; (r) zajíst něco (jíst po něčem), zanechat značné jmění (po sobě); (s) zaspát, zastarat.

21. ne-

B. Má zpravidla význam prostě rušící, popírající (a), zřídka dává slovesu význam opačný (b); dokonavé sloveso s *ne-* se zesiluje předponou *z-* (c).

C. (a) mít – nemít; bránit – nebránit; (b) přát – nepřát, moci – rozemoci se, návidět – nenávidět; (c) zneuznat, zneuctít.

BB. Změny vidu a způsobu slovesného děje 87

1. DOKONAVOST (perfektivnost)

(A)

Spojením s předponou se nedokonavá slovesa stávají dokonavými.

(1) Trvací (durativní) slovesa

se dokonavými stávají všechna: stát – nastat, stydnout – vytydnout. Netýká se to ovšem sloves, v nichž už předponu *ne-*

cítíme (typ „záležet“, § 822, a některá jiná: užít — soužit se, hyzdít — ohyzdit se; nadít se je dokonavé i nedokonavé).

87-2 (2) **Opětovací (iterativní) slovesa**

a) „Kupovat“ (v. § 811)

87-21 **B. Deverbativa** s předponou nejsou dokonavá (a); dokonavá jsou však taková slovesa, jejichž deverbativní povaha se již necítí (b); ovšem také denominativa (c).

C. (a) nakupovat, rozkazovat, nahrazovat, vystavovat; (b) lomcovat (k lomít) → zalomcovat, horovat (k hořet) → zahorovat; (c) procestovat, přemudrovat.

Tak se věc jeví ve srovnání: kupovat — nakupovat. Ve skutečnosti ovšem je „nakupovat“ odvozeno jako nedokonavé od dokonavého „nakoupit“, nikoli přímo od „kupovat“.

87-22 b) „Vrhat“ (v. § 812)

B. 1. Zřetelná deverbativa s předponou jsou nedokonavá (protože jsou vlastně tvořena od dokonavých s předponou) (a).

2. Dokonavá jsou slovesa tvořená souběžně s okamžitými slovesy vz. „tiskne“, v. § 817 (b), a slovesa nedeverbativní (c).

3. Rozdíl mezi slovesy zřetelně deverbativními a slovesy ostatními se někdy projevuje velmi jasně (d); někdy jsou však hranice nezřetelné a případy zcela obdobné mají vid různý (e), nebo totéž sloveso má ve spojení s různými předponami a v různých významech vid různý (f).

C. (a) jít (jíst) → dojit (dojíst), hýbat (hnout) → vyhýbat se (vyhnout se); pod. vkrádat se, počínat, vytírat, procítat, vybírat; (b) kapat (kápnout) → překapat, kousat → rozkousat, klouzat → uklouzat; pod. vycinkat, nabouchat, nahmatat, zahvízdat, vyklofat; (c) belhat → dobelhat se; nabobtnat, pocuchat, vyčerpat, zhýčkat; (d) vyběhnout → vyběhat, ale: běhat → vyběhat; (e) mladý → omládnout → omládat ned., ale: starý → zestárnout → zestarat dok.; (f) -povídat; nedokonavé, kde vedle toho dokonavé „povědět“: napovědět → napovídat, odpovědět → odpovídat, zapovědět → zapovídat (ale též zpovídat se bez protějšku -povědět); dokonavé, kde není dokonavé -povědět: rozpovídat se, zapovídat se, napovídat nesmysly.

c) „Sázet“ (v. § 813)

87-23 **B. 1. Iterativní sloveso** se nevyskytuje jako prosté (bez předpony): je nedokonavé (a).

2. Iterativní sloveso se vyskytuje i jako prosté (házet, máčet) a

a) předponové sloveso se cítí jako odvozené od prostého slovesa: je dokonavé (b),

b) předponové sloveso se cítí jako odvozené od předponového slovesa dokonavého: je nedokonavé (c).

3. V některých případech je kolísání (d).

C. (a) vybíjet, pobízet, probouzet, zaclánět, udílet, pohlížet (není prosté bijet, bizet atd.); (b) rozházet dokonavé k házet, podobně skácat — kácet,

pokálet — kálet, nakrájet — krájet, vysázet — sázet, vystavět — stavět, zmizet — mizet; (c) pomíjet k pomínout (nikoli k míjet), dopouštět k dopustit (nikoli k pouštět), zvracet ke zvrátit (nikoli k vracet); je zde jasný rozdíl významový; (d) předponová slovesa k máčet jsou

nedokonavá: namáčet, odmačēt, smačēt;

dokonavá: pomáčet, přimáčet, umáčet, vymáčet, zmáčet;

kolísající: promáčet, přemáčet, rozmáčet.

d) „Nosit“ (v. § 814)

B. Předponová slovesa jsou bez výjimky dokonavá.

C. vynosit, navozit, předhonit, přechodit.

(3) **Opakovací (frekventativní) slovesa**

B. Opakovací slovesa jsou i ve spojení s předponou nedokonavá, protože jsou odvozena z dokonavých sloves předponových.

C. nakupovávat (k nakupovat, nikoli ke kupovávat), nabývat (k nabýt, nikoli k bývat), nabodávat (k nabodat, nabodnout, nikoli k bodávat).

(B)

U některých předpon je jejich zdokonavující (perfektivizující) význam v naprosté převaze. Vždy však zůstává jakési reziduum původního významu, těžko ovšem slovně zachytitelné.

1. Nejdůležitější zdokonavující předponou je

z-: a) („stát se“) zestárnout, zeslábnout, zekukernatět

b) (u přejatých slov) zautomatizovat, zaranžovat, zkonfiskovat

c) („učinit“) zdloužit, zbystrit, zdrsnit, zesílit.

2. Další prostě zdokonavující předpony:

na-: narodit se, napsat, nacvičit, nařídit, naučit

po-: pojmenovat, pohostit, potrestat, poobědvat, posnídat

s-: strávit, sníst, spálit, shořet, splnit, splasit, strpět, spatřit

u-: ukončit, udělat, uvidět, uhasnout, umřít, ututlat, udivit, ubránit

za-: zamhouřit oči, zažalovat, zažádat, zatelefonovat, zahrát, zavolat.

(Podle SSJČ.)

(C)

Některá slovesa nemají dokonavého protějšku (imperfektiva tantum). Fr. Kopečný, Slovesný vid 111–113, uvádí zvláště:

(1) *modální slovesa*: muset, mít, moci, smět; pod. umět, vědět

(2) *slovesa s dlouhou předponou*: náležet, následovat, závidět

(3) *slovesa stavová*: být, znamenat, klečēt, ležēt, trčēt, panovat, žít, spát

(4) *ze sloves činnostních* metaforická: hledět si něčeho, plést se do něčeho, dolézat za někým; některá pohybová: chodit, kráčet, uhánět, vláčet se.

Dále jsou to slovesa knižní a denominativní: přemýšlet, přemítat, pečovat, řídit obec, střežit, stýkat se s někým, zpěčovat se, zápolit, závodit, prorokovat, vypravovat, rozmlouvat, opěťovat atd.

87-4 2. PODÍLNOST (distributivnost)

A. B. Podílná slovesa, tvořená předponami *po-* (a), *s-* (b), *z-* (c), zdůrazňují, že při opěťovaném ději byly všechny podměty nebo předměty (celý hromadný předmět) vyčerpány. Jsou to tedy slovesa násobená a dokonavá. Tyto předpony mohou přistupovat i k slovesům předponovým (d).

- C.** (a) Obyvatelé tohoto ostrova všichni hladem pomřou. Havl. Drůbež pozavírala do chlívků. Herb. Vítr polámá větve.
(b) Skoupil všechny směnky. Sjezdil s ním všechny lázně. Splatit dluhy.
(c) Ježíš zprevracel stoly směnárníků. Žilka. Všechny je měli zlapat. Nor.
(d) poztrácet, pozamykat, zohýbat, zpreřážet, zutínat.

3. – 5. FÁZOVOST

Fázovostí nazýváme vyjádření některé z fází (období) děje, a to

fáze začáteční:	slovesa počínací (ingresivní)
fáze konečné:	slovesa končící (finitivní)
začátku i konce, čímž se omezuje trvání děje:	slovesa omezovací (terminativní).

87-5 3. SLOVESA POČÍNACÍ (ingresivní)

A. B. Vyjadřují počátek děje, a to předponami:
na-: v protikladu k *pře-*, *roz-* označuje, že děj zůstal na povrchu (a)
za-: o začátku činnosti i stavu (b)
vy-: jen u sloves pohybu (c)
roz-: (1) „uvést do činnosti, stavu“, při čemž základní sloveso znamená buď činnost při tom prováděnou (d), nebo činnost,

stav, do něhož se předmět uvádí (e); někdy o činnosti začaté, ale nedokončené (f)

(2) „začít činnost“ u sloves zvratných (g)
vz-: o náhlém vzniku (h).

C. (a) nařízal citrón, nakouzl jabiko, nasekávat kost (ale: přeřízal, rozkouzl, rozsekl); (b) zatopil v kamnech, zarděl se (začal se rdít); (c) závodníci vyběhli (vybíhají), vyrážejí; (d) rozkřesal oheň (křesáním udělal), rozdráždil býka; (e) rozezvučel zvon (vedl do zvucení), rozskřípálo pero; (f) rozestavět dům, rozdělat práci; (g) roztočil se, rána se rozjitřila, stroj se rozjel, hlava se rozbolela; (h) vzniknout, vzplanout.

4. SLOVESA KONČÍCÍ (finitivní)

87-6

A. B. Vyjadřují konec děje, a to předponami:
do- dovedení děje ke konci (konec je viděn ze stanoviska děje) (a)
vy- dovedení děje k zdárnému konci (b)
od- o ukončení děje viděném ze stanoviska následujícího stavu:
„růže odkvetly“ = jsou odkvetlé, zvadlé, proti
„růže dokvetly“ = přestaly kvést (c).

C. (a) dodělal šaty, dostavěli školu, dokouřil doutník, dovolal se pomoci, dolil číši, dopálil svíčku; (b) vykrmila husu, vycvičil psa, student vystudoval; (c) odtroúbili manévry, hodiny odbily.

5. SLOVESA OMEZOVACÍ (terminativní)

87-7

A. B. Vyjadřují začátek i konec děje a tím jeho omezení na jistou dobu; tato doba se udává předponou
za- jako malá (a),
na-, *po-* jako velká (b); tím nabývají významu měřového (v. 7).

C. (a) vítr zadul, zaklepal, zavolal, zachvěl se, zabořilo ho srdce; (b) načekal se, nachodil se, ten si poleží.

6.–7. MÍRA DĚJE

6. MALÁ MÍRA, ČÁSTEČNOST

87-8

A. B. Vyjadřuje se malá míra, částečnost („poněkud, trochu“) děje, a to předponami:

181

na- v souvislosti s počínavostí, v. § 875 (a)

o(b)- (b)

po- také o rozdělení děje na malé úseky (poskakovat); předpona

po- může být i u sloves s předponou a může se opakovat; tvoření velmi produktivní (c)

pod- zvláště o hodnocení, stanovení ceny nebo míry (d)

při- s významem „něco málo připojit“ nebo „částečně provést“; expresivně spojeno s po- v připo- (e)

u- s významem „něco málo oddělit“ nebo „trochu“ (f)

za- s významem též omezovacím, v. § 877 (g)

nedo- tvoří jen slovesná adjektiva (h); srov. § 546.

C. (a) nahnul se (proti: sehnul se), napověděl (proti: vypověděl); naznačil viníka (proti: označil); (b) omočit, ovařit; (c) pomačkat papír (proti: zmačkat), poblednout, pobídnout; poletovat, pohvizdovat si; poodhalit, pozamést; poposednout, popojeti, popoběhnout; (d) podnapít se, podcenit; (e) přisolit (proti: osolit), připálit pečení (proti: spálit), přistříhnout, přičísnout vlasy; připoškrtnit, připozabít; (f) ubrat medu, ulít vína, usmát se, ušklibnout se; (g) zasmál se, zavonět, zapískl, zavrtěl hlavou; (h) nedomrlý, nedosciplý, nedovzdělaný, nedoslýchavý.

87-9 7. VELKÁ MÍRA

A. B. Vyjadřuje se velká míra, často se zabarvením expresivním („po chuti, do libosti“), a to předponami:

na- se často s určením míry (tolik, něco); silně expresivní, produktivní (a)

na- s genitivem částečným (v. NS §631) (b)

nad- v nadcenit, nadlepšit

po- si s významem, „hodně, dlouho, dosyta“ (c)

pro- se s expresivním zabarvením („hodně, pěkně“) (d)

pře- o překročení náležité meze nebo prostě velká míra (e)

vy-, vyna- s významem „důkladně“ (f)

za- si s významem „s chutí se věnovat“ (g).

C. (a) Tolik jsme se nasmáli, navtipkovali, naskotačili a navztekali. Maria; tam jsem se něco nachodil, nalelkoval se až hanba; (b) nanosil bláta do pokoje, nahrabal peněz, nasekal dluhů, natrhal hrušek, najmenoval úředníků, nakradl si bohatství; (c) poměl strachu, to jsme si pohověli, popovídali, pokouřili; (d) proběhli jsme se, pěkně se proskočil, prospal, ten se s tím pronese; (e) ovoce přezrálo, přejedl se, ten se nepředře, jen nepřechval, nepřepepři; (f) vylál mu, vyčinil, vycinkal, vypráskal, vynadával se dosyta; (g) zacvičil si, zatančili si, zakouřili si.

CC. Změny vazby

A. B. Spojováním s předponami se měnívá vazba sloves, a to vždy jen ve směru od bezpředmětových k přechodným: slovesa bezpředmětová se stávají předmětovými nepřechodnými (a) nebo předmětovými přechodnými (b), slovesa předmětová nepřechodná se stávají přechodnými (c).

C. (a) jít do města — dojit cíle, být — nabýt majetku, žít — dožít se vysokého věku; (b) bdít v noci — probdít noc, cestovat po Africe — procestovat Afriku, jeti přes most — přejet most, lézt přes zeď — přelézt zeď, padnout — přepadnout karavanu, být — odbyť někoho; (c) mluvit o někom — pomluvit někoho, plakat nad mrtvým — oplakat mrtvého, škodit stromům — poškodit stromy, želeť čeho — oželet co.

IV. Slovesa tvořená z příslovcí a citoslovcí

A. Z PŘÍSLOVCI

A. Řídké tvoření ve vz. „kupuje“ (a), „prosí“ (b) a „dělá“ (c).

C. (a) opakovat (opak), opětovat (opět), peskovat (pesky); (b) oddálit (dále), opozdit se (pozdě), přičít se (příč), upřílišit (příliš); (c) uondat (onde), přítakat (tak).

B. Z CITOSLOVCI

AA. Z citoslovcí náladových a volních

A. O přísouvání -k- v. § 893. Tvoří se ve vz. „kupuje“ a „dělá“, jinak jen žertovně: stopit (k citoslovcí stop! podle s-topit). Základem jsou citoslovce vlastní (a) i nevlastní (b).

B. Zvláště o volání, nařikání, klení a mazlení, řídkěji (c) o činnostech prováděných a označovaných citoslovcí.

C. (a) halekat (hale, hele), hulákat (hulá, holá); (b) bédovat (běda), hořekovat (hoře mi), hromovat (hrome), sakrovat (sakra), cukrouškovat (cukroušku!), tentočkovat; (c) hopsat (hopsa — skákat), huškat (huš — zaplašovat).

89-3 BB. Z citoslovcí zvukomalebných

A. 1. K základu se přisouvá *-k-*, *-č-*, zvláště když se základ končí samohláskou: krá → krá-k-at, bú → bu-č-et. Tvoření s *-t-* (jektat) a *-ot-* (drkotat) je tvoření přes substantiva, v. § 1753. 2. Tvoří se z citoslovcí nebo citoslovečných základů (které nejsou samostatnými citoslovcí), a to většinou ve vz. „dělá“, často vedle okamžitých sloves vz. „tiskne“: dupat – dupnout, fukat – fuknout. Řidší je tvoření ve vz. „trpi“: funět, chrčēt, bečet, brečet, a „kupuje“: hudrovat, cukrovat.

B. Označuje zvuky, a to:

zvuky vznikající v lidském dýchacím ústrojí (a),
zvuky vznikající v lidských mluvidlech, a to především o mluvě odchylné, chorobné, chybné (b), hanlivě o mluvě vůbec (c),
zvuky zvířat domácích (d) i jiných (e),
zvuky věcí (f).

C. (a) funět, chrčēt, chrápat, foukat, kýchat, kašlat, chrchlat; sykat, hekat, fňukat, kňourat, bečet, brečet; chechtat se, řehtat se; mlaskat, chlemstat, srkat; (b) šeptat, chraptět, sipět, huhňat, ráckovat, šišlat; (c) breptat, mumlat, brblat, žvatlat, čvaňhat, vrnět (kočka); bučet (kráva); bafat, nafat, rafat, vrčēt (pes); mňoukat, tlachat, cancat; (d) hafat, bečet (tele, ovce); mečet (koza); řehtat (kůň); hýkat (osel); chrochtat, rochat (vepř); kokrhāt (kohout); kdákat, krákorat, kvokat (slepice); pípāt (kuře); kejhat (husa); káchat (kachna); vrkat (holub); hudrovat (krocan); (e) mikotat (srnčata), krákat (vrána), tokat (tetřev), cukrovat (hrdlička), kukat (kukačka), čiřikat (koroptve), čimčarovat (vrabec), kuňkat, kvákat (žába), syčet (had), bzučet (čmelák); (f) klapat; chrstnout; plácnout, buchnout, fuknout, třesknout, žbluňknout, prásknout, cvrnknout, řinčet, cilinkat; fičet, svištět; bublat, crkotat, crčēt.

89-9 ODVOZOVÁNÍ ZE SLOVES

Ze sloves (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

A. Jména dějů a výsledků dějů (substantivizace obsahu sloves) § 17, s různými druhotnými významy; typy: 1. zasazení, písknutí, vinobraní, 2. zmýlená, 3. sadba, vodoléčba, 4. saď, tělocvik, 5. sada, květomluva, 6. saze, 7. zpověď, 8. sádka; (speciální) 9. rvanice, 10. rvačka, 11. jásot; (neproduktivní) 12. past, 13. pastva, modlitba, 14. smích, 15. dřímota, 16. píseň, kázeň, 17. krádež; (výsledky děje) 18. přístavek, 19. násadec, škrábanec, 20. štěpina.

B. Jména činitelů děje (původce, prostředků, míst atd.), tj. jména těch předmětů, které nějakou činnost provádějí nebo jsou nějakým dějem charakterizovány.

§ 11 Lidé: (produktivní) 1. pisatel, 2. opisovač; (neproduktivní) 3. průvodce, 4. plavec, 5. průvodčí, plavčík; (hanlivé) 6. prášil, čmuchaček, 7. poběhlík, 8. řvoun, 9. mlstout; (řidké) 10. před-seda, vozka, pasák, trhan; (složené) zpravodaj, kazimír, samouk (§ 31, 33, 351).

§ 12 Zvířata: 16. dřevokaz, krutihlav. 17. chřástal, 18. hafan, 19. obaleč.

§ 13 Prostředky: 1. hladidlo, 3. hladič, 5. bodec, 6. hladítko, 7a. bodák, 11. bodlo, máslo, housle, 12. stavivo, 16. dějová: výtah, nádrž; (složená) dalekohled, kratiknot, samovar; 17. výsledků děje: nástavec.

§ 14 Místa: 1. válcovna, 2. cvičiště, 5. dějová: násep, vězení, chodba; (složená) cukrovar.

§ 15 Věci: jednotlivě v různých typech, např. 1. křtiny, 2. přehánka, 4. jitrocel, 5. chodidlo, 6. nadýmání, 7. požívatina, 8. závin, závitek, 9. ošetřovné, 10. uvěznění, 11. stupňování, přísudek.

II. Adjektiva § 6:

1. hojící, 2. běžný, 3. ležatý, 4. hojený, 5. hojivý, 6. bojovný, vy-chloubačný, 7. vyhojitelný, 8. nedobytný, 9. hojící, 10. děkovný, 11. vyhojivší, 12. zběhlý, 13. vyhojený, 14.–17. jiná; dále § 522 až 524 na-, za-hnědlý, přížloutlý; § 529 přihlouplý.

III. Slovesa § 8:

A. Příponami:

1. opětovací (kupovat, vrhat, sázet, nosit), 2. opakovací (sedávat), 3. okamžitá (vrhnout), 4. zdrobnělá (cupkat), 5. úsilná (čoudit), 6. účinná (mořit).

B. Předponami:

1. dokonavá (nasázet), 2. podílná (pomřit), 3. počínací (nařiznout), 4. končící (dodělat), 5. omezovací (zadout), 6. malá míra (nahnout se), 7. velká míra (nasmát se).

IV. Příslovce § 94:

letmo, plačky, kradí, vůčihledě.

Poznámka o záměně vidu.

Z nechuti k příliš dlouhým a těžkopádným základům sloves opakovacích vychází se při tvoření ze základních sloves dokonavých: přístroj, který odpeckovává, se nejmenuje odpeckovavač, nýbrž odpeckovač; služba, při níž se odposlouchává, není odposlouchávací služba, nýbrž odposlouchací; někdy se užije i slovesa neexistujícího: přístroj, při němž se spotřebovává elektrický proud, se jmenuje spotřebič, ačkoliv dnes není sloveso spotřebiti.

9 TVOŘENÍ PŘÍSLOVCÍ

90 PŘEHLED

Příslowce se tvoří:

- I. z podstatných jmen
a zpodstatněných slov: celkem, bezpochyby; bezmála, dopředu, § 91
 - II. z přídavných jmen: blízce, blízko, lidsky, § 92
 - III. ze zájmen: odtud, tam, tudy, tady, § 93
 - IV. ze sloves: letmo, plačky, kradí, vůčihledě, § 94
 - V. z příslovčí: lehčeji, § 95
- Dále jsou VI. příslovečná
sousloví konec konců, § 96–98.

91

I. Příslowce tvořená z podstatných jmen a zpodstatněných slov

„Celkem“

- A. B. 1. Příslowci se stávají pády prosté, zvl. 7. p. (a), i předložkové, a to substantiv (b), substantivizovaných adjektiv (c) a příslovčí (d); tzv. příslovečné spřežky.
2. Forma se nemění (ale předložkové pády se píší jako jedno slovo). V některých případech se samohláska substantiva krátí (e).

3. Předložky se mohou hromadit (f).
AP § 155–158; ŠP § 133–136.

C. (a) celkem, dílem, honem, houfem, mimochodem; trochu; (b) bezpochyby, nahlas, pohřichu, předevěřím, zvečera; (c) bezmála, docela, odedávna, pohotově, pomaličku; (d) dopředu, napřed, dospodu, odzadu; (e) bezděky, stěží; (f) nadosmrťi, napřesrok, nazpaměť, zavčas.
Poznámka: Příponu *-mo* (koňmo) v. § 94.

II. Příslowce tvořená z přídavných jmen

92

AA. Příslowce se *netvoří*:

- a) z adjektiv čistě vztahových (*-ův, -in, -i, -ský*);
- b) z komparativů a superlativů (protože jsou nahrazovány komparativy a superlativy příslovčí): není příslovčí k řidší, nejřidší, protože se k řidce tvoří řidčeji, nejřidčeji;
- c) z adjektiv dějových („hojící, vyhojivší“); z adjektiv na *-cí* jen tehdy, je-li jejich význam posunut; potom se rozšiřují o *-n-*: budoucí → budoucně, horoucí → horoucně;
- d) ze slovesných adjektiv vztahových (hojící);
- e) z adjektiv příslovečného původu, protože jich vedle základních příslovčí není potřeba (letos → letošní).

BB. Příslowce se *tvoří* příponami:

- 1. *-e (-ě)* neblaze, hloupě, § 921
- 2. *-e (-ě)* a *-o* souběžně blízce – blízko, § 922, 923
- 3. *-ský* a *-ický* lidsky, socialisticky, § 924, 925
- 4. *-ky* bosky, § 926.

1. *-e (-ě)* „neblaze, hloupě“

92-1

A. B. Z adjektiv označujících jakost (a) příponou *-e*, po retnicích *-ě*. Koncová samohláska základu se měkčí v typu I (b). Neomezeně produktivní.

C. (a) neblaze, bledě, chvilkově, dobrotivě, mrzutě, jarné, svěže, ryze; (b) neblaze, hluše, blízce, mladě, nadutě, pomateně, moudře.

2. *-e* a *-o* (souběžně) „blízce, blízko“

92-2, 3

A. B. 1. Z některých adjektiv na *-hý, -chý, -ký* (a), též z adjektiv na *-oučký, -ounký* atp. (b), řidčeji z jiných adjektiv (c) tvoří se dvojí příslovce na *-e* a na *-o*. Samo *-o* (bez souběžného *-e*) je řidké (d).

2. Někdy není mezi příslovci na *-e* a na *-o* nijakého významového rozdílu (*e*), jindy se vytváří ten rozdíl, že příslovce na *-e* mají význam místní, event. vůbec konkrétní (*f*), kdežto příslovce na *-o* význam přenesený (*g*).

3. V neosobních vazbách s *býti* se užívá příslovci na *-o* v mezích mnohem širších (*h*); o tom NS § 371.

C. (*a*) dlouze dlouho, draze draho; tiše ticho; blíže blízko, dalece daleko, hluboce hluboko, krátce krátko, lehce lehko, nížce nížko, široce široko, těžce těžko, úzce úzko, vysoce vysoko; (*b*) čistounce čistounko, drobounce drobounko, lehoučce lehouňko; (*c*) lacině lacino, snadně snadno, hustě husto, kose koso, přímě přímo; (*d*) často, miloučko, maličko, dávno; (*e*) *Trpce* lid žije v palácích, *trpko* se dýše v chýši. Ner.; (*f*) bydlí blízko, daleko, spadl hluboko, létá vysoko, nížko, tuho naškrobený; (*g*) blíže příbuzný, tak dalece známý, hluboce zarmoucen, vysoce vážený, nížce smýšlející, tuze (velmi) se mýlíš; (*h*) je sychravo, ošklivo, prázdné, je mi stydno.

92-4, 5 3. **-sky (-cky), -icky** „lidsky, otecky, socialisticky“

A. B. Z adjektiv na *-ský, -cký* (*a*), pokud mají význam jakostní, a z adjektiv na *-ický* (*b*). Obdobou je i *hezky*.

C. (*a*) česky, božsky, psovsky, otecky, prorocky, zvířecky; (*b*) katolicky, drakonicky, chemicky, demokraticky.

92-6 4. **-ky** „bosky“

Ojedinele: bosky, čtvernožky, pěšky. V. i § 34.

III. Příslovce tvořená ze zájmen

(zájmenná příslovce)

A. B. 1. Ze zájmenných kmenů *t-* (ten), *on-* (onen), *s-* (stč. sen), *k-* (kdo), *j-* (jenž), dále ze *vš-* (všechn), *jin-* (jiný), ev. *druh-* (druhý) příponami:

- místními*: (kde?) *-de* (*a*),
(odkud až kam?) *-ud* (*b*) – s významem též časovým,
(kam?) *-am* (*c*),
(kudy?) *-udy, -ady* (*d*);
- časovými*: (kdy?) *-(h)dy* (*e*),
(dokdy?) *-ad, -avad* (*f*);
- způsobovými*: (jak?) *-ak* (*g*),
(kolik?) *-olik* (*h*).

Tvoření zcela neproduktivní, někdy málo průhledné (zde, však).

2. Význam bývá značně posunut (např. však).

3. Příslovce s *k-* a *j-* jsou (podobně jako zájmena) tázací, vztažná i neurčitá (*Kam* s ním? Neví, *kam* se obrátit. Když *kam* jdeš, vezmi ji s sebou). Spojují se také s předponami a příponami jako zájmena neurčitá (*i*).

C.	<i>t-</i>	<i>on-</i>	<i>s-</i>	<i>k-</i>	<i>j-</i>	<i>vš-</i>	<i>jin-</i>	<i>druh-</i>
(a)		<i>onde</i>	<i>zde</i>	<i>kde</i>		<i>všude</i>	<i>jinde</i>	
(b)	<i>odtud</i> <i>potud</i>		<i>odsud</i> <i>dosud</i> <i>doposud</i>			<i>odevšud</i>	<i>odjinud</i>	
(c)	<i>tam</i>	<i>onam</i>	<i>sem</i>	<i>pokud</i>			<i>jinam</i>	
(d)	<i>tudy</i>	<i>*onudy</i>		<i>kam</i>	<i>všudy</i>		<i>jinudy</i>	
(e)	<i>tehdy</i>	<i>*onady</i> <i>onady</i> <i>onehdy</i>		<i>kudy</i> <i>kdy</i> <i>dokdy</i> <i>od(e)kdy</i>	<i>všady</i> <i>vždy</i>		<i>jinady</i> <i>jindy</i>	<i>druhdy</i>
(f)	<i>potad</i> <i>potavad</i>		<i>dosavad</i> <i>posavad</i> <i>doposavad</i>	<i>dokavad</i> <i>pokavad</i>				
(g)	<i>tak</i>	<i>onak</i>			<i>jak</i>	<i>však</i>	<i>jinak</i>	
(h)	<i>tolik</i>			<i>kolik</i>				
(i)				<i>někde, nikam; leckudy, ledakdy, málokde, jakkoli, kdesi</i>			<i>všelikam, bůhvíkte,</i>	

4. Příslovečné sprežky se tvoří z předložkových pádů zájmena *ten*: beztoho, mezitím, nadto, poté, potom, proto, předtím, přitom, vtom, zatím.

IV. Příslovce tvořená ze sloves

Kolmo, plačky, kradí, takřka

A. B. Ze sloves se tvoří příslovce:

- příponou *-mo* (*a*), zvláště v názvosloví tělocvičném (*b*), někdy rovněž ze základů jmenných (*c*),
- příponou *-ky* (*d*),
- příponou *-i* (*e*),
- ustrnutím přechodníku přítomného (*f*), event. jiných slovesných tvarů (*g*).

Příslovce na *-mo* se zesilují předponou *po-*: *po*kradmo, *po*šeptmu, *po*tajmu.

C. (a) kolmo, kradmo, letmo, mermo, svismo, šeptmo, zkusmo; (b) jízmo, ležmo, obkročmo, rozkročmo, vzklopmo; (c) koňmo, čtvernožmo; (d) mlčky, plačky, volky nevolky; (e) kradí, maní, potají; (f) takřka, vůcihledě, vyjma; (g) trvám, tuším, myslím.

V. Příslovce tvořené z příslovcí

Příslovce se tvoří z příslovcí:

- A. *Příponami*: 1. komparativy, 2. přípony citově obměňující a zdrobňující, 3. zesilující přípony
- B. *předponami*: 4. z předložkových spojení, 5. kvantitativními předponami
- C. *skládáním*: 6. zdvojení; 7. nevlastní složeniny.

A. PŘÍPONAMI

1. Komparativy: „chuději, blíž(e)“

A. B. 1. Příponou *-ěji* (po retnicích *-ěji*) zpravidla (a); samohláska základu se někdy krátí (b), koncové c základu se měkčí v č (c);

2. příponou *-e* od některých příslovcí s dvoji příponou *-e, -o*, v. § 922, 923 (d), a od příslovcí, jejichž základní adjektivum se stupňuje nepravidelně (e); kmenová samohláska je dlouhá (srov. *hustěji – houšť*), koncová souhláska se měkčí jako před komparativním *-ši* (§ 51). Přípona *-e* se často odsouvá; ale „míň, dýl“ je obecné; jen kratší tvar je v *hloub* a *houšť* (f).

3. Stupňují se jen příslovce adjektivního původu bez předpony; jinak se užívá opisu: vzadu – dále vzad, doprava – více doprava.

C. (a) bohatěji, čistěji, krásněji, slaběji, tmavěji; (b) bíle → běleji, krátce → kratčeji, řídce → řídčeji; ale: hloupěji, sípavěji atp.; (c) hladce → hladčeji, kratčeji, křehčeji, sladčeji; (d) draže, blíže, dále, hloub a hlouběji, níže, šíře a šířeji, tíže, úže a úžeji, výše; snáze a snadněji, houšť a hustěji; dále zastaralé záze; (e) dobře – lépe, zle – hůře, mnoho – více, málo – méně, dlouho – déle (ale v hudbě o prodloužení též „dloužeji“); dále: brzy – dříve; (f) dráž, blíž, dál, (hloub), níž, šíř, tíž, (jen úže), výš; snáz (houšť), (záz); líp, hůř, víc, (obecně míň, dýl), dřív. – „Výš a výše“, „blíž a blíže“.

2. Citově obměňující a zdrobňující

95-2

A. B. Jako u adjektiv v § 525–528. – Je řada *-ičce, -oučce, -ince, -ounce* (a), *-ičko, -oučko, -inko, -ounko* (b), u některých adjektiv jsou tvary několikeré (c). – Příslovce na *-u* a *-y* mají *-ičku, -ičky* (d). Od „lehýnký“ je *lehýnce* a *lehýnko*. – Zesilování je jako u adjektiv (e).

C. (a) chudiče, drobouče, mladince, hebounce; (b) snadničko, blizoučko, hnedlinko, brzounko; (c) drobničce, drobňoučce, drobnince, drobňounce; kratiče, kratičko, kratince, kratinko; čisfouče, čisfounce, čisfounko; (d) pomalu → pomaličku, pomalinku, brzy → brzičky, hezky → hezoučky; (e) mal-il-ičko, ten-oul-ince, ten-oun-ince, mal-il-inko, mal-in-inko, ten-oun-ince, brz-oul-inko.

3. Zesilující

95-3

A. B. Příponou *-ky* se zesiluje jen formálně; význam se nemění (a). – Ojediněle ještě jinými způsoby, např. příslovce na otázku „jak často“ připojením *-krát* (b) atp. (c).

C. (a) zpět → zpátky, nevědomě → nevědomky; obecné je *hnedky* a *hnedka*; (b) častokrát, mnohdykrát; (c) zastaralé *-ž*: *nikdež, odkudž*.

B. PŘEDPONAMI

4. Z předložkových spojení

95-4

A. B. Patří sem spojení předložek s příslovcí (a) a spojení *po-* s komparativem kratšího tvaru (zvláště v tělocvičné terminologii) (b).

C. (a) *do* dnes, *dos* pod, *na* dále, *na* darmo, *na* opak, *ode* vsad, *od* jinud; AP § 160, ŠP § 138; (b) *po* blíž, *po* dál, *po* níž, *po* výš, např. *zánožka* *po* výš.

5. S kvantitativními předponami

95-5

Jako u adjektiv (§ 54) předponami *nej-*, *pra-*, *pře-*, *ne-*: *dovedl* si počínat *nejindolentněji*, *pranikde*, *přemnoho*, *nevelmi*, *nehned*.

C. SKLÁDÁNÍM

6. Zdvojené složeniny (reduplikované)

95-6

A. B. Jednak odvozené z vlastních složenin adjektivních (a); v. § 55 (e); jednak nevlastní složeniny (b).

C. (a) *čistočistě*, *dennodenně*, *jistojistě*; (b) *ažaz*, *jenjen*, *jižjiž*, *užuž*.

95-7 7. Jiné nevlastní složeniny

Jakživ, jaksepatri, jakbysmet (obecné), nazdařbůh.

96 až 98

VI. Příslovečná sousloví

Příslovečná sousloví vznikají: A. z podstatných jmen, B. z příslovci, C. z vět, D. jinak.

96 A. Z PODSTATNÝCH JMEN

96-1 1. Dva pády téhož substantiva

a) *První substantivum je v 1. n. 4. pádě, druhé substantivum je: v 2. p.: konec konců; v předložkovém pádě: hlava na hlavě, chyba na chybě, krám na krámu; dům od domu, čas od času, rok od roku, den ode dne; kus po kuse, den po dni; ruku v ruce; den ze dne; slovo za slovem, krok za krokem; s „co“: krok co krok, rok co rok, den co den, noc co noc, večer co večer.*

96-2 b) *Ostatní případy:*

tváří v tvář; ze dne na den; pro nic za nic, z ničeho nic.

2. Stejný tvar dvou protikladných substantiv (asyndetické spojení):

96-3 a) *V 1. n. 4. p.: (bíti) hlava nehlava; (hnát se) kopec nekopec, cesta necesta, kaluž nekaluž; (slibovat) hory doly.*

96-4 b) *V 7. p.: (jít si) cestou necestou; (držeti se) zuby nehty, (byl tam) dnem noci; křížem krážem.*

96-5 c) *V předložkovém pádě: (byl tam) ve dne v noci, (chodil bos) v zimě v létě.*

97 B. Z PŘÍSLOVCI

1. Ze zájmených příslovci:

sotva kam, kde... nevím kam... bůh ví kam... kdo ví kam (píše se i „bůhví kam“ a „bůhvíkam“ atp.); jakž takž (i jakžtakž), tak jako tak (i takjakotak).

192

2. Z příslovci vůbec:

a) *Zdvojená: až až, jen jen, již již, tak tak, už už; též dohromady (ažaz v. 956 atd.).*

b) *Dvě různé podoby: kol dokola, kolem dokola, ráz na ráz, skrz naskrz (i skrznaskrz).*

c) *Dvě souznačná příslovce: z čista jasna (i zčistajasna), plačky mračky, neslané nemastně, jednou dvakrát (= zřídka).*

d) *Dvě protikladná příslovce: sem tam, vzhůru dolů, vpravo vlevo, daleko široko, vstávajíc lehajíc, více méně (i víceméně).*

e) *Dvě různá příslovce: jednou provždy.*

C. Z VĚT

98

1. Z jednoduchých vět

a) *Neslovesných: (kreslíme to) jedna radost, (řečná) až hrůza, 98-1 div ne(brečela zlostí), málem že ne(upadl), co nevidět (tu budou špačci), (byl již) ten tam.*

b) *Slovesných: (tohle mu) jak se patří (vysvětlím); i jaksepatri; 98-2 (a on) jak by smet i jakbysmet (= stejně).*

2. Ze souvětí

a) *Čím dál tím víc; mha přede mnou, mha za mnou; kde nic 98-3 tu nic; mně nic tobě nic;*

b) *chtěj nechtěj, stůj co stůj, staň se co staň, prašť jako uhoď.*

D. JINAK

98-4

(házel to) páté přes deváté; všeho všudy (pár knížek).

ODVOZOVÁNÍ Z PŘÍSLOVCI

98-9

Z příslovci (prvotních i odvozených) tvoří se:

I. Substantiva

Příponou *-ek* ev. příponou *-í* (z předložkového pádu):

1. jména lidí: 1189 potomek, svršek, spodek;

2. jména relativních pojmu místních: 1481 předeek, zadek; popředí, pozadí;

3. jména relativních pojmů časových: 151 zítřek, dnešek, letošek.

II. Adjektiva

příponami 691—694 -ní, -ejší, -ný, -mý: prostřední, dolejší, zpětný, kolmý.

III. Slovesa

891 oddálit, uondat, opakovat atd.

IV. Příslovce

95 chuději, brzounko, zpátky, dodnes, přemnoho, ažaž.

Metodický přídavek

Tvoření slov je cennou a zajímavou částí mluvnice; především tím, že umožňuje vnikat do jazykové dílny: V laboratoři slov se dohmatáváš mystéria národa, říká M. Pujmanová.

Hlavní zásady tvoření slov zná každé malé dítě: podle známých mu předloh tvoří si nová slova. To si uvědomujeme teprve tenkrát, když mu analogie nevyjde, protože je jazyk méně systematický než dítě. To si podle zahrádky, zedník vytvoří slovo *popelník* (popelář), podle poměru žabička: žába si k žehlička přitvoří *žehla*.

Nauka o tvoření slov patří ve škole k lehkým partiím (na rozdíl od skladby, která je nutně velmi náročná). Předpokládá ovšem dokonalou znalost tvarosloví (stejně jako skladba) a předpokládá správný metodický postup. To znamená především omezení terminologie na nejmenší míru: vedle termínů tvaroslovných stačí nám jen několik: základ, předpona, přípona, složené slovo; slova přechýlená, hromadná, zdrobnělá apod. Schopnost slovtvorné rozbírat vyvíjíme postupně, navazující na onu právě zmíněnou schopnost dítěte.

Připojuji proto nástin metodického postupu, jak jsem ho užíval v cvičnicích na filosofické fakultě. Jako v metodice skladby (viz Učebnici větného rozboru) je nutno postupovat v několika kólech. První, úvodní kolo, je zde podáno podrobněji (třeba i s odkazy na knihu); druhé jen náznakově, s odkazy na příslušné partie knihy; dále potom postupujeme podle potřeb rozboru. Na ten je třeba — jako ve skladbě — položit hlavní váhu, nikoli snad na výčet jednotlivých prostředků (doporučuji jen naučit se slovesným předponám).

a) nevycházíme z úplné zásoby slovní (i se slovy řídkými, zastaralými, nářečnými), jak ji uvádějí PS a SSSC, nýbrž jen z běžné zásoby, jak je zachycena v praktických slovnících (česko-ruském, česko-německém apod.);
b) nesazíme se o naprostou úplnost ani v těchto mezích (zvláště u slov s předponami a těch, kde je daný základ druhým členem složeniny);
c) zjednodušujeme psaní:
aa) hned za základní slovo píšeme obměny: zdrobněliny, přechýlená slova, hromadná slova; komparativy (superlativy nepíšeme);
bb) přímě odvozeniny základního slova třídíme podle slovních druhů, a to: A — podstatná jména, B — přídavná jména, C — přídavná jména; slovesa;
cc) další odvozeniny přepisujeme k odvozeninám přímým; slovní druhy tu můžeme označit různým odstupem;
dd) u podstatných jmen rozlišujeme podle knihy: jména: I. lid, II. zvířat, III. prostředků atd.

Příkladý (materiál z J. Volného Česko-německého slovníku).

včela: včelka, *kamen*: kamínek, *bystřty*: bystřejší
včelka; včelstvo *kamenec(-covy)*;

A. I. včelář A. I. kameník A. V. bystřina

včelářský kamenický bystřice

včelářství kamenictví VI. bystrost

včelářit kamenorýj/tec B. bysttronohý

včelari kamenorýj/tectví B. bystrooký

IV. včelin včelnic II. kamenáč bystrozrak

včelnice V. 3. dráhokam III. kamenáč bystrozrak

7. kamenina(-ovy) 4. lomikámen C. bystře(-ejš)

VII. kamenorez(-ny) D. bystřit

kamenotisk kamenotiskar

B. kamenný B. kamenitý

D. kamenný B. kamenitý

kamenovat ukamenováni ukamenovat ukamenováni

kamenět kamenělý zkamennělina

20. Při rozboru sledujeme zároveň vývoj formální i vývoj významový. Někdy přitom narazíme na *skoky ve vývoji významovém*:

vypravova(l) V. -ova-	formální odvození je správné, ale významově není „vypravil“ dokonavě k „vypravoval“
vypravi(l) V. vy-	
pravi(l) V. -i-	zde se význam mluvení znovu objevuje
prav(ý)	je významově zcela odchylné.

Při takových obtížích nám často pomůže Machkův Etymologický slovník. Zarazíme se např. nad tím, že „statečný“ je odvozeno od „statek“. Slovník poučí, že základním významem slova statek je „pod-stat-a“ a tu je možno chápat buď morálně (české statečný „udatný“, slovenské statočný „poctivý“, polské stateczny „vážný, vytrvalý“), nebo hmotně (pozemské statky; v polštině je statek „lod“, v slovenštině statok „dobytek“).

Cvičení: novinářský, přispěvatelský, odhalovat, minulost, neotřásat, postavení, rozmnožený, opožděný, neztenčený, úředník, zatápěč, voskovic, dřevěný, trpělivě, vyznavač, vydavatelstvo, rozvíjet, hodnocení, předválečný, uzounký, kuželovitě, prosekávat, nabarvený, mezihvězdný, přísluhovač, vodstvo, mláďátka, slavnost, tvrzení, vykrádat, měřítko, obráběcí, úzkostný, předplatitelský, seveřan, růžový, neviditelný, ustupovat, družin, uličnictví, žíněnka, hádě, mydlářství, jehličí, zpracovávat, neocentelný, zachycovat, zjišťovat, věžovitý, opevnění, včelařský, kapesníček, otužování, vyrovnání, letectvo, válčiště, pečovatelka, prázdnota, návrhář, uchvatitel, nakupovač, řečník, setrvačnick, odolejovač, hvězdárna, bílkovina, zavlažovat, probouzení, bezpečnostní, bezmyslenkovitý.

II. kolo (21–40)

Většinou jen odkazy k paragrafům knihy.

21. (§ 0–06) *Složeniny vlastní a nevlastní*: révokaz:

- a) rév(a) I.
- b) -kaz I. bez předpony „kdo kazí“
- b) -kaz-i(l) V.

22. (§ 0–10, 1a) *Tvoření z různých podob základu*: přítel → přítelkyně, přátelský; hrachový je tvořeno z nepřímých pádů (hrachu), není zde krácení.

23. (§ 1733) *Tvoření ze základního kmene zakončeného samohláskou* (vz. „kryje“, „mine“, „začne“: kry-, mi-, zača-).

24. (§ 181, 182) *Přechylování*.

25. (§ 185–189) *Zdrobněliny*.

26. (§ 42–45) *Přídavná jména vztahová* (přehled).

27. (§ 421–422) *Přivlastňovací přídavná jména na -ův, -in*.

28. (§ 423) *Přídavná jména na -ský*.

29. (§ 424–425) *Přídavná jména na -í a -čí*.

30. (§ 43) *Přídavná jména na -ový, -ný, -ní*.

Cvičení. Najdi příslušná přídavná jména (s použitím slovníku) a urči význam: cihla, cukr, jazyk, konec, křídlo, měsíc, norma, nos, roh, služba, sníh, srdce, stráž, stroj, struna, tabák, týl, víno, voda, vzduch, zábava, zub.

31. (§ 449) *Přídavná jména na -ěný/-ený*.

32. (§ 45) *Přídavná jména ze jmen míst*: -ský, -ní. U přípony -ský, začínající se skupinou souhlásek a působící měkčení, nastávají četné a důležité změny, v. AP, ŠP § 21. Další zvláštnosti jen heslovitě:

(a) Říp → řípský, Slaný → slánský; (b) Borneo → bornejský, Olympia → olympijský; Ústí → ústecký, Brno → brněnský; Tatry → tatarský, Nitra → nitranský; (c) Oleška → olešský, Hlinné → hlinenský, Milevsko → milevský, Lipsko → lipský; Aljaška → aljašský, Rožmberk → rožmberský; Mekka → mecký, Moluky → molucký; (d) nespisovné: Pardubice → pardubský, Hodonín → hodonský.

33, 34, 35. (§ 111) *Jména lidí odvozená ze sloves*.

36, 37, 38, 39. (§ 60–64) *Přídavná jména odvozená ze sloves*. Možno vyjít i z tohoto příkladu:

A. Geometr	měří	pásmem	a tyčí	ulici
měřicí geometr		měřicí pásmo	měrná tyč	měřená ulice
B. Geometr	změřil		ulici	
změřivší geometr			změřená ulice.	

40. (§ 642) *Typ „zběhlý“*.

Cvičení: nakladatel, posedlý, nájemce, hořčičný, podněcovatel, neslychaný, kajcník, hliníkový, rádkovač, cukrovarský, cihlička, napěťové (relé), osvěžující, skrívání, patolízal, osvětlovací, kuřátko, dějepis, chlubitel, rozčilený, objevitel, královnin, husopaska, hlávkový, dohazovač, zlepšováci, předchůdce, kulometný, odpadlík, nezasloužený, ostudička, knihovní, průvodkyně, usnuvší, vodič, neodolatelný, strašpytlíček, okoralý, posluhovačka, výrobní, umělkyně, znalý, přítelíček, svatojirský, rozhodčí, nevychovaný, najímač, obepluvší, svěřenka, vzdělanostní, louskáček, černoskrvný, přimluvěcí, vodnický, velebníček, radniční, všemohoucnost, dobrosrdečný, cestující, cvičebnicový, osvobozeněcký, osvědčoval, zajímavě, přistěhovalectví.

III. kolo

Podáváme přehled tvoření jednotlivých druhů slov a doplňujeme dosavadní znalosti, používajíc znalostí získaných při rozboru. Připomeneme různý rozsah jednotlivých slovtvorných prostředků; zvláště upozorníme na obtížnost rozřazení velmi četných přídavných jmen na -ný.

Cvičení

Vedle rozboru jednotlivých slov jsou i jiné možnosti cvičení. Z nich uvádíme:

1. **Sestavování slovních čeledí** jako cvičení provádíme zjednodušeně proti § 013:

kyprí púda, vrta. česé ovoce, lámou pokruty, hladí, ždímá, prohazuje písek, cedi, 6. Jak se jmenuje *přístroj* nebo *nástroj*, kterým se šíjí boty, navy.

klidný, hrbatý, nemotorný, slabý, hezký, hloupý, vonsatý, huh-darebný, dlouhý, líný, drzý, holobradý, suchý, lůstý, velký, 5. Jak se jmenuje *hanlivě* *člověk*, který je nemluvný, brichatý, Roudnice, Činy, Neapole.

Brna, Bosny, Asie, Polabí, Časlavi, Albánie, Alžírsko, Argentiny, 4. Jak se jmenuje *obyvateľ* Evropy, Hané, Koreje, Dalmácie, nože, pilníky, rukavičky, zámky, obuv, kopyta, sukno.

3. Jak se jmenuje *řemeslník*, který *vyrábí*: bedny, klenoty, dudy, varhany, létnu, housle, loutnu, buben, klavír.

2. Jak se jmenuje ten, kdo *hraje na*: harfu, basu, kolovrátek, zevnuše, chlubi se, špnhuje.

1. Jak se *hanlivě* nazývá *člověk*, který *camrá*, *chvástá* se, (mnoho) pije, slídí, smáhá, misá, broučka, tve, hřmotl, A. Substantiva.

2. **Jednotlivá slova** (viz VI. Smlauer, Obhacování slovní zásoby, 1953).

žehlit, železo. tele, toulat se, trpět, týč, utlý, večer, velký, vřít, zeme, zima,

ka, sever, sladký, spát, starý, stříhat, stoupat, stůl, táhnout, mýt, nový, obec, plný, plavit, roh, rovný, ručka, rychlý, re-

tý, kal, karat, koš, kousat, lepit, les, letět, mazat, mladý, blý, bratr, bříza, dívat se, druh, hladit, hlít, hořít, hrnec, hus-

Další základní slova (slovesně čeledi bývali velmi rozsáhlé):

zmylená	zemldenosť		
zmylit (se)	zemldeny		
omylnost	zemldet		
omylně	zemldit		
omylný	umldnost		
omylem	umldeni		
omyl	umldlený		
omyleni	umldlet(-ěvat)		
zřícenin-a, -y	umldit		
zříceni	omldlet(-ěvat)		
zřít se	omldit		
zřítit se	omldit(-ěvat)		
vřít se	omldit(-ěvat)		
vřítit se	omldit		
určicn(ý)	mdlit		
určit se	mdle(-ěji)		
určitit se	A. VI. mdloba		
určitit se	mdly: mdlejší		
určitit se	A. VII. mýleni		
určitit se	mýlit (se) (si)		

a) bažantnic(e)	II. -ice	b) vyslovit V. vy-
*bažantn(i)	II. -ní	-slovit V. -i-
bažant	I.	slovo I.
c) čistírn(a)	I. -na	d) růženec II. -ec
*čistif	I. -if	*růžen(ý) II. -ený
	(srov. barvírna — barvíř)	růž(e) II.
čisti(l)	V. -i-	(V staré češtině přídavné
čist(ý)	II.	jméno růžený bylo.)

16. (§ 705, 811—816) *Odvozování sloves ze sloves se děje zpravidla*

(1) přeradením do jiného vzoru (s častými změnami základu); řidčeji

(2) skutečnými příponami. Způsob (1) je u tzv. sloves *opětovacích*: koup-i(l) → kup-ova(l), sad-i(l) → sáz-e(l). Píšeme: kupova(l) V. -ova-, koupí(l) V.

Způsob (2) je u tzv. sloves *opakovacích*, vyjadřujících zvláštní odstíny opakování. Je to přípona -va- s dlužením předcházející samohlásky:

sed-a(l) → sed-á-va(l); brán-i(l) → brán-í-va(l)
ház-e(l) → ház-í-va(l).

Jiným příkladem je sp-a(l) → sp-ink-a(l).

17. Protože *nedokonavá slovesa* jsou z velké části (ne ovšem všechna) opětovací, ev. opakovací, musíme u každého nedokonavého slovesa zjistit, nelze-li je odvodit:

pomáhal z pomohl, nabýval z nabyt, přispíval z přispěl, představoval z představil, býval z byl; ne však např.: studoval, účastnil se, hrál, líčil, psal.

18. (§ 0—024) Základem slova může být i *předložkový výraz*: stav *bez vlády* je bezvlády, spojení *mezi městy* je meziměstské, prostory *pod zemí* jsou podzemní, *při stěně* je přístěnek (tvrzení); v hodnotě *nad poručíkem* je nadporučík, loupežník *čihající za keřem* je zákeřný.

19. (§ 0—10, 1b) Základ tvoření se (1) někdy *rozšiřuje*, (2) jindy se jeho části *odsouvají*:

(1) je sobot(a) → sobot-ní, ale střed(a) → střed-eč-ní (protože „střední“ má jiný význam); ďábel → ďábel-ský, ale čert → čert-ov-ský (u jednoslabičného základu).

(2) Továrna na natron („natronová“) je natron-ov-ka, továrna na automobily („automobilová“) je automobil-ka; lísk-ov(á) hůl je lísk-ov-ka, rákos-ov(á) však rákos-ka.

Proti zahrádn(í) → zahrádn-ík, odbojn(ý) → odbojn-ík je kamenn(ý) → kamen-ík, soukenn(ý) → souken-ík; od brad-at(ý) je odvozeno brad-áč.

7. Jak se jmenuje *místo*, kde se hraje, koná trh, střílí, montuje, hoduje, kde je písek, kde se pěstují brambory, chovají ovce, ryby, holubi.

8. Jaký je *rozdíl* mezi opilost a opilství; psota, psina a psovství; krejčovství a krejčovina; zloba a zlost; dobro a dobrota.

9. Jak se jmenuje *žena* působící (zaměstnaná) jako rotmistr, posel, právník, přísedící, svobodník, historik, pasák, pekař, letec, panovník, asistent, ministr, poslanec, pokladník, zpěvák, správce, zahradník, poručík.

10. Jak se jmenuje *samec* husy, žáby, myši, kachny, opice, veverky.

11. Jak se jmenuje *porost* březový, dubový, bukový, habrový, olšový, smrkový.

12. Jak se jmenuje *malý* jelen, hadr, pták, červ, dub; malá hvězda, káď, cesta, jiskra, díra; malé okno, kolo, vlákno, město, slovo.

13. Jaký je *rozdíl* mezi: mozek a mozeček, dno a dýnko, stan a stánek, plavec a plavčík, brána a branka, řez a řízek, tvaroh a tvarůžek, mých a míšek, plece a plecko, jehla a jehlice, pouto a poutko, kost a kostice, řepa a řepka, plachta a plachetka, kámen a kamenec.

14. Jak se říká *lichotně*: Ludmile, Janovi, Antonínovi, Barboře, Zuzaně.

B. Adjektiva.

1. Ze jmen v závorkách tvořte adjektiva, která jsou přivlastkem k substantivu mimo závorky; např. (dělo) koule = dělová koule; (kořalka) mor, (keř) porost, (vino) sud, (cholera) bacil, (plátno) oblek, (srdce) dáma, (hořčice) zrno, (sůl) sloup, (jazyk) salám, (živly) katastrofa, (hrdlo) hláska, (jitrnice) polévka, (sira) zápach, (kloub) revmatismus, (čedič) lom, (slunečnice) semeno, (cihla) zeď, (měď) drát, (duběnka) inkoust, (vítr) mlýn, (ořech) olej, (tabák) list, (mor) rána, (srdce) sval, (krupice) svátek, (gramofon) jehla, (plst) klobouk, (trh) smlouva, (střeva) katar, (smetana) sýr, (sklo) papír, (slezina) sněť, (stroj) krajka, (ječmen) mouka, (jablko) mošt, (led) medvěd, (voda) polévka, (srdce) chorooba, (brambor) škrob, (cukr) průmysl, (nitka) kříž, (proutí) koš, (vino) barva, (vejce) likér, (zub) kaz, (lív) nápoj.

2. Tvořte adjektiva na *-ský* ze jmen: Brno, Ústí, Chuchle, Timbuktu, Ardeny, Sicílie, Kaledonie, Brandýs, Samoa, Březí, Bordeaux, Nanking, Borneo, Milevsko, Husinec, Baku, Cambridge, Norimberk, Aljaška, Bilbao, Nitra, Lipsko, Kongo.

3. Jak se jmenuje maso tuhé jako houzev, list podobný kopí n. vejci, vápno v podobě prášku, kedluben se strukturou dřeva, chlapec s dlouhými ušima.

4. Jak se označuje člověk, jehož výrazným znakem je závist (závistivý); čistota, důmysl, důvěra, pláč, zlost, dobrota, bázeň.

5. Nahrďte adjektivem genitiv vlastnosti: člověk ostrého vtipu (ostrovtipný), dlouhé lbi, křivých úst, horké krve, dobrého srdce, červených lící, modrých očí, šedých vousů, zlatých vlasů, slabého zraku, strom bílé kůry.

6. Jak se adjektivem vyjádří vlastnost: záhady, kterou nelze vysvětlit (nevysvětlitelná); kuchyně, která se dá převážet; vlastnosti, která pomíjí; bolu, který nelze vyslovit; řeči, která má utrhat na cti; nápoje, který dovede občerstvit; brusiče, který se potuluje; ovoce, které se dá jíst; hlasu, který připomíná mečení; stroje určeného k seti; člověka, který rád tlachá; kmene náchylného k boji; bolesti, kterou nelze snést; vesty, kterou upletli; člověka, který nebyl řádně vychován; hmoty, kterou lze zpracovat; sněhu, který cachtá; člena spolku, který se zasloužil; vody, kterou lze pít; zrna, které lehko kličí; ptáka, který přeletuje; přátel, které nelze rozloučit; řepy na krmení; látky, která se dá práť; horniny propouštějící vodu; stružky k odvodňování; ovoce, které spadlo; mince, která se leskne.

C. Slovesa.

1. Vyjádřete jedním slovesem: stávat se děravým (děravěti); ležet táborem, mít důvěru, jevit se černě (les), spojovat se v houfy, páchat křivdu, stávat se jasným, opevňovat tarasem, vydělávat (kūži) tříslem, hnojit vápnem, stávat se hustým, spojit špendlíkem, udělat chybu, vyloučit z obce, říkat ty, udělat žebrákem, zachytit něčí podobu, okořenit pepřem, stávat se tlustým, učinit zákonem, kopnout míč do sítě, dělají se mraky, rozdělit v kousky, stávat se barbarským, dodávat krásy, jevit se kulatým, odrážet obraz jako zrcadlo, obkládat dýhami, stavět silnice metodou inž. Mac Adama.

2. Tvořte *nedokonavá slovesa* (koupit – kupovat) k: obalit, usnout, kápnout, napravit, odnést, vrátit, ohryznout, splynout, probudit, vylézt, zapřáhnout, spojit, rozdělit, vychladnout, prorazit, sestavit, prošíť, vrátit.

3. Doplňujte *předpony* u sloves: -ctíval ho neomezenou důvěrou: *po-*ctíval. – Ne-užívej mé trpělivosti! Na okno si *-bil* teploměr. Chtěl motýlem *-bohatit* svou sbírku. Jak ho mohlo jen *-padnout*, aby se dívky *-ptával*, nač se měl *-ptat* výrostka. Viktorka se *-chopila* a *-skočila* plot. Rád si večer *-seděl* a *-pil*. Mladý hospodář *-ženiv* se mnoho *ne-ženil*. *-klonila* se zlehka a *-stupovala* z pódia. Na její rov *-stavil* *-stříbřený* kříž.

Pro další příklady poslouží dobře Příruční slovník nebo Slovník spisovného jazyka českého.

3. Zařazování do soustavy

Vypíšu se (podle obsahu) přípony (každá na zvláštní řádek) a pak se k nim dosazují ze seznamu příklady:

a) *Jména lidí*: jezdec, malíř, trubač, sochař, lupič, nositel, ovčák, luterán, spojenec, hudebník, divoch, boháč, hodnostář, tvůrce, vetřelec, zaměstnavatel, ničema, plukovník, dvořan, vychovatel, spáč, rybičkář, zahradník, penzista, historik.

b) *Jména prostředků*: plecháč, odpařovák, přepínač, mlátička, drtidlo, skřípec, opatek, vepřovice, lučiště, střelivo, žíněnka, beranice, šatník, nádrž, kružítko, pořadač, platidlo, objímka, dřevák, kolébka.

c) *Složená substantiva*: čaroděj, ampérhodina, trativod, novotvar, nactiutrač, petrklíč, dobrodruh, dalekohled, polokeř, strážmistr, rychlozboží, samoobsluha, husopaska, kratochvíle, krupobíť, chvalo zpěv, okamžik, pětiboj, vodojem, lesostep.

d) *Adjektiva ze substantiv*: černovlasý, skalní, slunečný, rybí, mozkový, nudný, slaměný, předválečný, Vojtův, dvacetiletý, kruhovitý, truhlářský, klikatý, královédvorský, obilní, kozí, popelavý, labský, děravý, zlatorounný.

e) *Adjektiva ze sloves*: prožitý, prováděcí, hraný, obepluvší, zděděný, vzrušující, nezapomenutelný, zapalovací, ztrativší, vyhublý, zjistitelný, známý, ukrytý, shovívavý, průhledný, ztichlý, stojatý, podepsaný, čarovný.

Připomínka závěrem

Ve škole není dost času na soustavné probírání nauky o tvorbě slov. Je však mnohem účinnější, když tvoření procvičujeme příležitostně: při všestranných rozborech, při setkání s dosud neznámým slovem (i v hodině literatury) atd.; velmi užitečné je ukázat žákům, jak znalosti slovtvorné pomáhají při osvojování terminologie různých oborů, s nimiž se seznamují. Nezbytným předpokladem ovšem je, aby sám učitel do tvoření slov vnikl a bezpečně se v něm vyznal. Potom se lahko naučí využít každé vhodné příležitosti, aby s ním seznámil i své žáky.

VĚCNÝ REJSTRÍK

Číslice znamenají paragrafy. Termíny (afix) jsou psány písmem stojatým, významové skupiny (jen ve výběru, časopisy) písmem ležatým. Subst. — substantiva 1–3; adj. — adjektiva 4–6; sl. — slovesa (verba) 7–8; přísl. — příslovce (adverbia) 9; P. — poznámka.

ablaut 011 B
abstrakta dějová 0032, 17
abstrakta vlastnosti 0032, 16
adjektiva, tvoření 4–6
adverbia, tvoření 9
afix 005 P. 1
agentis nomina 111–113
Aktionsart 801
alternace 011
augmentativa 185, 1885 n.
bahuvrihi 0064 P.
bez přípony, tvoření 0042, 173
citoslovce, odvozování sloves
892, 893
citově obměňující předpony:
adj. 525–528, přísl. 952
cizí adjektiva, přejímání 696
cvičební nářadí a náčiní 13(10)
časopisy 1584
časové pojmy 151
částečnost (malá míra) 878
čeleď slovní 013
činitelská jména 111–113
člen složeniny 0062
dávky 1581
dcery 1817, 1819
děje 17
deminutiva 185 n. (1)
deminutivní sl. 801, 818
denominativa 0025
depalatalizace 011 C 2
determinativní složeniny 0064 bb
deverbativa 0025
deziderativní sl. 801
diftongizace 011 B
distributivní sl. 801, 874

dloužení samohlásky 011 A
dokonavá sl. 801, 871–873
domácí zařízení 13 (11)
domácká subst. 189
druhotné přípony 0101 C
druhy významových slov 0031
durativní sl. 801, 816
dvandva 0064 P.
elativ 51 B, 541
faktitivní sl. 78
fázovost 801, 875–877
feminina nepřechýlená 1824
finitivní sl. 801, 876
frekvence předpon u sl. 826
frekvence přípon: u jmen brouků
129, u komparativů 51 rejstr.
frekventativní sl. 801, 816
hanlivá subst. 185 n. (11), 1889
hláskové zkratky 0071 b
hmoty 156
hojnosti, adj. 47
hromadná subst. 184
hudební nástroje 13(8)
hypokoristika 189
charakteristika znakem vnějším 47,
vnitřním 48
chemické sloučeniny 153 b, 441–448
imperfektiva tantum 8732
imperfektivní sl. 801
ingresivní sl. 801, 875
inchoativní sl. 77
intenzifikující předpony:
subst. 251–254, adj. 541–543,
přísl. 963
— přípony adj. 53
intenzivní sl. 801, 819

iterativní sl. 801, 811–815
jazyky 1583
jednotliviny 185 n. (4)
kameny 153 P.
karmádharadža 0064 P.
kauzativní sl. 801, 8195
kmen 0022, slovesný 705
knihy 1584
kolektiva 184
komparativy adj. 51, přísl. 951
komponent 0062
kompozice 0061
kompoziční vokál 0062, 0102
kompozitum 0062
konatelská jména 1141
končící sl. 801, 876
kontaminace 0075
kopulativní složeniny 0064 aa
kořen 0023
krácení samohlásek 011 A
krácení slov, mechanické 0072
křížení slov 0075
kvalitativní změny samohlásek
011 B
kvantitativní předpony subst. 25,
adj. 541–547
kvantitativní změny 011 A
látková adj. 449
laudativa 185 n. (11)
lidé 11
lichotná subst. 185 n. (8)
listiny 13 (14)
malá míra 801, 878
manželky 1817, 1818
maskulina, přechýlená 1825
matematické faktory 13 (16)
materiál 156
mechanické krácení slov 0072
mechanické složeniny 0064 ff
měkkčení souhlásek 011 C 1
metaforické užití 181 n. (7)
mince 13 (13)
minerály 153 c
míra děje 801, 878–879
místa 14
místní původ 115
mláďata 183
mluvnické pojmy 1585
moce 181, 182
momentánní sl. 801, 817
multiplikativní slož. 0064 aa
myšlenkový základ 001
nábytek, náčiní, nádoby 13 (11, 4, 5)
nápoje 157
nářadí 13 (4)

násobená sl. 801, 815
násobné slož. 0064 aa,
sousloví 0093
nastavování slov 073
nástroje 13 (3)
nebeská tělesa 152
nedokonavá sl. 801, 815
nemoci 1554–1559
nenásobená sl. 801
nepravé slož. 0064
nepravidelné stupňování 51 A 6
neproduktivnost 012
nerosty 153
nesklonná adj. 696-5
nevlastní složeniny 0064
nositel vlastnosti 117, 118
obměny 0034, 18
obory vědní 1586
oděv 13 (12)
odsouvání přípony 0101
odvozování I. ze jmen lidí 1192,
zvířat 129, prostředků 139,
míst 149, věcí 159, II. z adj. 698,
III. ze sl. 899, IV. z přísl. 989
okamžitá sl. 801, 817
omezovací sl. 801, 877
opakovací sl. 801, 816
opětovací sl. 801, 811–816
ovocné stromy 154-85
palatalizace 011 C 1
pejorativa 185 n. (11), 1889
perfektivizace 8731
perfektivní sl. 801, 871–873
písmenné zkratky 0071 c
plody 154-26
počínací sl. 801, 875
počínavá sl. 77
podílná sl. 801, 874
podobnosti, adj. 46
podstatná jména, tvoření 1–3
pohybné e 011 B
pokrmý 157
poplatky 1581
posesivní adj. 42
postroj 13 (12)
potomci 183
pravé složeniny 0064
právnícké pojmy 1582
predikativní složen. 0064 aa
prefix 0051; v. předpony
preverbia 820
produktivnost 012
prostředky 13
prvky 153 a
první slova, pojmen. podle 0076

předpony 0051; subst. 2; adj. 491,
54, 65–67; sl. 82–87;
přísl. 954–955
přehláška 011 B
přechylování 181, 182
překrucování slov 0074
přesmyknutí 011 B
přídavná jména, tvoření 4–6
příjmení 385
přípony 0041; subst. 1; adj. 4,
51–53, 60–64, 69; sl. 7, 81; přísl.
92–94, 951–953
přírodní jevy a úkazy 152
přirozená místa 147
příslovce, tvoření 9
přístroje 13 (2)
přivlastňovací adj. 42
původ 115
reciproční složen. 0064 aa
reduplikační složen. 0064 aa
rekční složen. 0064 cc
retrogradní odvozování 0043
rodina jako celek 1847
rostliny 154
rozměr děje 801
rozšiřování slovního základu 0101
rušící předpony 259
samice 1821
sdružené pojmenování v. sousloví
sešity 1584
singulativa 185n. (4)
skládání 0061
slabičné zkratky 0071 a
slovesa, tvoření 7–8
slovní spojení 0024
slovní základ 002, 010
složená subst. 31–36, adj. 492–494,
55–58, 68, sl. 701, přísl. 956, 957
složené slovo, složenina 0062
slučovací složen. 0064 aa, sousloví
0093
smíšené zkratky 0071 d
snahová sl. 801, 815
součástky 131, 133
sousloví 009; subst. 377, adj. 695,
sl. 702, přísl. 96–98
specializace 185 n. (5)
spojovací vokál 0062
společenská příslušnost 116
spotřební materiál 13 (6)
spřežky, nyní nevlastní složeniny
0064
stahování 011 B
stroje, strojky 13 (1, 2)
stupňování (ablaut) 011 B
stupňování adj. 51, 541, přísl.
951, 955
substantiva, tvoření 1–3
substantivizace adj. 008, 118 atd.
sufixy v. přípony
superlativ adj. 541, přísl. 955
šev složeniny 0062
tatpuruša 0064 P.
tělo, části 131 (15), 147, 1551
terminativní sl. 801, 877
tiskopisy 13 (14)
trvací sl. 801, 816
tvrzení 011 C 2
účelová adjektiva 631
účinná sl. 801, 8195
určovací složen. 0064 bb,
sousloví 0093
úsilná sl. 801, 815, 819
úžení 011 B
vazba, změna 88
vazebné složen. 0064 cc,
sousloví 0093
věci 15
velká míra 801, 879
verba, tvoření 7–8
větné slož. 0064 ee, sousloví 0093
vid 801, 802, 87, 899 P.
vlastní jména 38
vlastní složeniny 0064
vlastnosti 16
volné spojení 0066
vozidla 13 (9)
výsledky dějů 178
výstroj 13 (12)
významové skupiny 0031, 0033
vzájemnostní složeniny 0064 aa
vztahová adj. 42–45
zájmenná příslovce 93
základ slovní 010
základní kmen 0021
základní slovo (výraz) 0021
zaměstnání, jména lidí podle... 114
záporná adj. 547
zařizení domácí, zbraně 13 (11, 7)
z dokonavující význam 8731
zdrobnělá subst. 185 n. (1);
sl. 801, 818
zdrobnující přípony adj. 521–524,
přísl. 952
zdvojené složen. 0064 aa, sousloví
0093
zesilující předpony subst. 251–254,
adj. 541–543, přísl. 953
zesilující přípony adj. 53
zeslabující předpony subst.
255–257, adj. 545–546

zkratkové tvoření 0071
změny hláskové 011
změny jen významu, jen formy 008
zpětné odvozování 0043
způsob slovesného děje 801, 87

zveličelá subst. 185 n., 1885 n.
zvířata 12
zvláštní způsoby tvoření 007
živost 012 A 1 P.

OBSAH

Předmluva	5
Dělení knihy	6
Seznam nejdůležitějších zkratk	7
Úvod: Myšlenkový základ 001. — Slovní základ 002. — Významové skupiny 003. — Přípony 004. — Předpony 005. — Skládání 006. — Některé zvláštní způsoby 007. — Změny jen významu nebo jen formy 008. — Sousloví 009. — Slovní základ a změny jeho podoby 010. — Hláskové změny (alternace) 011. — Produktivnost a neproduktivnost 012. — Slovní čeleď 013	8–25
Rozdělení nauky o tvoření slov 02	25
Oddíl první	
TVORENÍ PODSTATNÝCH JMEN 1–3	26–110
Přehled 10	26
*A. PŘÍPONAMI 1	26–90
I. Jména lidí 11	26–37
A. <i>Ze sloves</i> (jména činitelská)	27–29
1. -tel 1111. — 2. -č 1112. — 3. -ce 1113. — 4. -ec 1114. — 5. -čí(k) 1115, 1116. — 6. -(ek) 1117. — 7. -lík 1118. — 8. -oun 9. -out 1119. — 10. Jiné přípony 112. — Poznámky 113	
B. <i>Z podstatných jmen</i>	30–34
Jména podle zaměstnání (jména konatelská): 1. -ář atd. 1141–1144.	
2. -ník 1145. — 3. -ista 1146. — 4. Jiné přípony 1147	30–31
Jména podle původu a příslušnosti:	32–34
a) místní (původ, bydliště): 1. -an 1151. — 2. -ák 1152. — 3. -ec 1153.	
4. Jiné 1154–1158	
b) společenské: 1. -ník 1161. — 2. -ovec 1162. — 3. Jiné 1163–1169	34–36
C. <i>Z přídavných jmen</i> (jména nositelů vlastnosti)	
1. -(n)ík 1171. — 2. -ec 1172. — 3. Jiné 1173. — 4. Přípony většinou pejorativní 1174–1179. — 5. Substantivizace adjektiv 118	
D. <i>Jiné tvoření jmen lidí</i> 1191	36
<i>Odvozování ze jmen lidí</i> 1192	36–37
II. Jména zvířat 12	37–40
A. <i>Původ jmen zvířat</i> 121	37
B. <i>Formální stránka</i> : z adjektiv 122, ze substantiv 123, ze sloves 124	37–38
C. <i>Podněty pojmenování</i> 125	38
<i>Odvozování ze jmen zvířat. — Frekvence jednotlivých typů</i> 129	39–40

III. Jména prostředků 13	40–48	VIII. Obměny významu 18	76–90
A. <i>Prostředky</i> 131	40	VIII. A. Přečtylená jména 181, 182	77–79
B. <i>Původ jmen prostředků</i> 132	41	AA. <i>Ženy podle povolání, příslušnosti, vlastnosti</i>	77–78
C. <i>Odvozování jmen prostředků</i> 133	41–43	(I) <i>Základem substantivum prvotní nebo přejaté</i> 1811, 1812	
D. <i>Jednotlivé typy</i> 134–138	43–48	1. -yně. – 2. -ka. – 3. -ice. – 4. -(ov)na. – 5. -ová. – 6. U křestních jmen	
1. -dlo 1341. – 2. -ník, -nice 1342, 1343. – 3. -č 1344. – 4. -čka 1345.		(II) <i>Základem substantivum odvozené</i> 1813–1816	
5. -ec 1346. – 6. -tko 1347. – 7. a, b -ák 1348, 1349. – 8. -áč 1350.		1. -ice. – 2. -kyně. – 3. -ovna. – 4. -ka	
9. -ka 1351. – 10. -ice 1352. – 11. -lo, -slo, -sle 1353–1355. – 12. -ivo 1356. – 13. -ek 1357. – 14. -iště 1358. – 15. Substantiv. adjektiva 1361. – 16. Dějová jména 1363. – 17. Jména výsledků děje 1364–1366. – 18. -ina 137. – 19. Cizí přípony 138		BB. <i>Manželky a dcery</i>	78–79
<i>Odvozování ze jmen prostředků</i> 139	48	1. -ová 1817. – 2. -ice, -ka 1818. – 3. -esa 1819	
IV. Jména míst 14	48–53	CC. <i>Samice</i>	79
A. <i>Jména míst vzniklých lidskou činností</i>	49–51	-ice 1821, -ka 1822.	
1. -na apod. 1411–1414. – 2. -iště 142. – 3. -inec, -in 143. – 4. -ník, -nice, -ka 144.		<i>Poznámky:</i> 1. Zpodstatnělá adjektiva 1823. – 2. Feminina nepřechýlená 1824. – 3. Tvoření maskulín 1825	79
B. <i>Jména přirozených míst</i> 147	51–52	VIII. B. Jména mláďat a potomků 183	79–80
1. -ina 1471. – 2. Předpona: -í/-ek 1471–1473. – 3. -mo 1474		1. -ě/-e 1831. – 2. -ic 1832	
C. <i>Jména relativních pojmů místních</i> 148	52	VIII. C. Jména hromadná (kolektiva) 184	81–82
1. -ek 1481. – 2. -í 1482		1. -stvo 1841. – 2. -(ov)í 1842. – 3. -ina 1843. – 4. Jiné přípony 1844–1845. – <i>Poznámky</i> 1846–1847	
<i>Odvozování ze jmen míst</i> 149	52–53	VIII. D. Jména zdvojnásobná, zveličelá, lichotná a hanlivá	82–90
V. Jména jiných věcí 15	53–61	(deminutiva, augmentativa, laudativa, pejorativa) 185–189	
1. Časové pojmy 151. – 2. Nebeská tělesa; přírodní jevy a úkazy 152. – 3. Nerosty 153. – 4. Rostliny 154. – 5. Části těla 1551–1553.		AA. <i>Přehled významů</i> 185	82–84
6. Nemoci 1554–1559. – 7. Hmoty (materiál): -ina, -ovina 156.		BB. <i>Přípony</i> 186–188	84–89
8. Pokrmy a nápoje 157. – 9. Dávky a poplatky 1581. – 10. Právnícké pojmy 1582. – 11. Řeč a písmo: AA. Jazyky 1583. – BB. Knihy, časopisy a sešity 1584. – CC. Mluvnické pojmy 1585.		Přehled 1860. – 1. -ek, -ka, -ko 1861–1863. – 2. -ík, -ice 1864, 1865. – 3. -ec, -ce, -ce 1866–1868. – 4. -ina 1869. – 5. Přípony navzájem složené 187. – 6. -oušek, -uška, -ouško; -áček 1881 až 1884. – 7. -isko, -iště 1885. – 8. -izna 1886. – 9. -ák, -an 1887.	
12. Vědní obory 1586		10. Jiné tvoření 1888. – <i>Poznámky</i> 1889	
<i>Odvozování ze jmen věcí</i> 159	60–61	CC. <i>Domácká podstatná jména</i> (hypokoristika) 189	89–90
VI. Jména vlastností 16	61–65	(1) <i>Zdrobňování</i> 1891. – (2) <i>Zvláštní způsoby</i> 1892–1894	
1. -ost 161. – 2. -ství(-ctví) 162. – 3. -ina 163. – 4. -o 1641. – 5. „červeň“ 1645. – 6. -e, -ka 165. – 7. -oba 1661. – 8. -ota 1665.		*B. PŘEDPONAMI 2	91–96
9. -í 1671. – 10. -da 1675. – 11. Některé přípony cizí 168		I. Ze slov s předponami 21	91
VII. Jména dějů a jejich výsledků 17	65–76	II. Z předložkových pádů 22–24	92–93
VII. A. Jména dějů (nomina actionis) 170–177	65–74	1. Prosté zpodstatnění 22. – 2. Podst. jméno v 1. p.: nad-, pod-, před-, mezi-, místo-, proti- 23. – 3. Přípony 1. -í, 2. -ek, 3. -ník; 4. bez přípony 24	
1. Podstatná jména slovesná 171. – 2. -ná 1715. – 3. -ba 172.		III. Z podstatných jmen 25–27	93–96
4.–7. Bez přípony 173: AA. Podoba základního kmene 1731–1735.		A. <i>Kvantitativní předpony</i> 25	
BB. Jednotlivé typy: 4. „sad“ 1736. – 5. „sada“ 1737. – 6. „saze“ 1738. – 7. „zповěd“ 1739. – 8. -ka 174. – 9. -ice 1751. – 10. -čka 1752. – 11. -ot 1753. – 12. -t 1761. – 13. -tva, -tba 1762, 1763.		AA. <i>Zesilující:</i> 1. arci- 251. – 2. vel(e)- 252. – 3. pra- 253. – 4. pře- 254. – BB. <i>Zeslabující:</i> 5. pa- 255. – 6. při- 256. – 7. leda-, lži- apod. 257 – CC. <i>Rušící:</i> 8. ne- 258. – 9. bez- 259	
14. -ch 1764. – 15. -ota 1765. – 16. -seň, -zeň 1766, 1767. – 17. -ež 1768. – 18. -ák 1769. – 19. Některé přípony cizí 177		B. sou-, spolu- 26	
VII. B. Jména výsledků děje (nomina acti) 178	74–76	C. <i>Předložkové předpony s významem místním a časovým</i>	27–28.
20. -ek 1781. – 21. -ec 1782. – 22. -ina 1783			

*C. PODSTATNÁ JMÉNA SLOŽENÁ 30–36	97–100
Přehled 30. — 1. „Dřevokaz“ 31. — 2. „Černozem“ 32. — 3. „Kazimír“ 33. — 4. a. „Čtvrtlán“ 341. — 4. b. „Dvojspolek“ 342. — 5. „Samouk“ 351. — 6. „Baltoslované“ 352. — 7. „Zeměžluč“ 353. 8. Jiné typy 36	
*D. PODSTATNÁ JMÉNA JINAK TVOŘENÁ 37	101–102
1.–6. viz 007. — 7. Sousloví 377.	
Přídavek: Tvoření vlastních jmen 38; příjmení 385	102–106
Abecední seznam substantivních typů 39	106–110
Oddíl druhý:	
TVOŘENÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN 4–6	111–149
Přehled 40	111
I. Z PODSTATNÝCH JMEN 4	111–126
A. PŘÍPONAMI 41–48	111–124
Přehled 41	111–112
1. Vztah 42–45	112–121
(A) <i>K životným</i> : AA. <i>K jedinci</i> : 1. -ův 421. — 2. -in 422	112–116
BB. <i>K druhu</i> : 3. -ský(-cký) 423. — 4. -í, -čí 424, 425	
(B) <i>K věcným a abstraktním</i> :	
AA. <i>Obecné typy</i> 43: 1. -ový 431. — 2. -ný 432. — 3. -ní 433	116–119
BB. <i>Zvláštní typy</i> 44: 4. Chemické sloučeniny 441–448. — 5. -ěný 449	119–120
(C) <i>K místním</i> 45: 1. -ský(-cký) 451. — 2. -ní 452	120–121
2. Podobnost 46	121–122
1. -ovitý 461. — 2. -atý, -ovatý, -natý, -itý, -istý 462–466. — 3. -avý 468. — 4. -ový 469	
3. Charakteristika vnějším znakem 47	122–123
1. -atý, -ovatý, -natý, -itý, -ovitý, -istý 471–475. — 2. -avý, -lavý, -ivý 477–479	
4. Charakteristika vnitřním znakem 48	123–124
1. -ivý, -livý 481, 482. — 2. -ný 483. — 3. -oucí 484	
B. PŘEDPONAMI (z předložkových pádů) 491	124
C. SKLÁDÁNÍM 492–494	125–126
1. „Černovlasý“ 492. — 2. „Svatováclavský“ 493. — 3. „Pražsko- -duchcovský“ 494	

II. Z PŘÍDAVNÝCH JMEN 5	127–134
A. PŘÍPONAMI 51–52	127–130
(I.) Komparativy: -ejší, -čjší, -ši, -í. — Rejstřík komparativů 51	127–129
(II.) Zdrobňující, citově obměňující a zesilující 52–53	129–130
AA. <i>Věcně zdrobňující (zeslabující)</i>	
1. -avý 521. — 2. na--lý, za--lý, při--lý 522–524	
BB. <i>Citově obměňující</i>	
1. -ičký, -oučký, -inký, -ounký 525–528. — 2. při--lý, ob--lý 529	
CC. <i>Zesilující (intenzifikující)</i> : -ánský 53	
B. PŘEDPONAMI 54	131–132
(I.) Kvantitativní předpony 541–547	
AA. <i>Zesilující</i> : 1. nej- 541. — 2. pra- 542. — 3. pře- 543. — Po- známky 544	
BB. <i>Zeslabující</i> : 4. pa- 545. — Poznámka 546	
CC. <i>Záporné</i> : 5. ne- 547	
(II.) Ostatní předpony 548	
C. SKLÁDÁNÍM 55–58	132–134
1. „Černobílý“ 55. — 2. „Hnědočerný, hněděčerný“ 56. — 3. „Di- vuplný“ 57. — Poznámky 58	
III. ZE SLOVES 6	134–149
A. PŘÍPONAMI 60–64	134–142
Přehled 60.	134–135
1. -cí (hojící) 611. — 2. -ný (běžný) 612. — 3. -atý, -utý, -utný 613.	
4. -ný (hojený), -tý 614, 615. — 5. -avý, -ivý 621, 622. — 6. -ný (bojovný), -ačný 623. — 7. -telný 624. — 8. -ný (nedobytný) 625.	
9. -cí (hojící) 631. — 10. -ný (děkovný) 632. — 11. -(v)ší 641.	
12. -lý 642. — 13. -ný (vyhojený), -tý 643, 644. — Poznámka o ad- jektivech na -ný. — 14. -itý 645. — 15. -mý 646. — 16. -í 647.	
17. Jiné přípony 648	
B. PŘEDPONAMI 65–67	142–143
1. Ze sloves s předponami 65. — 2. Ze sloves určených příslovci 66. — 3. Předponami sou-, spolu- 67	
C. SKLÁDÁNÍM 68	143–144
1. „Divotvorný“ 681. — 2. „Samočinný“ 682	
IV. Z PŘÍSLOVÍ 69	144
1. -ní 691. — 2. -ejší 692. — 3. -ný 693. — 4. -mý 694	
V. DODATKY	144–149
A. ADJEKTIVNÍ SOUSLOVÍ 695	144–145
B. PŘEJÍMÁNÍ CIZÍCH ADJEKTIV 696	145–146
1. -ní. — 2. -ický. — 3. -ový. — 4. -ný. — 5. Nesklonná. <i>Odvozování z přídavných jmen 698</i>	146–148
<i>Abecední seznam adjektivních typů 699</i>	148–149

Oddíl třetí	
TVORENÍ SLOVES 7-8	150-185
Úvod (složená slovesa, sousloví, odvozování, vzory, měkčení) 70	150-151
I. Z PODSTATNÝCH JMEN 71-75	152-156
1. Vztahy 711. - 2. Formální stránka 712. 713	
A. DOPLŇKOVÁ VAZBA 72	153
AA. <i>Cinnost, stav</i> : 1. „Sedlačit“ 721. - 2. „Skotačit“ 722	
BB. <i>Změna stavu</i> : 1. „(Z)otročit“ 725. - 2. „(Z)bláznit se“ 726	
B. PŘÍSLOVEČNÁ VAZBA 73	153-154
AA. <i>Místa</i> : 1. „Trůnit“ 731. - 2. „Křižovat“ 732	
BB. <i>Času</i> 733. - CC. <i>Způsobu</i> 734. - DD. <i>Příčinnosti</i> 735	
C. PŘEDMĚTNÁ VAZBA 74, 75	154-156
AA. <i>Předmět vnější</i> 74	154
1. „Kosit“ 741. - 2. „Ozbrojit, odzbrojit“ 742. - 3. „Mamonit“ 743.	
BB. <i>Předmět vnitřní</i> 75	151-156
a) <i>Výsledek děje</i>	
aa) <i>Konkréta</i> : 1. „Zdit“ 751. - 2. „Zahrotit“ 752	
bb) <i>Abstrakta</i> : 3. „Sílit“ 753. - 4. „Strašit“ 754. - 5. „Smířit“ 755. - 6. „Básnit“ 756	
b) <i>Obsah děje</i> : 7. „Zářit“ 757. - 8. „Žíznit“ 758	
Dodatek. <i>Tvoření ze zájmen</i> 759	156
II. Z PŘÍDAVNÝCH JMEN 76-79	156-158
Vztahy 76	
A. „STÁVAT SE NĚJAKÝM“ (počínavá, inchoativní) 77	
1. „Bohatnout“ 771. - 2. „Bohatět“ 772. - 3. „Černat“ 773	
B. „ČINIT NĚJAKÝM“ (faktitivní) 78	
4. „Bohatit“	
C. „BÝT NĚJAKÝ, JEVIT SE NĚJAKÝM“ 79	
III. ZE SLOVES 81-88	158-183
Úvod: (I) Vid a způsob slovesného děje 801, poznámky 802	158-159
(II) Prostředky tvoření sloves ze sloves 803	159
A. PŘÍPONAMI 81	160-164
(I) <i>Opětovací</i> (iterativa)	160-162
AA. <i>Stránka formální</i>	160-161
1. „Kupovat“ 811. - 2. „Vrhat“ 812. - 3. „Sázet“ 813. - 4. „Nosit“ 814	
BB. <i>Stránka významová</i> 815	161-162

(II) <i>Opakovací</i> (frekventativa)	162-163
„Sedávat“ 816	
(III) <i>Okamžitá</i> (momentánní)	163
„Vrhnout“ 817	
(IV) <i>Zarobnělá</i> (deminutivní) 818	164
(V) <i>Usilná</i> (intenzivní) 819	164
(VI) <i>Učinná</i> (kauzativní) 8195	164
B. PŘEDPONAMI 82-88	165-183
Přehled 820	165
(I) <i>Formální stránka</i> 82	165-166
1. Předpony. - 2. Kvantita předpon. - 3. Kvantita kmene. - 4. Vokalizace. - 5. Hromadění předpon. - 6. Frekvence	
(II) <i>Významová stránka</i> 83-88	167-183
Přehled 830	167
AA. <i>Vlastní význam předpon</i> 83-86	167-177
a) Přehled 831	167
b) Prvotní místní význam 832	167-169
c) Místní, přenesený, způsobový a časový význam 84-86	169-177
1. do- 841. - 2. na- 842. - 3. nad- 843. - 4. o- 844. - 5. ob- 845.	
6. od- 846. - 7. po- 847. - 8. pod- 848. - 9. pro- 849. - 10. pře- 850. - 11. před- 851. - 12. při- 852. - 13. roz- 853. - 14. s- 854.	
15. u- 855. - 16. v- 856. - 17. vy- 857. - 18. vz- 858. - 19. z- 859.	
20. za- 860. - 21. ne- 861	
BB. <i>Změny vidu a způsobu slovesného děje</i> 87	177-182
1. Dokonavost (perfektivnost) 871-873	177-179
(A) (1) Trvací 871. - (2) Opětovací 872. - (3) Opakovací 8725	177-179
(B) Zdokonavující význam 8731	179
(C) Imperfektiva tantum 8732	179
2. Podílčnost (distributivnost) 874	180
3.-5. Fázovost	180
3. Počínací (ingresivní) 875	180-181
4. Končící (finitivní) 876	181
5. Omezovací (terminativní) 877	181
6.-7. Míra děje	181-182
6. Malá míra, částečnost 878	181-182
7. Velká míra 879	182
CC. <i>Změny vazby</i> 88	183
IV. Z PŘÍSLOVCÍ A CITOSLOVCÍ 89	183-184
A. Z PŘÍSLOVCÍ 891	183
B. Z CITOSLOVCÍ	183-184
AA. <i>Náladových a volních</i> 892. - BB. <i>Zvukomalebých</i> 893	
<i>Odvozování ze sloves</i> 899	184-185
Oddíl čtvrtý	
TVORENÍ PŘÍSLOVCÍ 9	186-194
Přehled 90	186
I. Z PODSTATNÝCH JMEN A ZPODSTATNĚLÝCH SLOV 91	186-187